

Жаҳон АДАБИЕТИ

Адабий-бадiiй, ижтимоiiй-публицистик журнал

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
ҮЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 10/221

2015 йил, октябрь

Бош муҳаррир:
Шухрат РИЗАЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Омонулла ЮНУСОВ
Муҳаммад АЛИ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хурийд ДЎСТМУҲАММАД

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Омонулла РИЗАЕВ
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Фозил ЖАББОРОВ
Алишер ОТАБОВЕВ
Севара АЛИЖОНОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. “Фарҳод ва Ширин” дostonидан. 3

НАСР

Ж.ГОЛСУОРСИ. Мулкдор. Романдан парча.
(Рус тилидан Ҳ.Зиёхонова тарж.). 11
Ю.В.ЧАМАНЗАМИНЛИ. Икки ўт орасида.
Роман. (Озарбайжон тилидан Ф.Шоҳисмоил
тарж.). 43

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

С.ЕСЕНИН. Энг улкан ишқ – Ваганга муҳаббат.
(Рус тилидан Э.Воҳидов тарж.). 38

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Л.РОСС. Хемингуэй портрети. (Рус тилидан
О.Абдуллаев тарж.). 81
И.ХАҚҚУЛ. Руҳоният ва нафсоният тазоди. .. 93
У.ДОЛИМОВ. Жаҳонгашта ижодкор. 100
Қ.ЙЎЛДОШ. Постмодернизм: моҳият, илди-
лар ва белгилар. 108

УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН

ШАВКАТ РАҲМОН. 73

ГЛОБУС ИСПАНИЯ

Испания Кириллиги. 163
Испания шеърляти. 177
Унутилмас сиймолар. 201

ҲИКОЯ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

О.ОТАҲОН. Сарҳадлар. 189
Ш.И.ТАЙБО. Одамлар, кимсиз ўзи? Х.БЕНЕТ.
Райхенау. Ҳикоялар. 191

ЖАРАЁН

Икки авлод овози. (Б.Карим ва У.Ёқубов жа-
воблари). 133

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ

О.МАТЁҚУБОВ. Ўзбек музыкаси. 152

Муковамизда. 203
Тақвим. 204

“ФАРҲОД ВА ШИРИН” ДОСТОНИДАН

*Достонни рус тилига
Қодиржон ЭРГАШЕВ
насрий таржима қилган*

X¹

*Тезрав хомани мистар шохроҳига кижурмак ва содарў нома
майдонини шоҳ мадҳи айтурга киприк била сунурмак, балки
обдор нуктадин сув уруб ул хомани маддоҳлардек бу майдонга
солиб маърака тутмак ва бу гарм маърака бирла ҳар маддоҳеки
бир шоҳ учун мадҳ этиб турур маъракасин совутмак.*

*Водить перо по широкой линии мистара² и подметать
веником из ресниц площадь этих простоватых писаний
с целью восхваления шаха и опрыснуть водой тонких
мыслей и вывести перо на площадь как апологетов,
устроить собрание и этим горячим собранием охладить
любого другого апологета, восхваляющего каждого шаха.*

*Қазо килки чу тортиб нақши дилкаш,
Жаҳон авроқини қилди мунаққаш.*

*Когда перо предопределения, начертив приятные
сердцу узоры,
Украшил страницы мира орнаментом.*

*Сипеҳр ажзосини бериштау банд
Анингдек бир-бирига берди пайванд.*

*Тела³ небесные без нити и связок
Так прикрепил друг другу.*

*Ки, ҳар жузвиге чунким бўлди толиб,
Хирад табъига ҳайрат бўлди голиб.*

¹ Давами. Бошланиши ўтган сонларда.

² Мистар – письменная принадлежность, употребляющаяся для того, чтобы строчки были ровные на одной линии.

³ Здесь употреблено многозначное слово «ажзо» которое означает еще и «часть», «страница». Так что эти строки можно перевести и так: «Часть несоблокона без нити или связок». Или «Страницы неба без нити и связок».

*И когда разум хотел постичь одного из них,
Смятение овладело всем его существом.*

*Чекиб қўқнинг сутунсиз боргоҳин,
Муҳайё қилди олам коргоҳин.*

*Сделал без колонн (без опор) портал небосвода,
Создал мастерскую мира.*

*Жаҳонда зоҳир айлаб қўп заройиф,
Жаҳон аҳлин доғи қилди тавойиф.*

*Много интересного проявил в мире,
Людей мира разделил на разные слои.*

*Тавойиф чунки бўлди мухталифваши,
Бу ердек паст, ул ўтдек тунду саркаши.*

*Когда эти слои стали разнообразными,
И один стал низким как земля, другой высок и
непокорный как огонь.*

*Буларга вожиб эрди интизоми,
Адолат вазҳидин бермак низоми.*

*Требовалось установить среди них порядок,
Дать законы, соответствующие справедливости.*

*Бу ишга анбиёни қилди ирсол
Ки, бўлгайлар улусқа дин сори дол.*

*Для этого он послал пророков,
Чтобы направили людей по пути религии.*

*Алардин сўнг салотин топти таъзим
Ки, бергайлар алар уммид ила бим.*

*После них султаны были удостоены почетом,
Чтобы внушали людям и надежду и страх.*

*Нечукким анбиё раъсу раиси
Муҳаммаднинг эрур зоти нафиси.*

*Как предводителем и главой пророков,
Является прекрасная персона Мухаммеда.*

*Расул хайлига сархайли сипаҳ ул,
Алар бори сипаҳ, хайл ичра шоҳ – ул.*

*И он является предводителем войска пророков,
И все они воины, а он среди них – шах.*

*Салотиннинг ҳам андоқ сарфарози
Эрур гўё азалдин Шоҳи Ғозий.*

*Точно так же среди султанов как бы от сотворения
Самым великим является Шах Гази¹.*

*Ғазо майдони ичра Ҳайдар ойн,
Ривожши шаръ аро пайгамбаройин.*

*В поле сражения за веру он как Хайдар²,
В деле развития религии как пророк.*

*Наби шаръига берган зебу зайн ул,
Салотин сарвари Султон Ҳусайн ул.*

*Придавший украшения религии пророка – он,
Предводитель султанов Султан Ҳусайн он.*

*Зиҳи олам – садаф, зотинг – дурри пок,
Анингдекким, қуёши дуррига афлок.*

*Этот прекрасный мир – раковина, а твое существо
жемчуг в ней,
Точно также как небеса являются раковиной
для жемчуга – солнца.*

*Қуёшдин ҳам ёруғ ройи муниринг,
Фалакдин ҳам бийик олий сариринг.*

*Светлый ум твой ярче, чем солнце,
Твой высокий престол выше, чем небо.*

*Мурассаъ маснадинг аъло жумондин
Фалак фирузаеким тушимши ондин.*

*Твой трон украшен ожерельем,
Небо – один изумруд, выпавший из него.*

*Шуқухунг жабҳасидин чун Сурайё
Ети қатра арақдек етти дарё.*

*Лоб твоего величия высок как созвездие,
И семь рек перед ним как семь каплли пота.*

*Чу қаҳринг тундбоди эсти, олам –
Бисотин тоғлардин қилди маҳкам.*

*Когда сильный ветер твоего гнева дует,
Весь мир свое имущество укрывает горами.*

¹ Так Навоий величает Султан Ҳусайна Байкара. Словарное значение «Шах – воитель за веру».

² Прозвище Али ибн Абу Талиба, который является зятем пророка и четвертым халифом.

*Етиб чун гулшани лутфунг шамими,
Кўрунуб элга ўт жаннат насими.*

*Когда дует ветерок из цветника твоей милости,
То он кажется людям как ветерки рая.*

*Ою кун боги жоҳингдин ики гул,
Тун ул гулшанда мушкинфом сунбул.*

*Солнце и луна – два цветка из сада твоего величия,
Ночь – гиацинт из этого цветника, с цветом мускуса.*

*Кавокиб бирла ул тун ранги дарҳам,
Тўкулмиш гўйе сунбулга шабнам.*

*Звёзды и цвет ночи черной,
Как будто капли росы на гиацинте.*

*Қиличингдин ҳам эл ғамгину ҳам шод,
Судиндур мулк ҳам вайрон, ҳам обод.*

*Меч твой приносит народу и горе и радость,
Ибо вода может разрушать и благоустроить страну.*

*Қилиб мавжи бало ҳам зоҳир ул сув,
Бўлуб ҳам фатҳ рухсориға кўзгу.*

*Та вода проявляет и волну бедствий,
А также является зеркалом, отображающим лик победы.*

*Хадангинг марг тайридин нишона,
Адув жисмини айлаб ошёна.*

*Стрела твоя как птица смерти,
Тело врага делает своим гнездом.*

*Вале ул ошёнга бўлмайин ром,
Ўтуб етгач замоне, тутмай ором.*

*Но она не привыкает к этому гнезду,
Ни на миг не остановится там и проходит.*

*Бўлуб ахзар синонинг сарв монанд,
Анинг устида барги бед пайванд.*

*Твое зеленое копьё как кипарис,
На котором прикреплены листья вяза.*

*Яшил айлаб ани захри ҳалоҳил,
Бўлуб барча хилоф аҳлига қотил.*

*Убивающий яд сделал его зеленым,
И он является убийцей всех врагов.*

*Сафи ҳайжоки ўқ келгай ёгиндек,
Камандинг ташилазон шакли чоқиндек.*

*В строю боя, когда пули летают как дождь,
Петля, брошенная тобой, похожа на молнию.*

*Чоқин йўқ, риштаи иқболу таъйид,
Бўлуб маҳкам зафар бўйнига жовид.*

*Нет, она не молния, а нить счастья,
Которой навечно укрепились на шее победы.*

*Самандинг ул саҳоби барқрафтор
Ки, суръатдин қадам то фарқ рафтор.*

*Конь твой – облака с молнией,
Из-за своей быстроты ступающий на самую высокую
точку неба.*

*Замона аблақи янглиз хироми,
Юрурда шарқ то гарб икки гоми.*

*Его ход похож на ход пегого коня времени¹
От востока на запад ему два шага.*

*Хироми ўрга чиқмоқта тутундек,
Эгармак вақти даиш узра қуюндек.*

*При поднятие на высоту он как дым,
В беге по кругу как вихрь на степи.*

*Қуюн йўқким ҳаюни девзод ул,
Демонким девзод ул, девбод ул.*

*Нет, он не вихрь, а конь, рожденный дивом,
Нет, не конь рожденный дивом, а вихрь дива.*

*Замониким жаҳонга тушгай ошуб,
Замин бирла замонга тушгай ошуб.*

*В это время когда в мире начинаются смуты,
Земля и эпоха будут объаты смутами.*

*Чиқиб чарх узра ҳайжо аҳли гарди,
Қолиб гард ичра чархи ложуварди.*

¹ Пегий конь времени – так поэты Востока называют день и ночь.

*Пыль, поднятая войском, поднимается до небес,
Синее небо остаётся в пыли.*

*Ики саф ҳар бири бир кўҳи бедод,
Саросар тиги онинг тиги фўлод.*

*Два сражающихся ряда, каждый как гора насилия,
Мечи у них от начала до конца из стали.*

*Жаҳонни тийра гард айлаб қаронгу,
Синонлар шамъи солиб анда ёғду.*

*Когда мир становится темным от пыли,
И в нем светятся только копы как свечи.*

*Кавурга даҳр аро солиб гиреви,
Нечукким маст бўлгай нарра деви.*

*Большой барабан гремит на весь мир,
Как ревёт опьяневший див.*

*Ўқи андоқки сарсар лола элтиб
Шафақнинг жомидин паргола элтиб,*

*Как сильный ветер вырывает и уносит тюльпаны,
Стрелы сломают чашу зару и уносят ее куски.*

*Баҳодирлар фалакдек барча хунрез,
Шихобосо синонлар айлабон тез.*

*Богатыри, как небо, проливающие кровь,
Обтачивая свои копы как молнии.*

*Адам қўргонига қочиб амонлиқ,
Фалак олам аро сочиб ямонлиқ.*

*Мир и спокойствие убегают в крепость небытия,
Небо наполняет весь мир злом.*

*Сен ул соат салобатдин сипехре,
Кўлунгда тигдин рахшанда мехре.*

*В тот час, ты как небосклон,
В руках твоих меч как блестящее солнце.*

*Маозаллоҳи, гардундек жанобинг
Таҳаррук топса азм айлаб рикобинг.*

*Твое высочество как вращающийся небосвод,
Приходит в движении и сядет на конь.*

*Суруб ҳар лаҳза бир ён тортибон тиг,
Шукуҳи тундлуқта уйлаким миг.*

*И направит его в разные стороны, рубя саблей,
В гневе и величии уподобляясь туче.*

*Солиб ҳар сори тиги лоуболи,
Адувдин қилгасен оламни холи.*

*Без страха бьешь мечом,
Освободишь мир от врагов.*

*Қилиб ул навъ тиги бемадоро,
Жаҳон ичра қиёмат ошкоро.*

*Таким образом бескомпромиссный меч,
Проявляет признаки Судного дня.*

*Қуёш ботқай узорин дарҳам айлаб,
Фалак қочқай равон қаддин хам айлаб.*

*Солнце закатывается, скрывая свое лицо,
Небо убегает, согнув свой стройный стан.*

*Ёниб майдондин этсанг азми айвон
Тушуб айвонга силкиб гарди майдон.*

*Когда ты возвратишься с поля и идешь в свой чертог,
Остановишься в портале, встряхиваешь пыль поля.*

*Тутуб Жамшед тахти узра ором,
Тилаб хуршед янглиз лаългун жом.*

*На троне Джамшида получаешь наслаждение,
Приказав принести чашу с цветом рубина, как солнце.*

*Қуюб оззинга ул жоми Каёний,
Ичибким бўлсун оби зиндагоний.*

*Пусть, что из чаши Каянидов льётся в твой рот,
И ты пьешь, будет живой водой.*

*Не мулким олиб ул разм ичинда,
Багишлаб барчани бу базм ичинда.*

*Все страны, завоеванные в результате этого сражения,
Ты раздаёшь как пожалование на этом пиру.*

*Демон ҳар мулкини бир подшога,
Ҳар икки мулк балким бир гадога.*

*Не говорю, что ты каждую страну будешь
пожаловать одному царю.
Нет, ты пожалуешь две страны одному нищему.*

*Чу бахшиши топиб андог мулку жоҳе,
Бўлуб ул дам гадо ҳам подшоҳе.*

*Получив в качестве милостыни такую страну и богатства,
Нищий в тот же миг превратится в царя.*

*Гадодин бўлмасун озурда ройинг,
Эрур чун подшаҳлар ҳам гадойинг.*

*Пусть твое сердце не обидится на нищего,
Ведь перед тобой цари являются нищими.*

*Ало то подшаҳлиг боқий ўлгай,
Тараб базмида маҳваш соқий ўлгай.*

*Эй, пока вечным будет царство,
Пока будет на радостном пиру кравчий муноликий.*

*Бинойи салтанат зотингга боқий,
Саодат маҳваши базмингда соқий.*

*Пусть здание царства персоне твоей принадлежит вечно,
Луноликий красавец счастья будет кравчим на твоём пиру.*

*Бу соқий илгидин жоминг паёнай,
Зулоли Хизр ул жоминг аро май.*

*Чтоб ты из рук этого кравчего пил чашу одну за другой,
Чтоб вином в этой чаше была прозрачная вода Хызра.*

*Кетур, соқий, шароби арманисоз,
Тут они шоҳ мадҳин айлаб оғоз.*

*Принеси, кравчий, армянское вино,
Поднеси его с восхвалениями шаха.*

*Қил аввал нўшу берким, мен қилай нўш,
Қўш ичсанг тутки, мен доғи ичай қўш.*

*Сначала сам пей, потом мне дай пить,
Если ты пьёшь пару кубков, я тоже буду пить пару.*

(Давоми келгуси сонларда)

Жон ГОЛСУОРСИ

(1867–1933)

ФОРСАЙТЛАР ҲАҚИДА ҚИССА

Трилогия

1-китоб

МУЛҚДОР¹

*Рус тилидан
Ҳабиба ЗИЁХОНОВА
таржимаси*

Таржимон ҳақида

Ҳабиба Зиёхонова 1912 йил 18 февралда Тошкентда Зиёхон эшоннинг серфарзанд оиласида таваллуд топди. Эшон бобонинг тўрт ўғли ва тўрт қизи бор эди. Тақводор оиладан келиб чиқишларига қарамай, Эшон бобонинг қизлари ўз тақдирларини “эскича” эмас, “янгича” яшаш тарзи асосига қурдилар. Тўнғич қизлари Шоҳидахон Маъзумова ўз ҳаётини театр иши ва ўқитувчилик фаолиятига бағишлади. Иккинчи қизи Зарифахоннинг қисмати бошқаларидан бутунлай бошқача кечди – у Тошкентда биринчи троллейбус ҳайдовчиси сифатида танилди. Кейинги қиз – Таматхон тўнғич опасининг изидан кетди ва Муқимий номидаги муסיқали драма театри актрисаси бўлди.

Эшон бобонинг ўртанча қизи Ҳабибахон эрта турмушга чиқди, аммо унинг бахти узоққа чўзилмади, эри “халқ душмани” сифатида қатағон қилинди ва 20 йилга қамалиб кетди. Ҳабиба қизи Раъно билан ёлғиз қолди. Тақдирга тан бермай илож қанча, бошга тушганини кўз кўради, деганларидек, 1936 йили қизини ота-онасига ташлаб, Ҳабиба Қозоғистонга ўқишга кетди, у ердаги тиббиёт билим юртини тугатди ва шифокор-стоматолог касбига эга бўлди.

30-йилларнинг охирида республикада машъум қатағон тўлқини жунбишга келди. Шу йилларда кўплаб оилаларда ичига қотган нон солинган халталар шай турарди. Тунлари яқинлашиб келаётган машина овозидан одамлар зир титрар эди.

Мана шундай оғир дамларда оиланинг дўсти, файласуф, муаллим Илҳом Исоқов ёрдам қўлини чўзди – у Ҳабибахоннинг қўлини сўради. Илҳом Ҳабибахоннинг биринчи никоҳдан бўлган қизи Раънога ҳақиқий ота бўлди.

¹ Романдан парча.

Уруш йилларида Ҳабиба ва Илҳомнинг оиласида икки қиз – Холида ва Шоҳиста дунёга келди. Урушдан кейин эса узоқ қутилган орзулари ушалди – Худо уларга қўчқордай ўғил берди, яхши ният билан унга бутун оила Жасур деб исм қўйди.

Эр-хотин фарзандларига яхши таълим-тарбия беришди. Уларнинг ҳар бири Ўзбекистонда фан ва маданият, адабиёт ва кино санъатининг муносиб вакиллари бўлиб етишди. Раъно Ҳамроқулова университетда рус тили ва адабиёти бўйича нақ қирқ йил дарс берди. У Йўлдош Аъзамовнинг “Мафтунингман” фильмида олтин тасмаларга Замира роли билан муҳрланиб қолган. Иккинчи қизи, тиббиёт фанлари доктори Холида Исҳоқова режиссёр Шухрат Аббосовнинг “Маҳаллада дув-дув гап” фильмидаги Сайёра ролида кино ихлосмандларининг ўлмас муҳибига айланди. Кичик қизи, филология фанлари номзоди Шоҳиста Исҳоқова инглиз тилидан таржима бобида етук мутахассис бўлиб етишди. Жасур Исҳоқов – сценарийнавис, кинорежиссёр, театр драматурги сифатида республикада таниқли ижодкор.

Ҳабиба Зиёхоновага истеъдоддан Худойим тўкиб берган экан – фортепьяно чалишни мустақил ўрганиб олди, дутор чертишни нақ эшиб юборар, ўзбек мумтоз ашулаларини қиёмига етказиб ижро этарди. Унинг истеъдодиди яна бир олмосдек чақноқ ва ўткир қирра бор эдики, бу ҳам бўлса – адабиёт! Ҳабиба Зиёхонова замондошлари ҳаёти тўғрисида ҳикоялар ёзишни усталик билан дўндирад, у ёзган бири-бирдан дақиқ ва ҳақиқ ҳикоя-новеллалар “Ўзбекистон хотин-қизлари” журнали ва турли рўзномалар саҳифаларини тўлдириб, фусункор қилиб юборар эди. Чоп этилган ҳикоялар жамланиб, “Унутилмас мактуб” сарлавҳаси остида тўплам қилиб нашр этилди.

Айни пайтда Ҳабиба Зиёхонова рус тилидан ўзбек тилига таржима қилишда ҳам эътиборга тушди. Дарҳақиқат, “Норинж сувлари”, “Яширин обком ҳаракатда”, Собит Муқоновнинг “Бўтакўз”, Антон Чеховнинг кулгили ҳикояларининг ўзиёқ таржимон маҳоратини кўрсатиб туради. Фёдор Достоевскийнинг Ҳабиба Зиёхонова таржимасидаги “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар” романи асосида Ўзбекистон телевидениесига саҳналаштирилган телефильм эфирга катта муваффақият билан узатилганди.

1973 йили ўзбек китобхонлари Ҳ. Зиёхонова шарофати ила француз адабиётининг мумтоз намояндаси Гюстав Флобернинг “Бовари хоним” романи билан танишди. Мазкур китобнинг бир нусхаси Франциядаги Гонкур академиясида сақланмоқда.

Ҳабиба Зиёхонова қўл урган навбатдаги таржима инглиз мумтоз адиби, Нобель мукофоти совриндори Жон Голсуорсининг машҳур “Форсайтлар ҳақида қисса” асари эди.

Шу ўринда романнавис ҳақида ҳам тўхталиб ўтсак. Атоқли инглиз ёзувчиси ва драматурги Жон Голсуорси 1867 йил 14 августда Лондон яқинидаги шаҳарчада бадавлат оилада туғилган. Ота-онаси бир қанча компания ва завод эгаси эди. Жон отасининг изидан бориб, Оксфорд университетига ҳуқуқшунослик бўйича таҳсил олди. Шу даврда У.Текерей, Ч.Диккенс, Г.Мелвилл каби адиблар ижодини қўлдан қўймай ўқиди, бироқ адабиётни танлашига рағбат кўрмади. Кейинчалик тасодифан англиялик ёзувчи Жозеф Конрад билан танишиб қолди ва айнан у Жонда ижод иштиёқини уйғотди.

Жон Голсуорси самарали ижод қилди. “Жослин” (1898), “Вилла Рубейн” (1900), “Фарисейлар ороли” (1904), “Қўрғон”, “Чорбоғ” (1907), “Қардошлик” (1909), “Патриций” (1911), “Фрилендлар” (1915) каби романлари, “Жой” (1907), “Кураш” (1909), “Адолат” (1910) сингари пьесаларининг ўзиёқ унинг ижодий мероси баракали эканини кўрсатади. Аммо Голсуорсига чинакам машҳурликни бадавлат Форсайтлар оиласи тақдирига бағишланган йирик эпопея – “Форсайтлар ҳақида

қисса” (1906–22), “Замонавий комедия” (1924–28), “Бобнинг якуни” (1931–33) трилогиялари ва шу туркумга кирувчи ҳикоялари олиб келди.

Моҳир мутаржим Ҳабиба Зиёхонова “Форсайтлар ҳақида қисса” романининг биринчи китоби – “Мулкдор” асари таржимасига иштиёқ билан киришган эди, бироқ хасталик бу хайрли ишини якунлашига имкон бермади.

Ҳабиба Зиёхонова 1989 йил 6 июлда вафот этди.

Гарчи таржимон оламдан кўз юмган бўлса-да, ўзи ёзган ва она тилимизга ўгирган асарларда – ижодий меросида ҳамон тирик. Ҳ. Зиёхонова таржима қилиб улгурган “Мулкдор” романидан айрим бобларни чоп этиб, азиз китобхонлар ҳукмига ҳавола этишдек савобли ишни “Жаҳон адабиёти” журнали ўз зиммасига олди. Ҳа, чин ихлос билан қилинган иш ҳеч қачон ўлмайди, ўлмайдигина эмас, янгидан куртак очиб, гуллайверади.

Амир ФАЙЗУЛЛА

Биринчи қисм

I

КЕКСА ЖОЛИОННИКИДА ҚАБУЛ МАРОСИМИ

Форсайтларнинг оилавий анжуманига таклиф этилишга мушарраф бўлган кишилар учун ғоят ажиб ва ибратли манзара – инглиз жамиятининг юқори табақасига мансуб бўлган, бор ҳашама билан ўзини кўз-кўз қилаётган бир оила намоён бўларди. Бордию, ўша бахтиёрлардан биронтаси зехн солиш қобилиятига эга бўлса (чунончи, бу қобилият ҳеч қанақа пул қийматга эга бўлмагани учун Форсайтларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этолмасди), унинг кўз ўнгида фақат завқ берувчи гўзалликкина эмас, балки инсониятнинг теран жўмбоқларидан бирини ечиб берувчи бир ҳолат гавдаланарди. Бошқача қилиб айтганда, бир-бирини ёқтирмайдиган оиланинг ҳар учала авлоди ўртасида меҳр-оқибатнинг нишони ҳам қолмаган бу хонадоннинг жамулжам бўлиши зийрак кузатувчига оиланинг ижтимоий ҳаётнинг

ЎНОН АДАБИЮТИ 2015/10

кудратли занжирига айлантирган, бутун бошли жамиятни жозибали қилиб ўзида аниқ гавдалантирадиган сирли, сира сўнмаслик белгиларини пайқашда ёрдам берарди. Уша кузатувчига жамият тараққиётининг турли йўлларини кўришга, патриархал турмуш, ибтидоий тўдаларнинг кўчиб юриши, халқнинг юксалиши ва инкирозга учраши ҳақида баъзи бир нарсаларни аниқлаб олишга имконият туғилади. У ўзининг яшовчанлиги, шароитга мослашиши билан бошқа нозик, заиф, чидамсиз ўсимликлар қуриб кетган ерда омон қола олган, бир кун келиб чаманчаман гуллаган, кўм-кўк япроқлар билан қоплаган ва ўз салобати билан кишини деярли чўчитадиган ёш ниҳолни кўрган одамга ўхшарди.

1886 йил ўн бешинчи июль, соат тўртларга яқин кекса Жолион Форсайтнинг Стенхоп-Гейтдаги уйига келган тасодикий кузатувчи Форсайтлар ҳаётининг айна гуллаб-яшнаган пайтини кўра оларди.

Бу қабул маросими кекса Жолион Форсайтнинг набираси Жун Форсайт билан мистер Филип Босинини унаштириш шарафига бағишлаган эди. Барча оила аъзолари бу ерга тўпланишиб, оқ қўлқоплар, оқ нимчалар, укпарлар, либосларини кўз-кўз қилишарди. Ҳатто Энн амма ҳам келган эди. Энди унинг кунлари укаси Тимотининг уч авлод портретлари осиб қўйилган яшил меҳмонхонасида қўлида китоб ёки тўқув билан ўтиб, бу бурчакни камдан-кам тарк этарди. Ҳа, ҳатто Энн амма ҳам шу ерда эди. Унинг тик қомати ва қартайган юзидаги хотиржамлик, сиполик бутун оилага хос бўлган мулкдорликнинг енгилмас руҳини акс эттирарди.

Форсайт унаштириш, тўй-ҳашам ёки туғилган кунни нишонласа ҳамма Форсайтлар жам бўлишарди. Форсайт ўлса-чи... бироқ шу чокқача Форсайтларда бу мусибат бўлган эмас. Улар ўлишмайди. Ўлим уларнинг ақидаларига зид бўлиб, улар ўлимга қарши барча эҳтиёт чораларини кўрадилар. Яъни, худди мол-мулкига чанг солганларга қарши исён кўтарган жони қаттиқ одамлар каби табиатан эҳтиёткор эдилар. Бугун бошқа меҳмонлар билан аралашиб юрган Форсайтлар одатдан ташқари ясаниб-тусаниб, савлат тўқишар, уларнинг ўта димоғдорлигида қанақадир сергаклик, синчковлик бор эди. Улар гўё кимнингдир жиғига тегиш учун ўзларига зеб бергандек эдилар. Сомс Форсайтнинг юзида одатдаги димоқ-фироқ ифодаси уларнинг юзида ҳам акс этиб турарди. Улар ҳар нарсага қодир эдилар.

Уларнинг шуурсизлик билан эгаллаган ҳукмдор мавқелари хонадон тарихида қандайдир руҳий босқич бўлса, кекса Жолионникидаги йиғилиш эса оилада юз берган воқеаларга дебоча бўлди.

Форсайтлар ҳар бири алоҳида-алоҳида эмас, балки бутун оила бир бўлиб нимагадир қарши норозилик билдирмоқда эди, бу норозилик уларнинг бекаму кўст кийинишларида, қариндошларнинг бир-бирига сермулозаматликларида, оила ролини улуғлашларида ва нафрат билан қарашларида ифодаланар эди. Форсайтлар ҳар қандай жамиятнинг – тўдаларми, алоҳида шахсларми, барибир асосий белгиларини фош этиши муқаррар бўлган хавфни сезмоқда эдилар. Хавф-хатарни сезиш уларни қурол-аслаҳаларга жило беришга мажбур этганди. Шунча вақтдан бери оила биринчи марта қандайдир ғайриоддий ва омонат бир нарсанинг бевосита яқинлашаётганини беихтиёр сеза бошлади.

Рояль олдида норғул, басавлат одам турар, унинг кенг кўкрагини унча дабдаба бўлмаган пайтларда кийиладиган жавохирли тўғнағич қадалган битта атлас нимча ўрнига ёқут тўғнағич қадалган иккита нимча сириб

турарди. Унинг соқоли тоза қиртишланган, захил, тўртбурчак юзи ва оқимтир кўзлари бўйнидаги атлас галстук тепасидан улуғвор порларди. Бу Суизин Форсайт эди. Тоza хаводан кўпроқ нафас олиш қулай бўлган дераза ортида Суизиннинг эгизаги Жеймс турарди. Кекса Жолион уларга “семиз ва қилтирик” деб лақаб қўйганди. Суизинга ўхшаб Жеймсининг бўйи ҳам олти футдан ошиқ, аммо туғилганидан бошлабоқ ўз озғинлиги билан укасининг семиз-бақалоқлигини ювиб кетмоқчи бўлгандек коксуяк эди. Жеймс одатдагидек букчайиб турар ва атрофга хўмрайиб қарарди. Унинг кулранг кўзларида қанақадир ташвишли фикр ҳукмрон, бундан у вақти-вақти билан чалғир ва атрофдагиларга тез-тез, шоша-пиша кўз югуртириб қўярди. Иккита бир хил ажинли чакаги, ботиб кетган ёноғи, мўйлови қирилган ва чўччайиб турган устки лабини пахмоқ чакка соқоли ўраб турарди. У қўлида чинни гулдонни айлантитарди. Сал нарироқда унинг яккаю ягона ўғли Сомс турарди. Унинг юзи рангпар, қора сочлари сийраклаша бошлаган, соқол-мўйлови тоза қиртишланган. Афтидан, унинг табиати ниҳоятда тирриқ – юзида ҳали юқорида эслатганимиз – манфур ифода билан даҳанни чўзганча ёнида турган жигарранг қўйлакли, аллақандай хонимнинг сўзларини тингларди. Сомсининг ортида унинг амакиваччаси – Форсайтнинг бешинчи фарзанди Роджернинг ўғли, баланд бўйли Жорж навбатдаги аскияни ўйлаётганди. Унинг гўштдор юзида қахрли табассум ўйнади. Бугунги воқеада аллақандай бир сир бўлиб, бу ҳаммага ҳам дахлдор эди.

Бир-бирига зич бўлиб уч леди қатор ўтиришарди: Энн, Эстер (иккиси ҳам қариқиз) ва Жули аммалар (Жулиянинг қисқартириб айтилгани) – у ёши ўтиб кетаётганидан ваҳимага тушиб, касалманд Септимус Смолл деган кишига тегиб олган эди. У эридан кейин анча йил яшади. Энди Жули опаси, синглиси билан бирга, олтинчи ва кенжа укаси Тимотининг уйида, Бейсуотер-Родда яшарди. Учала ледининг қўлида биттадан елпиғич бўлиб, ҳар қайсисининг эғнида бу куннинг дабдабали эканини белгиловчи беағи гулдор, рангдор укпар ёки тўғноғич тақилган қўйлак бор эди. Хонанинги ўртасида, қандил тағида мезбондан тақозо қилинадиган одат бўйича оила бошлиғи Жолионинг ўзи турар эди. Ажойиб оқ жингалак сочлари, дўнг пешонаси, тўқ кулранг жимит кўзлари ва йирик даҳанидан осилиб турган узун оқ мўйлови мана бу саксон ёшли қарияни, яноқларининг ориқлиги ва чаккаларининг ботиб кетганига қарамай, гўё мангу ёшлик сир-асрорларини биладиган нуруний бузрукка ўхшатиб турарди. У қаддини расо тутар, ўткир осойишта кўзлари эса ҳали ҳам жилоли нуруни йўқотмаганди. Буларнинг барчаси кекса Жолионнинг умри шубҳалар, ғиди-бидилар билан ўтадиган паст одамлардан юқори туришини англатарди. Узоқ йиллар давомида у ўз ақлига суяниб яшади ва ўзининг устунлиги билан ном чиқарди. У ўз шубҳаларини бировга айтишни ва бировдан гина қилишни хаёлига ҳам келтирмасди. Жолион ва бу ерда ҳозир бўлган бошқа тўрт инилар – Жеймс, Суизин, Николас, Роджерлар ўртасида катта тафовут ҳам, катта ўхшашлик ҳам бор эди ва ўз навбатида тўрт оғайни бошқалардан ажралиб турар, бир-бирларига жуда ўхшардилар.

Беш оға-инининг юз тузилишлари, ифодалари турлича бўлиши асносида, баъзи бир арзимас тавофутларни мустасно қилганда асос қилиб авлоднинг даҳан катталигини эътиборга олиш мумкин эди. Унинг қай замонлардан бери авлоддан-авлодга ўтиб келаётганлигини кузатиш ҳам, оила фаровонлигининг ҳақиқий намунаси ва гарови бўлмиш бу даҳанлар ҳақида баҳслашиш ҳам мушкул эди.

Кичик авлод: баланд бўйли, каттакон Жорж, рангпар серҳаракат Арчибалд, мулойим, беозоргина, хирахандон ёш Николас, димоғдор, олифтанамо Юстас – хаммаларида ҳам эҳтимол унча аниқ бўлмаса ҳам, аммо оиланинг руҳига жо бўлиб кетганлигидан далолат берувчи ўша белги шубҳасиз мавжуд эди.

Шунчалик хилма-хил ва айни пайтда бир-бирига шунчалик ўхшаш ана шу чехраларда шу кун бир неча бор гумонсираш ифодаси пайдо бўлди ва бу гумонсирашнинг сабабчиси шубҳасиз бир одам эдики, аслида шу одам билан танишиш боисидан бу ерга тўпланишган эдилар.

Филип Босинининг ҳеч қанақа мол-дунёси йўқ йигит экани ҳаммага маълум, лекин Форсайтлар оиласидан чиққан қизлар шундай кишиларга унаштирилган, ҳатто эрга тегишган ҳам эди. Демак, Форсайтларнинг гумонсирашларига асосий сабаб бу эмас. Улар ўзлари ҳам фаҳмига ета олмайдиган оилавий фиску фасодлар ичида ғарқ бўлиб кетган бу адоватнинг қаердан пайдо бўлганини айтишга ҳам қодир эмас эдилар. Ҳарқалай мана бундай миш-мишлар бор эди. Кунлардан бир кун Филип Босини Энн, Жули ва Эстер аммаларнинг ҳузурига расман учрашиш учун келибди. Унинг бошида кулранг, юмшоқ, анча эскириб қолган шляпаси бор экан. Устига-устак бош кийими қийшайган ва чанг босган эмиш. Шу чоқ ёруғ тушмайдиган кичкина йўлакдан ўтиб кетаётган Эстер амма курсида турган шляпани дайди мушук деб ўйлаб хайдамоқчи бўлибди. “Тавба, бу қанақаси!” дебди ичида. (Эстер амманинг кўзи хира эди). “Томмининг ғалати-ғалати дўстлари бор-да!” Мушук жойидан кимирламаганидан кейин амма қаттиқ ташвишга тушибди.

Вазият, жой ёки одамнинг барча энг муҳим томонларини ўзида гавдалантирган бирон-бир ёрқин кичик унсурни қидириб топишга уринган рассом каби Форсайтлар – онгсиз рассомлар ҳам – беихтиёр шу шляпага ёпишиб олганди. Улар учун юз бераётган барча воқеаларнинг моҳиятини ўзида акс эттириб турган ёрқин деталь, унсур, нарса ана шу шляпа эди. Уларнинг ҳар қайсиси ўз-ўзига: “Мана, масалан, мен шунақа учрашувга шундай борармидим, тагин анавинақа шляпада-я?” деб савол берарди ва ҳар қайсиси “йўқ” деб жавоб қиларди. Ўзини жуда фаросатли деб билган баъзилари эса: “Бу менинг хаёлимга ҳам келмасди!” – деб қўшибди.

Жорж шляпа ҳақидаги гапларни эшитиб, тиржайиб қўйди. Босини ҳазил қилмоқчи бўлгани шундоққина кўриниб турибди-ку. Жорж бунақанги ҳазилларни яхши кўрарди.

– Димоғдор йигит экан, – деди у, – чинакам денгиз қароқчиси!

Мана шу “қароқчи” сўзи оғиздан-оғизга ўтиб, Босинининг лақаби бўлди-қолди. Шляпа воқеасидан сўнг учала амма Жунга ёпишишди:

– Унинг бунақа қилиқларига нимага индамайсан, жонгинам?

Ушоққина бўлишига қарамасдан иродаси кучли Жун ҳар доимгидек амрона товуш билан:

– Хўш, нима бўпти? Филип учун нима кийишнинг фарқи йўқ! – деб шартта жавоб берди.

Шу қадар кўпол жавобга ҳеч ким ишонмади. Нима кийишнинг фарқи йўқ эмиш? Йўқ! Йўқ! Хўш, кекса Жолионнинг меросхўри Жунга унаштирилиши билан шу қадар омади чопган анави йигитчанинг ўзи ким экан? У архитектор эди, аммо бунақа шляпа кийиш учун бу сабаб бўлмайди-ку, ахир. Форсайтлар орасида архитекторлар йўқ эди, лекин улардан бири икки архитекторни биларди, лекин бу архитекторлардан

биронтаси ҳам бунақа учрашувга, айниқса, Лондонда мода авжига чиққан пайтда бундай шляпада келишмаган бўларди. Ҳа, шубҳали, ростдан ҳам шубҳали!

Гарчи ҳали ўн тўққизга тўлмаган бўлса ҳам, инжиқлиги билан ном чиқарган Жун бу гапларга унча эътибор бермади, албатта. Ахир жуда бежирим кийинадиган миссис Сомсга укпаринг ярашмабди, деган шу Жун эмасмиди? Миссис Сомс ҳақиқатан ҳам шундан кейин укпар тақмайдиган бўлди. Жиккаккина Жун андишасизлик билан мана шунақа ишларни ҳам қотирарди. Бироқ на гумон, на хавфсираш, на ошкора ишончсизлик форсайтларнинг кекса Жолионникида йиғилишига халақит берди. Стенхоп-Гейтда ўтказиладиган қабул маросимлари жуда камайиб кетган, охири ўн икки йил ичида бирор марта уюштирилмаганди. Ҳа, кекса миссис Жолион вафотидан кейин бирор марта ҳам йиғин қилинмаганди.

Стенхоп-Гейтда бунақанги йирик тадбир ҳеч қачон бўлган эмас. Форсайтлар ўзининг бунақа хилма-хилликларига қарамай, қандайдир зимдан жипслашиб, умумий хавфга қарши шай бўлиб туришарди. Гўё яйловда итни кўриб қолган подадек бир бўлишиб, бегонани янчиб ташлашга ҳозирланишди. Улар яна қанақа совғалар тайёрлаш кераклигини билиш учун ҳам бу ерга келгандилар. Тўёна масаласи одатда: “Николас қошиқ олиб беради, сен нима қилмоқчисан?” тарзида ҳал қилинарди. Аммо кўп нарса куёвга ҳам боғлиқ-да, ахир. Агар куёв тоза, ҳатто олифтарок кийинган, кийиниши бадавлатга ўхшаса, унга яхши нарсалар ҳадя этмоқ даркор. Негаки, у яхши нарсалардан умидвор бўлади. Ахийри бориб кимга нима тайинланса, ўшани беришади. Бутун оила жам бўлганида, биржада пулнинг кучи қандай белгиланса, тўёна рўйхати ҳам тахминан шундай тузиларди. Майда-чуйда тафсилотлари эса Бейсуотер-Родда, Тимотининг Энн, Жули, Эстер аммалари турадиган ойналари боққа қараган кенг, данғиллама ғиштин уйида ҳал этиларди.

Шляпани эсга олишнинг ўзиёқ Форсайтларни ташвишга солиб кўярди. Сиртига оро беришга шунчалик қизиққан ҳар бир оила учун (бу қудратли бадавлат қавмининг ўзига хос хислати бўлиб мангу хизмат қилади) бу ҳолатда ташвишдан бошқа бир нарсани ҳис қилиш нақадар бемаънилик ва хатолик бўларди!

Бу ташвишларнинг айбдори нариги эшик олдида Жун билан гаплашиб турарди. Унинг жингалак сочлари хурпайиб турар, бу атрофдаги ҳамма нарса унга ғалати кўринаётган эмасмикан? Бунинг устига у худди бирор нарсадан мийиғида кулаётганга ўхшарди.

Жорж укаси Юстасга секингина шивирлади:

– Анави ажиб қароқчи жуфтагини ростлаб қолмасайди ҳали бу ердан!

Кейинчалик миссис Смолл ўзича “ғалати йигит” деб атаган Босини ўрта бўйли, бақувват, юзи оч буғдойранг, мўйлови кулранг бўлиб, янок суяклари бўртиб турарди. Унинг серғудда ясси пешонаси ҳайвонот боғидаги қафасларда турган арслонларнинг пешоналарини эслатар, қўй кўзлари гоҳо паришонлик, шуурсизлик билан боқарди. Бир кун у билан Жунни театрга олиб борган кекса Жолионнинг извошчиси хизматкори билан гаплашиб туриб, Босини тўғрисида:

– Бу одамга сира тушунмайман. Худди яримёввойи қоплонга ўхшайди-я, тавба! – деганди.

Аҳён-аҳёнда Форсайтлардан битта-яримтаси унга яқинроқ борарди-да, Босини атрофида айланиб, унга диққат билан разм солар эди.

Кимдир бир куни “Қалин сочлари хурпайган, табиати ғалати” деб таърифлаган шу қиз – мовий кўзлари чакнаган, чайир юзлари қип-қизил, тилларанг малла сочлари чўзинчоқ юзи ва нозик жуссасига ярашмай, ғалвайиб турган Жун қаллиғи ёнида туриб, уни бекорчи синчковликлардан мухофаза қиларди.

Форсайтлардан бири бир куни маъжусийлар маъбудасига ўхшатган новча, қадди-қомати келишган аёл хиёл жилмайиб икковини кузатарди. Аёл юмшоқ, кулранг чарм қўлқоп кийган қўлларини ковуштирганча бошини бир ёққа хиёл эгиб турар, унинг яқинида турган эркаклар эса бу хотиржам, жозибали чехрадан кўз уза олмасдилар. Унинг гавдаси хиёл тебранар ва борди-ю шабада эсиб колгудек бўлса, унинг мувозанатини бузиб юборадигандек кўринарди. Унинг яноқлари гарчи қизил бўлмаса ҳам ловуллаб турар, шахло кўзлари майин порларди. Лекин эркаклар унинг билинар-билинемас табассум қўнган, савол ва жавоб ибораси яширинган лабларига қарашарди: бу лаблар шу қадар нозик, дилрабо ва майин эдики, худди жозоба ва муаттар хид уфуриб турган гул сингари улардан ҳам илиқлик ва хушбўйлик тараларди.

Ёш келин-куёв индамай кузатиб турган маъбудани сезишмасди ҳам. Дастлаб архитекторнинг кўзи унга тушди-ю, бу ким, деб сўради. Шундан кейин Жун куёвини сарвқомат аёлнинг ёнига олиб борди.

– Бу Ирэн – менинг энг яқин дўстим, – деди у Босинига, – марҳамат қилиб сизлар ҳам дўстлашиб олинглар.

Ёш беканинг буйруғини эшитиб, улар жилмайиб кўйишди. Худди шу дақиқада индамай келган Сомс Форсайт соҳибжамол аёлнинг ортида пайдо бўлди. Аёл унинг рафиқаси эди ва у Жунга қараб:

– Мени ҳам таништир, – деди.

У Ирэннинг бир ўзини камдан-кам қолдирарди. Ҳатто оқсуякларга хос одатлар уларни бир-биридан ажратиб кўйганда ҳам Сомс қандайдир дили ғаш бўлиб уни кузатарди.

Сомснинг отаси Жеймс дераза олдида ҳамон чинни гулдоннинг тамғасини кўздан кечирарди.

– Ҳайронман, қандай қилиб Жолион унаштиришга роли бўлдийкан, – деди у Энн аммага мурожаат қилиб. – Тўй ҳам Худо биледи, анча кейинга сурилди, дейишяпти. Босинининг (у биринчи бўғинга урғу берди) ҳеч вақоси йўқ эмиш. Унифрид Дартига турмушга чиқаётганида ҳар бир пеннини писанда қилганман, яхши қилган эканман, акс ҳолда ҳеч балосиз қолдиришарди!

Бахмал креслога энгашиб ўтирган Энн амма Жеймсга қараб кўйди. Амманинг пешонасидаги оқ гажаклар тараб кўйилган, ўн йиллаб ўзгармайдиган бу гажаклар туфайли оила аъзолари вақт қандай ўтганини сезмай қолишарди... Энн амма индамади, у ўзининг кучини йўқотган овозини асраб кам гапирарди. Бироқ виждони безовта қилаётган Жеймсга унинг боқиши ҳар қанақа гапдан ортиқ маънони аңлатди.

– Ҳа, – деди Жеймс. – Ирэннинг ўз моли, сепи йўқ эди, мен нима ҳам қила олардим? Сомснинг сабри чидамади, бўлажак хотини унинг атрофида шундай гирдикапалак бўлдики, ҳатто озиб кетди.

Жеймс кўлидаги гулдонни жаҳл билан рояль устига кўйди-да, эшик олдида турган бир гуруҳ одамларга қаради.

– Амма, менимча, – деб тўсатдан кўшиб кўйди у, – охири бахайр бўлади.

Энн амма ундан бу ғалати гапнинг маъносини тушунтириб беришини сўрамади. У укасининг фикрини тушунди. Ирэннинг ўз маблағи

бўлмаганидан кейин, хаёлига келганини қилолмайди-да, чунки миш-мишлар юрарди... у ўзига алоҳида хона сўраганмиш, деган узункулок гаплар ҳам йўқ эмас. Лекин табиийки, Сомс рози...

Жеймс унинг хаёлини бўлди.

– Тимоти қани? – сўради у. – У келмадимми?

Энн амманинг қимтинган лабларида майин табассум пайдо бўлди.

– Йўқ, Тимоти ҳеч қаяққа бормасликка жазм этган, ҳозир ҳамма ерда бўлма касали хуруж қилган, у бўлса жуда нозик.

– Ҳа, у ўзини эҳтиёт қилади, – деди Жеймс. – Мана мен эса ўзимни у каби асрашга илож тополмайман.

Бу сўзларда нима кўпроқ: хавасми, ҳасадми ёки нафратланишми, айтиш қийин эди. Тимоти ҳақиқатан ҳам кам кўринарди. Оиланинг кенжаси, касби ноширлик бўлган Тимоти бундан бир неча йил муқаддам, ишлари айни авж олган пайтда бир куни келиб иши юришмай қолиши мумкин бўлган хавфни олдиндан сезиб – тўғри, касод ҳали бошланганича йўқ, аммо кўпчиликнинг фикрига қараганда, албатта бошланиши керак эди – асосан диний китоблар чоп этиладиган нашриётдаги улушини сотиб, қўлга кирган мўмайгина маблағни эса уч фоизли консолига¹ тикди. Бу хатти-ҳаракати билан у ўзини ноқулай аҳволга қўйди, негаки, Форсайтларнинг биттаси ҳам тўрт фоиздан камига қаноатланган эмас: бу ноқулайлик аста-секин, лекин муттасил шусиз ҳам ўзини беҳад эҳтиёт қиладиган Тимотининг руҳини тушириб юбораётганди. Тимоти аллақандай афсонавий зотга – таъминланган даромад рамзига айланиб қолганди, ахир бусиз Форсайтлар дунёсини тасаввур қилиб бўлмайди-ку. У уйланишдек номаъқулчиликни қилишга журъат этмади, ҳар қанақа шароитда ҳам бола-чақа орттиришни истамади.

Жеймс бармоғи билан чинни гулдонни чертиб, яна гап бошлади:

– Бу ҳақиқий Вустер² эмас. Жолион, бу йигит ҳақида сенга гапиришгандир-а? Билишимча, унинг на дурустроқ иши, на даромади, на бир тузукроқ таниш-билиши бор; аммо мен ҳеч нарса билмайман – менга ҳеч ким ҳеч нима демайди.

Энн амма бош чайқади. Унинг қирғий бурунли қаримсиқ юзи ва ялпоқ ияги титраб кетди; у ориқ, ўргимчаксимон кафтини қисиб, гўё киши билмас куч йиғаётгандай бармоқларини чалиштирди.

Форсайтларнинг энг каттаси бўлган Энн амма оилада ўзига хос ўрин тутарди. Унча-мунча учраб турадиган тутуриқсиз, худбин Форсайтлар (аслида бошқа яқин қариндошлари ҳам улардан қолишмасди) қаттиққўл Энн аммадан ҳайқишарди. Бордию, жудаям тутуриқсиз ишлар қилишга тўғри келса, унинг кўзига кўринмай қўя қолишдан бошқа чора тополмасдилар!

Узун оёқларини чалиштириб, ҳамон дераза ёнида турган Жеймс яна гапга тушди:

– Жолион, албатта, ўз билганини қилади. Унинг фарзанди йўқ... – шу ерга етганда у тилини тишлаб қўя қолди. У Жолионнинг ўғли, Жуннинг отаси, ёш Жолион борлигини, бир вақтлар аллақандай бир мураббияни деб хотини ва боласини ташлаб кетиб номаъқулчилик қилганини, ўз ҳаётини расво этганини эслади. – Шуниси ҳам борки, – деб қўшиб қўйишга шошилди Жеймс, – нима қилса қилаверсин, унинг ҳаққи бор. У Жунга қанча бермоқчи экан? Эҳтимол, йилига минг берар, ахир унинг бошқа меросхўри йўқ-ку!

¹ Консоли – муддатсиз ва узоқ муддатли давлат заёмлари.

² Вустер – чиннидан идиш-товоқ ясайдиган устaxonанинг номи.

Жеймс башанг кийинган, соқол-мўйлови тоза қирилган, тепакал, узун бурни қийшиқ, лаблари дўрдоқ, қалин қошлари тагидан кулранг кўзлари совуқ боқиб турган одамга қўлини узатди.

– Э, Ник, – гудурлади у, – қалайсан?

Бу кушдек серҳаракат ва ёшига нисбатан ўсиб кетган мактаб боласига ўхшаган Николас Форсайт эди (у бир неча компанияларга директор бўлиб юриб, қонуний йўл билан каттагина сармоя тўплади). У Жеймснинг совуқ кафтига ўзининг ундан ҳам совуқроқ бармоқлари учини қўйди-ю, шу заҳоти тортиб олди.

– Ёмон, – деди у димоғдорлик билан, – охирги кунларда ўзимни жуда ёмон ҳис қиляпман, кечалари ухлай олмайман. Нима гаплигини доктор ҳам билмаяпти. Докторнинг ўзи чакки эмас, бўлмаса мен у билан пачакилашиб юрармидим, бироқ ундан ҳисоб-китоб ишларидан бошқасини кўрмайпман.

– Доктормиш! – деди асабийлашиб Жеймс. – Лондонда қанча доктор бўлса, ҳаммаси мени даволаган. Бироқ бундан нима фойда? Оғзига келганини вайсашади, вассалом. Мана, масалан, Суизин, ёрдам беришдими унга? Жуда семириб кетибди-ку. Бир қоп гўшт! Нима, сал озишига ёрдам беришибдими? Қараб қўйинг унга!

Норғул, елкалари кенг Суизин Форсайт ғаройиб, ялтироқ нимча сириб, худди тўшдор каптарникига ўхшаб чиқиб турган кўкрагини кериб, виқор билан уларнинг олдига келди.

– Э-э... Салом бердик, – деди у пўримлардай керилиб, – салом бердик!

Оға-инилардан ҳар бири дардини кичрайтириб айтишга уринишини олдиндан билгани учун қолган иккитасига адоват билан қарарди.

– Биз ҳозиргина сен ҳақингда гаплашиб турган эдик, – деди Жеймс, – Сира озмабсан-ку!

Суизин хира, думалоқ кўзларини чақчайтириб, унинг гапларига диққат билан қулоқ солди.

– Озмабманми? Ҳозирги вазним айни муддао, – деди у бироз олдинга энгашиб, – сизга ўхшаган қилтириқ эмасман! Аммо шу туришда кўкраги кенг кўринмаслигини эслаб, Суизин ўзини орқага ташлади-да, гўддайиб тураверди, зеро, у савлатдан бошқа ҳеч нарсани қадрламасди.

Энн амма хира тортган кўзларини дам у укасига, дам бу укасига югуртирарди. Унинг боқишлари ҳам мулойим, ҳам жиддий эди. Ўз навбатида оға-инилар ҳам Эннга тикилишарди. Кейинги вақтларда опаларининг анча мазаси кетиб қолди. Ажойиб аёл! Етмиш еттига қадам қўйди. Яна ўн йилча яшаса керак, буни қаранг, нимжон бўлса ҳам шунча йил яшапти. Эгизаклар Суизин билан Жеймс бор-йўғи етмиш бешга киришди. Николасни ҳали гўдақ деса бўлади, энди етмишга кирди ёки шунга яқинроқ. Ҳаммалари отдек, сира арзи бандалик қиладиган ери йўқ. Бутун мулклар ичида уларни энг кўп қизиқтирган нарса бу саломатлик эди, албатта.

– Мен анча яхшиман, – давом этди Жеймс, – фақат асаблар ишдан чиққан. Арзимаган нарсадан диққатим ошиб кетади. Батга бориб келишга тўғри келади.

– Бат эмиш! – деди Николас. – Мен Херроу-Гейтга бориб кўрдим. Фойдаси бўлмади. Менга денгиз ҳавоси зарур. Ҳаммадан яхшиси Ярмут. У ерда ҳар ҳолда яхши ухлайман-ку.

– Менинг жигарим безовта қиляпти, – шошилмасдан унинг гапини бўлди Суизин. – Манави ерим каттиқ оғрийди, – деди ва қўлини ўнг бикинига қўйди.

– Кўпроқ ҳаракат қилиш керак, – ғудранди Жеймс чинни гулдондан кўзини узмай. Кейин шошилиб кўшиб кўйди, – менинг ҳам ўша ерим санчиб-санчиб кўяди.

Суизин кип-қизариб куркага ўхшаб кетди.

– Кўпроқ ҳаракат қил, эмиш! – деди у. – Шундоқ ҳам оёғим тинмайди: клубда ҳеч қачон лифтдан фойдаланмайман.

– Қайдам, – шошиб деди Жеймс. – Менинг ҳеч нимадан хабарим йўқ, менга ҳеч ким ҳеч нима демайди.

Суизин унинг кўзига тик қараб туриб сўради:

– Шу оғриққа қарши нима ичасан?

– Мен, – деб гап бошлади Жеймс, – ҳалиги, суюк дори...

– Яхшимисиз, буважон?

Жун кўлини чўзганча Жеймсга бошдан-оёқ разм солиб унинг олдида тўхтади.

Жеймснинг чехрасидаги завқ-шавқ шу заҳоти йўқолди.

– Хўш, ўзинг қалайсан? – деди у хўмрайганча Жунга тикилиб. – Эртага Уэлсга жўнаяпсанми, қаллиғингнинг амма-холаларини зиёрат қилмоқчимисан? У ерда ҳозир ёғингарчилик. Бу ҳақиқий Вустер эмас, – деди у гулдонни бармоғи билан чертиб, – анави, мен онангнинг тўйига ҳадя қилган сервис жуда аломат эди.

Жун амакилари билан бирма-бир сўрашиб чиқди ва Энн аммасининг олдига келди. Кекса хонимнинг юзи меҳрдан товланди, у ҳаяжонланиб, кизининг яноғидан “чўлп” этиб ўпди.

– Бундан чиқди, роса бир ойга кетар экансан-да, жонгинам?

Жун нари кетди ва Энн амма унинг кетидан ушоққина, келишган қоматига тикилиб қолди. Кекса хонимнинг қушникига ўхшаш думалоқ, парда боса бошлаган кулранг кўзлари тарқала бошлаган меҳмонларга аралашиб кетган Жуннинг ортидан маъюс кузатарди; бармоқларининг учи эса бу дунёни тарк этиш учун куч йиғишга ёрдам бергандек борган сари қаттиқроқ қисиларди.

Ҳа, – дилидан ўтказди Энн амма, – ҳамма уни эркалатяпти; уни табриклаш учун шунча одам йиғилди. У жуда бахтли бўлса керак.

Меҳмонлар кетишга тайёрланишарди. Эшик олдига йиғилган, башанг кийинган докторлар, адвокатлар, биржа корчалонлари оиласидан чиққанлар ва йирик буржуазияга мансуб жамики соҳанинг вакиллари турган тўда ичида Форсайтлар ҳаммаси бўлиб йигирма фоиздан кўп эмасди, аммо ҳамма Энн аммага Форсайтлар бўлиб кўринарди, – йиғилганлар ўртасидаги фарқ ҳам унчалик катта эмасди-да, – шунинг учун у ҳамма ерда ўз жигарини кўрарди. Унинг ёруғ жаҳони мана шу оила эди, бошқа жаҳонни эса билмасди, эҳтимол, ҳеч қачон билмагандир ҳам. Уларнинг майда сирлари, уларнинг тан соғлиғи, касаллиги, унаштириш ва тўй маросимлари, ишларининг қай тахлитда бориши, қандай қилиб пул йиғишлари – барчаси унинг ўзлиги, жон роҳати, унинг ҳаёти эди, бу ҳаётдан ташқаридаги борлиқ эътибор беришга арзимайдиган воқеа ва чехраларнинг ноаниқ, ғира-шира шарпаси бўлиб кўринарди. Вақти келиб бу оламдан ўтганда шуларнинг барини – ўз кадр-қимматини ҳис этиш ва шахсий афзалликнинг бебаҳо туйғуси (ахир ҳеч қайсимиз бусиз яшай олмаймиз-ку) туфайли эришилган барча нарсаларни тарк этади. Шунинг учун у ўкиниб, тарк этиладиган шу нарсаларга кундан-кунга баттарроқ ёпишарди. Майли, ҳаёт ундан юз ўгирсин, лекин у сўнгги нафасигача ёпишаверади.

Энн амма Жуннинг отасини, ажнабий аёлнинг ёнига кетиб қолган ёш Жолионни эслади. Эҳ, унинг отасига ҳам, ҳаммаларига ҳам қанчалик каттиқ зарба бўлди бу! Бу боладан умид жуда катта эди. Нақадар оғир зарба! Хайрият, ҳаммаси силлиққина, элга ошкор бўлмай тинчиди, негаки, Жоннинг хотини талоқ хати талаб қилмади. Анча бўлиб қолди шунгайм! Бундан олти йил бурун Жуннинг онаси вафот этгач, ёш Жолион ўша аёлга уйланди. Энди уларнинг иккита фарзанди бор, дейишади. Шундай бўлса ҳам ҳар қалай унинг бу ерга келиш ҳуқуқидан маҳрум экани Энн амманинг бир вақтлар кўксига тўлиб-тошган бекиёс фахр туйғусига соя солди. У не-не умидлар бахш этган жиянини ўпиб-қучиб яйрашдан энди маҳрум эди. Эҳ, қанчалар фахрланар эди-я! Шу алам йиллар оша қайсар, кекса Энн амманинг юрагини изтиробга соларди. Энн амманинг кўзи намланди. У астагина нафис батист рўмолча билан ёшини артди.

– Хўш, сиз нима дейсиз, аммажон? – кимнингдир товуши эшитилди ортидан. Елкаси тор, бели ингичка, тоза қирилган юзи узунчоқ, лекин шунга қарамай қиёфаси тунд одамга ўхшайдиган Сомс Форсайт худди уни яхшилаб кўриб олмоқчи бўлгандай, бурни устидан Энн аммага кўз кирини ташлаб турарди.

– Бу гапларга сиз нима дейсиз? – сўради у.

Энн амма ғурур билан унга тикилди. Ёш Жолион қадрдон уясини тарк этиб кетганидан кейин жиянлар ичида энг каттаси Сомс унинг арзандаси бўлиб қолган эди. Энн амма Сомсни оила руҳининг – ўзи кўриқлайвериб чарчаган руҳнинг ишончли посбони деб биларди.

– Йигитча учун жуда ҳам яхши бўлди, – деди у. – Кўриниши бинойидек. Лекин дилбандимиз Жунга шунақа куёв лозимиди, шунисига хайронман.

Сомс тилла суви юритилган шамдон ушлаб қўйди.

– “Гаҳ” деса қўлига қўнадиган қилади уни, – деди у ва ҳеч кимга сездирмай бармоғининг учини ялаб, шамдоннинг жимжимадор куббасини артиб кўрди – асл қадимий лок, энди бунақасини ишлатишмайди. Жобсонда¹ бунга яхшигина баҳо беришади! – Бу гаплар кекса аммасига далда бераётганини сезгандек Сомс ўз гапидан роҳатланарди. У камдан-кам холларда шундай сергап бўларди. – Мен ўзим жон-жон деб олардим бундай нарсани, – қўшиб қўйди у, – қадимий лок ҳамиша юқори баҳода юради.

– Сен бунақа нарсаларнинг фарқига борасан, – деди Энн амма. – Хўш, Ирэн қалай, соғми?

Сомснинг лабларидаги табассум шу заҳоти сўнди.

– Тузук, – деди у, – уйқусизликдан шикоят қилади-ю, ўзи мендан кўра яхши ухлайди. Кейин эшик олдида Босини билан гаплашиб турган хотинига қараб қўйди.

Энн амма уҳ тортди.

– Балки, – деди амма, – хотинингнинг Жун билан камроқ кўришиб тургани маъқулмикан. Жунимиз жуда шартаки-да!

Сомс қизариб кетди, агар Сомс қизарса бу қизиллик дарров қаншарига ўтарди-да, хаяжонини сиздириб, тамғага ўхшаб тураверарди.

– Билмадим, бу қақажоннинг нимаси унга ёқиб қолдйкан, – деди қизишиб Сомс, аммо энди ўзлари ёлғиз эмасликларини пайқаб тесқари қаради ва яна шамдонни силайверди.

¹ Жобсон – ким ошди савдоси зали.

– Жолион яна битта ҳовли олганмиш, дейишади, – Сомс ёнгинасидан отасининг товушини эшитди. – Унинг пули кўп бўлса керак, қаерга қўйишини билмайди! Монпелье-Скверда шекилли, Сомсга яқин эмиш! Менга бўлса ҳеч нима дейишмади, Ирэн менга ҳеч қачон ҳеч гапни айтмаган.

– Жуда ажойиб жой, меникидан икки дақиқалик йўл, – Суизиннинг овози эшитилди, – клубга бўлса мен саккиз дақиқада бораман.

Форсайтлар учун ҳовли-жойнинг қаердалиги жуда муҳим бўлиб, бунинг ажабланидиган ери ҳам йўқ эди, чунки ҳовли-жой уларнинг ҳаётий ютуқлари моҳиятини ўзида гавдалантириб турарди.

Уларнинг оталари аср бошларида Лондонга келиб қолган дорсетширлик фермер эди.

Унинг яқинлари “Такаббур Доссет Форсайт” деб аталган кимсанинг касбу кори ғишт терувчилик бўлиб, кейинроқ қурилиш ишлари бўйича пудратчилик даражасига кўтарилмоқчи эди. Ёши ўтиб қолганда у Лондонга келади-да, то вафотига қадар қурилишларда ишлайди ва Хайгет қабристонига дафн этилади. Ота вафотидан кейин ўн фарзандга ўттиз минг фунт стерлингдан ортиқроқ пул мерос қолади. Ахён-ахёндагина бир эслаб қўядиган кекса Жолион отаси тўғрисида гапириб: “Отамиз тиришқоқ эди, худди тарашланмаган чакмоқ тош эди”, – деб қўярди. Форсайтларнинг иккинчи авлоди бундай ота уларга айтарли шон-шараф келтирмаслигини пайқашганди. Улар “Такаббур Доссет”нинг феъл-атворидан илғаб олган аслзодаларга хос биттагина фазилат бу унинг мадерага¹ ихлос қўйгани эди, холос.

Оила тарихини яхши биладиган Эстер амма отасини шундай таърифларди:

– Эсимни танибманки, унинг бирор иш билан шуғулланганини билмайман. Ҳеч ҳам эсимда йўқ. У... э-э... унинг ҳовли-жойлари бор эди, қароғим. Сочининг ранги, тахминан Суизин амакингникига ўхшарди: анча миқтидан келган одам эди. Бўйи баландмиди, дейсанми? Йў-ўқ, унчалик эмас. (“Такаббур Доссет”нинг бўйи беш футу² беш дюйм³, юзини ҳуснбузар босганди). Икки ёноғи кип-қизил. Эсимда, доимо мадера ичарди. Яхшиси, Энн аммангдан сўра. Унинг отаси нима иш қиларди, дейсанми? Унинг... э-э... Дорсетширда, қирғоқ бўйида ерлари бўларди.

Кунлардан бир кун Жеймс ота-боболари туғилиб ўсган ерларни ўз кўзи билан кўриш ниятида Дорсетширга жўнади. Бориб қарасаки, иккита эски ферма, арава ғилдираклари ним пушти ерга чуқур из солган, тегирмонга олиб борадиган йўл, тўсиқларига тирговуч қўйилган кичкина черков ва ёнгинасида яна битта ундан ҳам кичик, ҳаммаёғини моғор босган бутхона бор экан. Тегирмонни ҳаракатга келтирадиган ариқ суви шариллаб оқиб, майда ариқчаларга тарқалади. Унинг атрофида эса чўчқалар юришарди. Бутун атрофни сийрак туман босганди. Бурунги Форсайтлар асрлар давомида ҳар яқшанба денгизга қараганча лойга ботиб, мана шу сойлиқдан черковга секин-аста бориб келган бўлишса керак.

Жеймс меросдан умидвор бўлдимиз ёки ўша ёқдан диққатга шоён бирор нарса топарман деб ҳаёл қилиб у ерга бордимиз – бу номаълум. Лекин Жеймс у ердан Лондонга хафсаласи пир бўлиб қайтди ва иши юришмаганини нима билан бўлса ҳам силлиқлашга ҳаракат қилди.

¹ Мадера – вино тури.

² Фут – 30 см 479 мм.

³ Дюйм – 25,4 миллиметр.

– Арзигулик ҳеч нарса йўқ у ерда, – деди у, – дунё каби кўҳна бир қишлоқ экан.

Қишлоқнинг дунё каби кўҳналиги ҳаммасига тасалли берди. Баъзан ҳаддан зиёд тўғрисўзлиги тутиб кетган Жолион ўзининг аждодлари ҳақида: “Эҳ, иоменлар, иоменлар, ҳар қалай, уларнинг таги паст бўлган”, деб қўярди. Шундай деса ҳам, у худди кўнгли жойига тушадигандек “иоменлар” сўзини такрорлайверарди.

Форсайтлар ўз ишларини шунчалик йўлга қўйиб юборган эдиларки, очиғини айтганда, “казо-казолар” бўлиб олишганди. Улар ўз бойликларини Тимотига ўхшаб консолига эмас, балки бошқа турли-туман қимматли қоғозларга айлантиришарди, чунки уларни дунёда ҳамма нарсадан ортик кўркатадиган нарса бу – уч фоизли фойда эди. Бундан ташқари, улар суратлар тўплашар ва бетоб бўлиб қолган хизматкорларига фойдаси тегадиган хайрия жамиятларига аъзо ҳам бўлишар эди. Қурувчи отанинг касби кори болаларига ҳам юққанди. Уларнинг аждодлари бирон-бир ибтидоий мазҳабга аъзо бўлишган бўлса керак. Эндиги Форсайтлар эса турган гапки, инглиз черковлари кучоғида ўсдилар ва хотин, бола-чақалари пойтахтнинг энг ҳашаматли ибодатхоналарига мунтазам қатнашларини кузатиб юрдилар. Уларнинг тоат-ибодатлари заррача шубҳа туғдирса, бу Форсайтларни қаттиқ ташвишга соларди. Улардан баъзилари черковдан доимий ўрин олиб, пул тўлаб қўйишар ва бу билан Исо таълимотига бўлган хайрихоҳликларини амалда изҳор этар эдилар.

Форсайтларнинг уй-жойлари Хайд-парк атрофида, бир-биридан маълум бир масофада жойлашган эди. Бу уйлар Форсайтларнинг ният-орзулари жамулжам бўлган жой – Лондоннинг ажойиб кўксини чайир қўлларидан чиқариб юбормаслик ва оила обрўсини тўкиб қўймаслик учун худди соқчилардек ундан кўз-қулоқ бўлиб турардилар.

Кекса Жолион Стэнхоп-Плейсда, Жеймс оиласи билан – Парк Лейнда, Суизин – Хайд-парк ёнидаги кимсасиз дабдабали тўқ-сарик ҳаворанг уйида, (у уйланган эмас, йўқ, кечириб қўясиз!) Сомс хотини билан Найтсбрит яқинидаги ўз маконида, Роджер Принсез-Гарденсда (Роджер ўша, тўрт ўғлига янги ҳунар ўргатмоқчи бўлиб, шу ниятини амалга оширган машҳур Форсайт эди. “Энг яхши иш бу кўчмас мулк орттиришдир! – дерди у. – Мен фақат шу билан шуғулланаман!”). Хэйменлар (миссис Хэймен – Форсайтларнинг турмушга чиққан биттаю битта сингиллари) Кэмпен-Хилл чўққисида, жирафага ўхшаган баланд уйда туришарди, бу уй шунчалик баланд эдики, унга қарасанг, бўйнинг қийшайиб қолиши ҳеч гап эмасди. Николас оиласи билан Лэдброк-Гровда, арзон гаровга олинган кенг ҳовлида ва ниҳоят, Тимоти Бейсуотер-Родда, ўз қарамоғидаги Энн, Жули ва Эстерлар билан бирга яшарди.

Шу чоққача ўз хаёли билан банд бўлган Жеймс мезбон акасидан Монпелье-Сквердаги ҳовлига қанча тўлаганини сўради. Унинг ўзи ҳам мана икки йилдирки, шунга ўхшаш ҳовли-жойга кўз ташлаб юрган экан-у, лекин жуда қиммат сўрашяпти экан. Кекса Жолион ўзининг хариди ҳақида батафсил гапириб берди.

– Битим йигирма икки йилгами? – такрорлади Жеймс. – Ҳа, бу ўша, мен олмоқчи бўлган ҳовли. Жуда қимматга олибсан!

Кекса Жолион хўмрайди.

– Менга керак эмас, – деди шошиб Жеймс. – Баҳоси тўғри келмайди. Ўша ҳовлини жуда қимматга олганингни Сомс ҳам билади. У тасдиқлаши мумкин. Ҳар қалай Сомсинг фикрида жон бор.

– Унинг фикри билан неча пуллик ишим бор, – деди кекса Жолион.
 – Ҳа, сен доим билганингни қиласан, – деб ғудранди Жеймс, – лекин Сомснинг фикри бамаъни эди. Ҳа, майли, яхши қол! Биз Ҳарлингемда бироз айланмоқчимиз. Жун Уэлсга кетармиш, деб эшитдим. Бир ўзинг зерикиб ўтириб нима ҳам қиласан, эртага бизникига бора қол.

Кекса Жолион Жеймснинг таклифини рад этди ва уларни эшиккача кузатиб қўйди, ўзининг жаҳли чиққанини ҳам унутиб, уларнинг фойтунга ўтираётганига қараб, кўзини қисиб қўйди: новча, кўркам, кўнғир сочли миссис Жеймс билан Ирэн ёнма-ён рўпарага қараб ўтирди. Ирэн Жеймснинг чап томонида эди, иккала эркак – ота-ўғил худди ожизаларни кўриклашаётгандек уларнинг қаршисига ўтиришди. Кекса Жолион уларнинг жўнаб кетишини кузатиб турди. Улар чурқ этмай йўлга тушишди, куёш чараклаб турарди. Фойтун силкинганида улар ҳам пружинали ёстикчаларда чайқалиб боришарди.

Жимликни миссис Жеймс бузди:

– Шу ҳам зиёфат бўлди-ю! – деди у.

Сомс бош ирғади ва ярми юмуқ қовоқлари остидан унга қаради-да, Ирэннинг ўзига сирли боқиб турганини сезиб қолди. Форсайтлар оиласининг барча аъзолари тўда-тўда бўлиб кекса Жолионнинг қабул маросимидан қайтаётганларида худди шу гапни айтишлари турган гап эди, албатта.

Тўртинчи ва бешинчи инилар Николас билан Роджер охирги меҳмон билан бирга чиқишди ва Хайд-парк бўйлаб Прэд-стритдаги ер ости темир йўли станциясига қараб жўнашди. Барча улуғ ёшдаги Форсайтлар каби уларнинг ҳам отлари бўлиб, иложи борича ёлланган фойтунлардан фойдаланмасликка ҳаракат қилардилар. Июнь ойининг баҳаво куни эди, боғдаги дарахтларнинг барглари кўм-кўк яшнаб турарди, бироқ оға-инилар сайр ва суҳбатга руҳ бахш этаётган табиатнинг бу ҳадясини сезишмасди шекилли.

– Ҳа, – деди Роджер. – Сомснинг хотини жуда ҳам гўзал. Лекин айтишларича, иккови унча чиқишолмас эмиш.

Роджернинг пешанаси кенг ва юзининг ранги бошқа Форсайтларга нисбатан тоза эди. У оч ранг кўзларини тикиб, йўл четидан қатор кетган уйларнинг олд томонини томоша қилиб борарди. Ҳар замонда Роджер соябонини кўтарар ва ўзи айтгандек “уларни белгилаб”, соябон билан уйларнинг баландлигини ўлчаб кўрарди.

– Хотинининг ўз маблағи йўқ, – деди Николас.

Николас бадавлат қизга уйланди, бу эрга теккан хотинларнинг молмулки ҳақидаги қонун кучга кирмаган анави ажойиб даврда бўлган эди, шу боисдан Николас хотинининг сепини жуда жой-жойига қўйиб ишлатганди.

– Унинг отаси ким экан?

– Фамилияси Эрон, ўзи профессор экан.

Роджер бошини чайқади.

– Ундай бўлса пулдан дарак ҳам йўқ экан, – деди у.

– Онасининг отаси цемент билан савдо қилган, дейишади.

Роджернинг чехраси очилди.

– Лекин бизнеси синган экан, – давом этди Николас.

– Эй, бундоқ дегин! – деди Роджер. – Шу хотини туфайли Сомснинг боши кўп ғалвага қолади ҳали. Шу гапим эсингда турсин, ғалвага қолади, бу хотиннинг баъзи қилиқлари ажнабийларникига ўхшаб кетади.

Николас лабини ялади.

– Жуда чиройли-да, – деди у ва “йўлни бўшат” дегандек кўча супурувчига қўл силтаб қўйди.

– Шундай хотинни қаёқдан топдийкин-а? – сўради тўсатдан Роджер.
– Кийим-кечакларининг ўзи ҳам ҳазилакам турмаса керак!

– Энн менга айтганди, – жавоб берди Николас. – Сомс ўшани деб эсхушини йўқотиб қўйган экан. Қиз беш марта йўқ, деб қайтарган эмиш. Менимча, Жеймс ўшалардан ташвиш тортади.

– Эй! – деди Роджер яна. – Жеймсга ачинасан, киши. Дарти туфайли оз-мунча азоб чекканмиди.

Унинг қизил юзлари пиёда юришдан баттар қизариб кетди, у соябонини тез-тез кўтара бошлади. Николаснинг юзлари ҳам мамнунликдан ёришиб турарди.

– Менимча, юзи жуда рангпар, – деди у, – аммо қомати келишган!

Роджер индамади.

– Менимча, кўриниши жуда олийжаноб, – деди ниҳоят у. Бу Форсайтлар луғатида энг олий мақтов эди. – Анави ўспирин Босинидан бирор бамаъни иш чиқишига ақлим бовар қилмайди. Буни қарангки, Баркитникида уни жуда истеъдодли дейишади. Инглиз архитектурасини яхшилаш ниятида эмиш, э, бунақада пул топиб бўларканми? Бу ҳақда Тимоти нима деркин, шуни эшитмоқчийдим.

Улар кассага келишди.

– Сен қайси классда кетасан? Мен – иккинчида.

– Иккинчини бошимга ураманми, – деди Николас, – бир балони юқтириб олиш ҳеч гап эмас.

Николас Ноттинг-Хилл-Гейтгача биринчи классга, Роджер эса Саут-Кенсингтонгача иккинчи классга чипта олди. Бир дақиқадан сўнг поезд келди, оға-инилар хайрлашиб, ҳар ким ўз вагонига чиқиб кетди. Икковиям мен билан узокроқ ҳамсухбат бўлиш учун иним кундалик тартибидан воз кечиб турса бўлармиди, деб бир-биридан хафа бўлди. Роджер: “Ник эшакдек қайсар, ҳамиша ҳам ўзи шунақа!” – деб ўйласа, Николас: “Роджер доим нолигани-нолиган!” – деб дилидан ўтказди.

Бу оила аъзолари тантиклик қила олмасдилар. Форсайтлар томонидан эгалланган ва уларнинг барчасини махлиё этиб қўйган улкан Лондон тантиклик қилиб юришга қўйиб қўярмиди?

II

КЕКСА ЖОЛИОН ОПЕРАГА БОРАДИ

Эртаси куни соат бешда кекса Жолион ёлғиз ўзи сигара чекиб ўтирар, ёнидаги кичкина столчада бир финжон чой ҳам турарди. У ўзини ҳорғин хис этарди, шунинг учун сигарасини чекиб бўлмасданоқ пинакка кетди. Бошига пашша кўнди, оқ мўйловлари тагидаги устки лаби чўччайиб турарди. Сигара томирлари бўртиб чиққан, буришган кўлидан сирғалиб, совуқ каминга тушиди-да, ўша ерда ёниб тамом бўлди.

Кўча кўринмаслиги учун деразасига рангли ойналар солинган, унча катта бўлмаган ним қоронғи кабинет қизил ёғочдан ясалган, тўқ яшил бахмал қопланган ўйма нақшли жиҳозлар билан тўлдирилган эди. Кекса Жолион бу жиҳозлар ҳақида бир неча бор гапириб, бир кунмас-бир кун

улар учун мўмайгина пул тўлайдилар ва буни ҳеч қанақа ажабланарли ери йўқ, деганди.

У вақти келиб, бу нарсалар учун қачонлардир тўлаган пулидан ортиқроқ олишини ўйлаб, дили яйрарди.

Форсайтлар уйининг оддий хоналарига хос қуюқ долчинсимон ранглар ичида баланд суянчиқли кресло ёстикчасига суянган Жолионнинг Рембрантга ўхшаш сочи оқ, боши катта қиёфасини фақат унинг ҳарбийча мўйлови бузиб турарди. Деярли ярим аср илгари, ҳали уйланмаган чоғида олган қадимий соат бир зайлда чиқиллаб, кекса хўжасининг ўтган умри дақиқаларини ҳисобларди.

У бу хонани сира ёқтирмасди ва агар бурчакда турган япон кутичасидан сигара олишга кирган чоғларини ҳисобга олмаганда, бу ерга ҳеч қачон мўраламасди ҳам, энди хона ундан ўч олаётганди.

Унинг туртиб чиққан чаккалари, ёноклари ва ияги – барчаси ухлаб ётганда тортишиб-буришиб, кекса Жолионнинг чиндан ҳам қариб қолганлигидан далолат бериб турарди.

У ўйғонди. Жун кетди! Жеймс унга ёлғиз зерикиб қолсан, деганди. Жеймс аҳмоқроқ эди. У Жеймсни доғда қолдириб уй сотиб олганини хузур қилиб эслади. Ажаб бўпти, ҳасисликнинг жазоси бу, фикри-зикри пулда. Ёки ростдан ҳам қиммат олдимикин-а? Бошдан-оёқ таъмирлаш керак. Шунини комил ишонч билан айтиш мумкинки, то Жун масаласи бирёқлик бўлмагунча, қанча пули бўлса, ҳаммаси керак бўлади... Унаштиришга розилик бермаслик керак эди. Жун анави Босини билан Бейнзларникида – Бейнз ва Байлдбой деган меъморларникида танишган. Афти қари хотиннинг юзига ўхшайдиган Бейнз – Босинига почча, холасининг эри экан. Ўшандан бери Жун қайлиғи ортидан югургани-югурган, бир нарсани миясига қуйиб олди, тамом, уни тўхтатиб бўлмайди. У мудом аллақандай “бечоралар” билан ўралашиб юради. Ҳамёнида бир мириси йўқ, ҳаётда ҳали минг хил қийинчиликларга дуч келиши эҳтимолдан холи бўлмаган ўша бемулоҳаза, ғўр йигит билан бир ёстикқа бош қўйишга интилиб эси кетяпти.

Жун бир куни ҳовлиқиб кириб келди-да, ҳар доимгидек томдан тараща тушгандай қилиб бор гапни тўкиб солди, тагин тасалли бергандек қўшиб қўйди:

– Фил жуда ҳам ажойиб одам, у ҳафталаб фақат қакао ичиб кун кўра олади.

– Нима, у сени ҳам фақат қакао ичиб кун кўргин деяптими?

– Йўғ-эй! У энди йўлини топиб олади.

Кекса Жолион учлари сарғайиб кетган мўйловлари остидан сигарасини олди ва Жунга, қалбини ўзига бутунлай ром қилиб олган шу момик пардай набирасига қараб қўйди. Нимасини айтасан, ахир у бу “йўл”нинг қандайлигини набирасидан кўра кўпроқ билади-ку. Лекин Жун унинг тиззаларини кучоқлади-да, юзларини суриб, мушукдек суйкаланиб илтижо қилди. Шундан кейин Жолион сигара кулини қоқиб, бақириб кетди:

– Баринг бир гўр, мурод-мақсадинга етмагунча кўнгилларинг ўрнига тушмайди. Агар пешонанг шўр бўлса, азобини тортмай иложинг йўқ. Мен қўлимни ювиб қўлтиққа урдим.

У чиндан ҳам қўлини ювиб қўлтиққа урди, Босини ҳеч бўлмаса йилига тўрт юз фунт топадиган бўлгандагина тўйга рухсат берилади, деб шарт қўйди.

– Сенга кўп нарса беролмайман, – деди у, (бу гапни Жун биринчи

эшитиши эмас.) – Балки анавинда, ҳаҳ, оти нимаиди? Какаога етарли пул бордир?

Шу ғавғолар бошлангандан бери у Жунни деярли кўрмаганди. Ҳа, ишларнинг мазаси йўқ. Жолион набирасига бир талай пул бериб, шу билан ўзи сира билмаган одамни бойвачча қилиб ўйнатиб қўйишни хаёлига ҳам келтирмасди. Бундай ишларни у илгари ҳам кўрган, лекин бундан бирор тайинли натижа чиққан эмас. Ҳаммадан ёмони шу эдики, Жунни раъйдан қайтаришга заррача ҳам умид қолмаганди, у ўлгудек қайсар, асли болалигидан шундай эди. Бу ишлар нима билан тугагини Жолион тасаввур ҳам этолмасди. Кўрпангга қараб оёқ узат, дейдилар. То Босинининг шахсий даромади борлигига ишонч ҳосил қилмагунича у бўш келмайди. Пул ҳақида заррача тушунчага эга бўлмаган одам билан Жун ҳали кўрадиганини кўриши кундай равшан. Унинг ҳовлиқиб Уэлсга – Босинининг холалариникига кетганига келсак, Жолионнинг ишончи комилки, холалари ўтакетган бемаза кампиршолар, вассалом.

Кекса Жолион ўрnidан қимирламай, тўғри деворга қараб ўтирар, агар кўзи очиқ бўлмаса, уни ухлаб ўтирибди деб ўйласа бўларди... Қаранг-а, анави мишиқи Сомс унга маслаҳат берармиш-а! Бу мишиқи нукул бурнини кўтариб юрарди ўзи! Ҳали қарабсизки, у мулкдор ҳам бўлиб олади, шаҳар четида иморат ҳам солади! Мулкдор! Ҳм! Худди отасининг ўзи, қаердан кўпроқ фойда чиқаркин, деб найранг ишлатади, беандиша муттахам!

Кекса Жолион ўрnidан турди, ғаладон олдига бориб, шошилмай яқиндагина юборилган кутидан сигара олиб, портсигарани тўлдира бошлади. Сигаралар ёмон эмас, анча арзон, лекин ҳозирги вақтда яхши сигара тополмайсан, ҳозирги сигараларни илгаригилари билан солиштириб бўладими? Хэнсон ва Брижерлардан олинадиган “Сьюперфайнос”ларчи! Ана уларни сигара деса бўларди!

Бу хаёл уни худди хиёл сезилаётган ҳидга ўхшаб ўтмишга, тушдан сўнг сигара тутатиб, Ричмонддаги “Тахт ва салтанат ҳассаси” пешайвонида Николас Треффри, Трэкуэр, Жек Хэринг ва Антони Торнуорсилар билан ўтирган ажойиб оқшомларга олиб кетди. Қанақа ажойиб сигаралар бўларди у вақтларда! Бечора Ник ўлиб кетди, Жек Хэринг ҳам ўтиб кетди бу оламдан. Трэкуэр-чи, унинг бошига хотини етди. Торнуорси бўлса кейинги вақтларда анча чўкиб қолибди (иштаҳаси шу бўлса бунинг ажабланадиган ери йўқ).

Шу улфатлардан (агар Суизинни ҳисобга олмаса) битта ўзи қолди, шекилли, Суизин бўлса шундай семириб кетганди-ки, уни ҳисобга кўшмаса ҳам бўлади.

Бу ишлар бир вақтлар бўлганига ишонини қийин, у ҳалиям ўзини кирчиллама йигитдек ҳис этарди! Кекса Жолион сигара санаб туриб хаёлидан ўтказган фикрларнинг энг оғири, энг аччиғи шу эди. Сочлари оқариб, ёлғизлик азобини тортса ҳамки, у ўзини ёшдек сезарди, юраги бақувват эди. Э, анави Хэмстед-Хисда ўтказиладиган якшанба кунлари-чи! Ўшанда ёш Жолион у билан бирга Спэньядс-Род орқали Хайгет, Чайлдс Хиллга бориб сайр этишарди, яна “Жек Соломини қасри”да овқатланиш учун Хис орқали орқага қайтишарди. Қанақа ажойиб сигаралар бўларди у вақтларда! Ҳаво-чи, ҳаво! Эндигиси билан сира таққослаб бўлмайди.

Жажжи Жун беш яшарлигида у ҳар якшанба анави меҳрибон аёллар – онаси ва бувисидан сўраб, қизалоқни ҳайвонот боғига олиб борарди

ва соябонининг устига булочкалар қўйиб, Жун яхши кўрадиган айик кафасига тикарди. Ўшанда қанақа хушбўй сигаралар бўлар эди-я!

Сигаралар! У шу чокқача ҳам ўзининг нозик дидини, эллигинчи йилларда одамлар бир мезон деб билган ва кекса Жолион ҳақида: “Ҳа, Форсайт! Э, бунақа чашначини бутун Лондонда тополмайсан!” – деб гапириб юрадиган машхур дидини ҳали ҳам йўқотмаган эди. Бу нозик дид ўз эгасига ва машхур “Форсайт ва Трефри” чой фирмасига бир қадар давлат келтирди, бошқа ҳеч кимда топилмайдиган бу ажиб хушбўй чой жуда ажойиб эди. Ситидаги “Форсайт ва Трефри” фирмаси сирли ишлари ва уддабуронлиги билан ҳам ном чиқарганди, бу фирма махсус кемалар ҳақида махсус портларда махсус шарқ савдогарлари билан битимлар тузарди.

Фирма ўз вақтида хўп ишлади! Ўшанда қандай ишлашни билишарди! Эндигина она сути оғзидан кетмаган гўдаклар бу сўзнинг маъносини тушуниб етишлари гумон. У фирманинг икир-чикиригача хабардор эди, фирмада нималар бўлаётганини биларди, баъзан кечалари қолиб ҳам ишларди. У агентларни ҳамма вақт ўзи танлаб олар ва бу билан фахрланарди. Кўпинча ютуқларимнинг сир-асрори одамни танлай билишимда, дерди, бу унга чиндан ҳам ёқарди. Шунчалик қобилиятга эга бўлган одам учун бу унча муносиб мавқе эмасди, албатта. Ҳатто ҳозир ҳам, фирма “Лимитэд компани” деб қайта тузилган ва унинг ишлари тобора ортга қараб кетаётган бўлса-да (у ўз акцияларини аллақачон жойлаштириб қўйган), кекса Жолион ўша вақтларни эсласа юраги туз сепгандай ачишиб кетади. Умрини нақадар соз ўтказса бўлар эди-я! Ундан ажойиб адвокат чиқиши мумкин эди! Ҳатто баъзан “Ўз номзодимни парламентга қўйсам нима бўларкин?” – деб ўйлаб қўярди. Николас Трефри неча марта: “Жо, агар ўзингни бунчалик асраб-авайламасанг, истаган нарсангга эришардинг!” – деганди. Э, биродарим Ник! Жуда ажойиб, лекин беғам, парвойи фалак одам эди. Ҳаммага маълум ва машхур Трефри. Ахир жонини аямаган ўзи-ку. Мана, ўлди-кетди. Кекса Жолион чайир қўллари билан сигараларини қайтадан санаб чиқди ва кўнглида: “Чиндан ҳам ўзимни ҳаддан зиёд авайладиммикин-а?” деган шубҳа ғимирлади.

У тамакидонини ички чўнтагига солиб, сюртугининг тугмаларини қадади ва оғир одим ташлаб, қўли билан панжарани ушлаганича баланд зинапоядан ўз ётоқхонасига кўтарилди. Уй ҳаддан ташқари катта. Жун турмушга чикса, борди-ю, ростдан ҳам ўша одамга эрга тегса, – энди бунга шубҳа йўқ, – ўшанда бу катта уйни ижарага қўяди, ўзи эса чоғроқ бир хонадонни ижарага олиб кўчиб чиқади. Қиладиган ишининг тайини бўлмаган бир гала малайларни сақлаб нима зарур?

Қўнғироқ чалган эди, узун бўйли, серсоқол, юрганини киши сезмайдиган, оғзига талқон солгандек миқ этмай юрадиган малай кирди. Кекса Жолион унга фракини тайёрлашни буюрди, овқатланиш учун клубга боради.

– Фойтун вокзалдан қачон қайтди? Соат иккидами? Унда олти яримда тайёр бўлсин, айтинг.

Роса соат еттида кекса Жолион кириб борган клуб яхши давраларни бошдан кечирган йирик буржуазиянинг сиёсий муассасаларидан бири эди. Лекин иғвогарлар клубнинг куни битиб қолди, деб гап тарқатишларига қарамай ёки шу фиску фасодлар туфайлими, клуб ҳамон бирдек ишлаб турарди. “Нифок” ҳадемай ёпилади, деб жаврайвериш

хамманинг кўнглига текканди. Кекса Жолион ҳам шундай дерди-ю, аммо ўзи бу ҳолатга клуб мухлисларининг жиғига тегадиган лоқайдлик билан қарарди.

– Нега сен анави ердан кета қолмайсан-а? – деб сўрарди кўпинча Суизин ич-ичидан куйиб-пишиб. – “Полиглот”га ўтиб қўя қолсанг бўлмайдими? Ўзимизнинг Хайдсик виномизга ўхшаган винони бутун Лондонда бир шишасини йигирма шиллингдан камига тополмайсан, – кейин у товушини пасайтириб илова қилди, – Атиги беш минг дюжина қолди. Худонинг берган куни ичиб ётибман.

– Ўйлаб кўраман, – жавоб берарди кекса Жолион, бироқ ҳар гал шуни ўйлаганида унинг олдида эллик гинейя кириш бадали ва клубга аъзо бўлиш учун тўрт-беш йил кутиш кераклиги кўндаланг турарди. Шундан кейин кекса Жолион яна хаёл суриб юраверарди.

Бирдан либерал бўлиб олиш учун энди у анча қартайиб қолганди, ўз клубининг сиёсий ақидаларига кўпдан бери ишонмай қўйган, ҳатто уларни ошқора “сафсатабозлар” деб атарди ҳам, аммо нуктаи назарлари бутунлай қарама-қарши бўлса ҳам, клуб аъзоси бўлишдан ҳузур қиларди. Кекса Жолион бу ерга кўп йил бурун, тижорат билан шуғулланиши сабаб бўлиб, “Турли-туман” клубидан сайловдан ўтмай қолгандан кейин аъзо бўлган эди, шунга қарамай, доимо бу муассасадан нафратланиб юрарди. Худди бошқалардан кам ери бордай! Кекса Жолионнинг ўзини қабул қилган клубдан нафратланиши табиий эди, албатта. У ердаги одамлар ўртамеёна бўлиб, кўплари ситилик биржа даллоллари, адвокатлар, кимошди савдоси ходимлари, ҳар хил пасткашлар эди! Кўпчилик сингари иродаси кучли, лекин бирон жиҳати билан ярқ этиб кўзга ташланмайдиган кекса Жолион ўзи мансуб бўлган синф ҳақида унча яхши фикрда эмасди. Кекса Жолион бу синфнинг ижтимоий ва бошқа ҳар қандай қонунларига амал қилса-да, дилида бунақа одамларни қаланғи-қасанғилар деб атарди.

Адоғи йўқ ўй-хаёллар билан ўтган йиллар унинг “Турли-туман”да учраган мағлубияти ҳақидаги хотираларни секин-аста ёдидан кўтарди, энди бу маскан унинг назарида энг яхши клубга айланганди. Жолион аллақачон клубнинг аъзоси бўлиб олиши мумкин эди, лекин унинг кафил турган одами Жек Хэринг ишларнинг шундай пачавасини чиқариб юбордики, кекса Жолион номзодига қарши чиқиб, қандай хатога йўл қўйишаётганини клубдагиларнинг ўзлари ҳам тушунмай қолишди. Ахир унинг ўғли Жони шу заҳотиёқ қабул қилишди-ку ва эҳтимол, ўғли шу чокқача ҳам ўша ерга аъзо бўлса ажаб эмас. У ўғлидан саккиз йил бурун ўша клуб орқали мактуб олганди.

Кекса Жолион кўп ойлардан бери клубида қорасини кўрсатмасди, шу давр ичида клуб биноси пуллаш мақсадида эски уй ёки кемаларга пардоз бергандек ола-була қилиб наридан-бери таъмирланганди.

“Чекадиган хонани мохов қилишибди, – деб ўйлади у. – Ошхона яхши чиқибди”.

Ошхонанинг у ер-бу ерига оч яшил ранг ишлатилиб, жигар рангга бўялгани унга ёқди.

Кекса Жолион овқат буюрди-да, бундан йигирма беш йил бурун ёш Жолион билан бирга кириб ўтирадиган ўша бурчакдаги столчага ўтирди, бу ўша столча бўлса ҳам ажаб эмас (салкам радикализм қондалари ҳукмронлик қилган “Нифок”да ўзгариш кам эди), таътил вақтларида

у ўғлини тез-тез олиб бориб турадиган “Друрилейн”¹ га¹ жўнаш олдидан ота-бола шу ерга кириб туришарди.

Ўғли театрни жуда яхши кўрарди, шундан сўнг кекса Жолион рўпарасида ўтирган ўғли ўзини бепарволикка солиб, ҳаяжонини яширишга беҳуда уринганларини эслаб кетди.

Кекса Жолион шуни эсладию ўша вақтларда ўғли хуш кўрадиган шўрва, козурилган балиқ, котлет ва ширин пирог буюрди.

Эҳ, қани энди ҳозир рўпарасида ўтирган бўлса!

Улар ўн тўрт йилдан бери кўришгани йўқ. Шу ўтган ўн тўрт йил мобайнида кекса Жолион бир неча марта ўғлимнинг бошига тушган оғир савдога ўзим ҳам бироз айбдор эмасмикинман, деган хаёлга борди. Антони Торнуорсининг кизи, анави енгилтак Даная Торнуорси, ҳозирги Даная Белью билан охири бахайр бўлмаган ошиқ-маъшуклик ўғлини Жуннинг онаси кучоғига отди. Улар жуда ҳам ёш эдилар, балки бу никоҳга йўл бермаслик керакмиди. Аммо Жоннинг кирдикори ошкор бўлгач, у иложи борича тезроқ ўғлининг боши иккита бўлишини истаб қолди. Тўрт йилдан кейин эса фалокат рўй берди. Ана шу фалокат юз бериб турган вақтда ўғлининг хулқ-атворини оклашнинг асти имкони йўқ эди; кекса Жолион хатти-харакатларининг мезони – кудратли омиллар уйғунлиги – соғлом ақл ва тарбия оклаш имконияти йўқлигини таъкидлаб турарди, аммо унинг қалби туғён урарди. Бу бемаъни воқеа қалбни ўртаб, зинҳор тинчлик бермасди. Сарик сочлари товланиб турувчи митти Жун туғилгач, унинг борлигини банд этиб, атрофида ўралашди, парвона бўлди. Жажжи, ожиз вужудга эрмак ва севимли паноҳ бўлиш учун яратилган қалбида Жуннинг меҳри қолди. У ўзига хос зийраклик билан ё ўғлидан, ё невараси Жундан жудо бўлиши тайин эканини, бу ишда дўқ-пўписа ёрдам бермаслигини пайқади. Фожиа ҳам ана шунда эди. Ниҳоят, жажжи қизчанинг меҳри устун келди. У икки жаҳон овораси бўлиб юролмасди, шунинг учун ўғлидан кечди.

Бу жудолик шу чоққача чўзилди.

У ёш Жолионга илгаригига қараганда озроқ бўлса-да, пул билан ёрдам бермоқчи бўлди, аммо ўғли бу таклифни рад этди, эҳтимол, бу рад жавоби уни ҳаммасидан кўпроқ таҳқирлагандир, чунки бошқача йўл билан тасалли тополмаган кўнглининг эрмаги ҳам чиппақка чиқди, бу дард-алам жудоликнинг амалий исботи бўлиб, шунчалик кучайиб, шунчалик сезиларли бўлиб қолдики, мол-мулкни топшириш шартномасини тузиш ёки уни бекор қилиш вақтидагина киши шу кўйга тушади.

Таом унга чучмал туюлди. Шампань виноси бемаза, тахирроқ сувнинг ўзи, қадимги “Клико беваси”га сира ўхшамасди.

Қаҳва ичиб ўтириб унинг хаёлига операга бориш фикри келди. У “Таймс” газетасини олиб, бугун кечқурунги дастурга қаради. Бошқа газеталарга кекса Жолион ишонмасди. “Фиделио” операси кетаётган экан.

Худога шукурки, анави Вагнернинг қанақадир янги чиққан немисча пантомимаси эмас экан.

У кийилавериб гардиши тикка бўлиб кетган, кенг тўрлик – илгариги ажойиб замонларнинг нишонаси – цилиндрини кийди, пальтоси чўнтагида доимо портсигари билан бирга турганидан ўткир тери ҳиди анқиётган эски, жуда юпқа очранг қўлқопини олиб, кэбга² ўтирди.

Кэб кўчалардан тарақлаб борарди, кекса Жолион кўчалар одатдан ташқари гавжумлигини кўриб таажжубланди.

¹ Друрилейн – Лондондаги театр.

² Кэб – бир от қўшиладиган извош.

“Меҳмонхоналар тоза пул ишласа керак”, деб ўйлади у.

Бир неча йил муқаддам бу меҳмонхоналарнинг ном-нишони ҳам йўқ эди.

У бу жойларда ерлари борлигидан хушнуд эди. Эҳтимол, уларнинг нархи кун сайин ошаётгандир! Бу ерлар жуда серкатнов бўлиб кетибди!

Аммо шундан кейин у Форсайтларга сира хос бўлмаган ғалати хаёлларга берилиб кетди, унинг бошқалардан устунлиги ҳам қисман шунда эди. Одамлар чумолидай-а, ҳисобига етиб бўлмайди! Бориб-бориб нима бўларкинмиз-а?

У кэбдан тушиб, сал орқага тисарилди, кучерга қанча тўлаш керак бўлса, шунча тўлади, креслога чипта олиш учун кассага борди ва ҳамёнини қўлига олганича тўхтади, – у пулни ҳамма вақт ҳамёнида олиб юрар, ҳозирги ёшларга ўхшаб пулни шундоқ чўнтакка тиқиб кетаверишни ёқтирмасди. Кассир худди уясидан бошини чиқарган қари итдек бўйнини чўзиб дарчадан қаради.

– Э-хе, қаёқдан шамол учирди! – деди у таажжубланиб. – Ахир бу мистер Жолион Форсайт-ку! Худди ўзлари! Кўришмаганимизга ҳам анча бўлди, сэр. Ҳа! Ҳозир замон бутунлай бошқача! Ахир сиз укэнгиз билан, яна мистер Трэкуэр ва мистер Николас Трефри ҳам ҳар мавсумда олти-еттита кресло олардинлар. Аҳволларингиз қалай, жаноб? Ҳа, энди ёш бўлармидик!

Кекса Жолионнинг кўзлари чарақлаб кетди, у бир гинея¹ тўлади. Уни ҳали унутишмабди. У худди жанг майдонига қадам қўйган жангчидек мусиқа садолари остида залга кирди.

Жолион цилиндрини қўлига олиб, креслога ўтирди, одатдаги ҳаракат билан чўнтагидан қўлқопини олди ва театрнинг ҳаммаёғига яхшилаб разм солиш учун дурбинни кўзига тутди. Ниҳоят, дурбинни цилиндрини устига қўйиб, сахна томон юзланди. Кекса Жолион даври ўтганини ҳозир ҳар қачонгидан ҳам яққолроқ сизди. Аёллар, театрни тўлдириб ўтирадиган гўзал аёллар қаёқда қолди? Юраги гуп-гуп уриб, машҳур хонанданинг чиқишини кутганлари қаёқда қолди? Ҳаётдан маст-аласт бўлишлари унинг гаштини суришлар қани?

Бир вақтлар у театрга жуда ишқибоз эди! Опера йўқ энди! Бу Вагнер ҳаммасини барбод этди – на куй, на овоз бор. Қанақа ажойиб хонандалар бўларди! Энди улар йўқ. У эски, таниш сахналарни ижро этаётган актёрларга қараб, юраги увушаётганини ҳис этди. Кекса Жолион илгарилари ҳар куни кечқурун бу ерга келиб юрганида қандай бўлса, ҳозир ҳам деярли шундай қадди-қомати тик, кўзлари ўткир, деярли аввалгидек эди. Бирок бу ҳорғинлик ва ихлос қайтиши ҳиссиёти-чи!

У умр бўйи ҳамма нарсадан, ҳатто битмаган ишлардан ҳам – битмаган ишлар эса жуда кўп эди – барчасидан завқланди. Энди бўлса ҳаётдан роҳатланиш ва унга фалсафий нуқтаи назари ила қараш ҳам йўқ, энди даҳшатга тушиб, куни битишини ҳис этиш қолди, холос. На маҳбуслар хорию, на Флорестан арияси ёлғизликдан юрак сиқилишларини ёзарди.

Қани энди Жо у билан бирга бўлса! Ўғли қирққа кириб қолган бўлса керак. У яққаю ягона ўғлини ўн тўрт йилдан бери кўрмасди. Жо энди жамиятда пария² эмас. У уйланди. Кекса Жолион унинг бу ишини маъқуллашдан ўзини тийиб тура олмади ва ўғлига беш юз фунтга чек юборди. Чек “Турли-туман” клубидан қуйидагича мазмундаги хат ичида қайтиб келди:

¹ Гинея – қадимги инглиз тилла тангаси.

² Пария – ҳуқуқсиз, эзилган, мазлум одам.

“Меҳрибон отажоним!

Сизнинг олийҳимматлик қилиб юборган совғангизни олиб, бошим осмонга етди – бу менинг ҳақимда ёмон фикрда эмаслигингиздан далолат беради. Мен чекингизни қайтараман, лекин сиз совғангизни бизнинг исм фамилиямиздаги ўғилчамизга (биз уни Жолли деб атаймиз) беришни лозим кўрсангиз, сиздан бекиёс миннатдор бўлардим.

Чин дилдан ишонаманки, сиз бурунгидек соғ-саломат ва бардамсиз. Сизни севувчи ўғлингиз Жо”.

Мактуб фарзандининг ўзгинасидан эди. У ҳамма вақт ҳам мана шундай хушмуомала эди. Кекса Жолион қуйидагича жавоб юборди:

“Азизим Жо!

Пулни (500 ф.ст.) ўғлинг Жолион Форсайт номига ўтказганим китобимга ёзиб қўйилди; шунга яраша 5 фоиз фойда туғади. Ишонаманки, ҳозир ишларинг яхши. Саломатлигим ёмон эмас.

Сени севиб қолувчи отанг Жолион Форсайт”.

Ҳар йили биринчи январда у шу суммага юз фунт ва фоизини қўшиб юбораверди. Пул кўпаяверди, келаси янги йилда ҳисобда бир минг беш юз фунт стерлингдан ошиқроқ пул бўлади. Ҳар йили бўладиган бу пул муомаласи кекса Жолионни қанчалик қувонтирганини таърифлаш қийин. Бироқ хат ёзиш тўхтаб қолди.

Ўғлига бўлган меҳр-муҳаббатига қарамай, қисман туғма, қисман ўзи мансуб, ишбилармон дунёсига яқин бошқа юзларча одамлар каби, бошқалар ахлоқига жиддий нуқтаи назардан эмас, балки шу ахлоқдан чиқиб келадиган натижалар асосида баҳо беришга мажбур этувчи инстинктга қарамай, кекса Жолион кўнгли нотинч бўлаётганини сезарди. Шароит шундай бўлиб қолгандики, унинг ўғли ҳалок бўлиши керак эди. У қачонлардир ўқиган романида, эшитган ваъзларида, кўрган пьесаларида жар солинган қонун эди бу.

Чек қайтиб келганда кекса Жолионга қандайдир бир кўнгилсиз воқеа бўлаётгандек туюлганди. Нечун унинг ўғли ҳалок бўлмади? Бироқ бу саволга ким ҳам жавоб бера оларди?

У Жо Сент-Жонс-Вудда, Вистариа-авенюдаги боғи бор чоғроқ ҳовлида яшашини, хотини билан ўзининг ҳар қалай анча шубҳали бўлса ҳам таниш-билишлари борлигини, яна уларнинг иккита фарзандлари: ўғилчаси Жолли¹ (кекса Жолион барча шароитларни эътиборга олиб, бу исмни бемаъни деб топди, ўзи бўлса бемаъниликни ёмон кўрар ва ундан чўчир эди) ва қизчаси Холли (у тўйдан кейин туғилган) борлигини албатта эшитган, тўғрироғи, суриштириб билиб олган эди. Ким билади, ўғли қандай шароитда яшаётганикин? Жо онасининг отасидан қолган меросини нақд пулга айлантирган ва Ллойдга суғурта агенти бўлиб ишга кирган эди; бундан ташқари, у рассомлик ҳам қиларди – акварел билан чизарди. Булар кекса Жолионга маълум эди, чунки бир кун кўргазмада акварелда Темза тасвирланган суратни кўриб қолди, сурат тагида ўғлининг имзоси бор эди, шундан бери у ўғли чизган суратларни билдирмай сотиб оладиган бўлди. У акварелни ёқтирмасди ва ўғлининг имзоси бўлгани учун бу расмларни деворга остирмасди, уларни яшиқка солиб, қулфлаб қўярди.

Кенг залда ўтираркан Жолионнинг кўксига ўғлини бир кўриш орзуси туғён уриб кетди. Бурунги ажойиб дамлар, сурупдан костюм кийган ўғлини тиззасига олиб, аллалаган пайтлар унинг эсига тушиб кетди.

¹ Jolli – шўх-шодон (инг.).

Ўшанда у пакана от ёнида чошиб, Жога от минишни ўргатарди. У Жони мактабга олиб борган биринчи кунни ҳам эслади. Жо ажойиб, хушфеъл бола эди! У Итонда одоб-ахлоққа ўрганаётиб, балки бироз ҳаддидан ошгандир, одоб-ахлоқ қоидалари кекса Жолионга аён бўлишича, фақат мана шундай ерларда катта пул эвазига ўрганилар эди, лекин ўғли доимо яхши ўртоқ бўлиб қолаверди. Ҳатто Кембриждан кейин ҳам, эҳтимол, олган билими туфайли салгина қуюлган бўлса ҳам, ҳар доимгидек яхши ўртоқлигича қолаверди. Кекса Жолионнинг ёпиқ мактаб ва дорилфунунларга бўлган муносабати сира ўзгармади: у имтиёзлилар учунгина мўлжалланган, аммо ўзи эриша олмаган тарбия тизимини қанчалик ҳурмат қилса, шунчалик ишонмас ҳам эди... Мана ҳозир Жун уни деярли бутунлай ташлаб кетган бир пайтда ўғли билан дийдор кўришса, кўнгли таскин топармиди. Кекса Жолион ўз оиласига, ўз акидаларига, ўз синфига хоинлик қилаётганини сезиб қолиб, ашула айтаётган аёлга нигоҳ ташлади. Шу ҳам томоша бўлди-ю! Флорестан-чи, нақадар тутуриқсиз!

Опера тугади. Одамларнинг кўнглини олиш қанчалик осон бўлиб қолди энди!

У кўчада, одамлар тўдасида ўзидан анча ёш, басавлат жентльменнинг нақ тумшуғи тагидан кэбни илиб кетди. Кекса Жолионнинг йўли Пэл-Мэл орқали ўтарди, аммо кучер муюлишда Грин-парк бўйлаб кетиш ўрнига, Сент-Жеймс-стритга бурилди. Кекса Жолион дарчадан кўлини тикди (бироз унинг одатига хилоф иш тутса, жони чиқиб кетарди), аммо ўгирилиб қаради-ю “Турли-туман”нинг рўпарасидан кетаётганини кўрди ва куни билан оромини бузган истак устун келди. Жолион аравани тўхтатишни буюрди. У кирадию, Жо ҳали ҳам клубга аъзоми, деб сўрайди.

У ичкари кирди. Холлда ҳеч нарса ўзгармаган, бари Жек Хэринг билан овқатланишга келиб юрадиган вақтлардагидек эди, ахир бу ерда Лондоннинг энг зўр ошпази ишларди-да. Кекса Жолион тешиб юборгудек бўлиб деворларга зехн солди, ана шу боқишлари туфайли ҳам умр бўйи бошқа кўпчилик одамларга нисбатан кўпроқ унинг хизматида бўлишарди.

– Мистер Жолион Форсайт ҳали ҳам клубга аъзоми?

– Ҳа, сэр, у киши ҳозир шу ердалар, сэр. Хизмат, буюрсинлар?

Кекса Жолион гангиб қолди.

– Унинг отасиман, – жавоб берди у.

У шундай деб камин олдига борди-да, елкасини оловга ўгириб ўтирди.

Клубдан кетишга тараддудланган ёш Жолион шляпасини кийиб, энди холлга чиқмоқчи бўлиб турганда, олдига дарбон келди. Жо ҳам энди навқирон эмасди, сочларига оқ оралаб қолган, юзи худди отасиникидек, фақат сал чўзинчоқ, қалин мўйлови ҳам отасиники сингари осилиб турарди, қиёфасидаги ҳорғинлик аломатлари яққол сезиларди. Унинг ранги ўчиб кетди. Шунча йилдан кейин учрашиш – бу даҳшат-ку ахир, чунки дунёда бундан ёмони йўқ. Улар бир-бирига яқинлашиб, индамай кўл беришиб кўришишди, сўнг ота овози титраб:

– Салом, ўғлим! – деди.

Ўғил:

– Салом, ота! – деди.

Кекса Жолионнинг очранг юпка кўлқоп кийган кўли титрарди.

– Агар йўлимиз бир бўлса, – деди у, – мен сени элтиб кўяман.

Кейин улар гўё одат бўлиб қолгандек ҳар куни кечқурун бир-

бирларини уйига кузатиб кўйиш учун кўчага чиқиб, кэбга ўтиришди.

Кекса Жолионнинг кўзига ўғли анча улгайгандек кўринди. “Жуда етилибди”, – дилидан ўтказди у. Ўғлининг юзидан сира аримайдиган мулойимлик ўрнини энди гўё ҳаёт шароити уни совут кийишга мажбур этгандек, истехзо эгаллаганди. Чехрасидан феъл-атвори Форсайтларга ўхшаши яққол сезилиб турар, аммо юз ифодасида кўпроқ олим ёки файласуфларга хос хаёлпарастлик бор эди. У шубҳасиз, мана шу ўн беш йил мобайнида кўп ўйлаганга ўхшайди.

Илк дақиқаларда отасининг кўриниши ёш Жолионни ханг-манг қилиб қўйди. Отаси ўзини жуда олдириб, қариб қолибди, лекин кэбда отаси унча ўзгармагандек туюлди, у хотиржам боқарди, бу нигоҳни яхши эслайди, қадди-қоматини аввалгидек тик тутар, нигоҳи ўша-ўша ўтқир эди.

– Кўринишингиз яхши, ота.

– Бир нави, – жавоб берди кекса Жолион.

Отани хавотир қийнамоқда эди, шунинг учун у ичимдагини очик ёрмасам бўлмайти деб ўйларди. Мадомики, ўғлини қайтариш учун шундай йўл танлабдими, боласининг молиявий ишлари қандай аҳволда эканини билиши керак.

– Жо, – деди у, – қандай ҳаёт кечираётганингни билмоқчи эдим. Эҳтимол, қарзларинг бордир-а?

У ўғлининг тан олиши учун шундай гап бошлади.

Ёш Жолион истехзоли оҳангда жавоб берди:

– Йўқ, менинг қарзим йўқ.

Кекса Жолион ўғлининг жаҳли чиққанини тушунди ва унинг қўлига тегиб қўйди. У таваккал қилди, лекин таваккал қилишга арзирди, бундан ташқари Жо илгари ҳеч қачон отасидан хафа бўлмасди. Улар бир оғиз сўзлашмасдан Стэнхоп-Гейтгача боришди. Кекса Жолион ўғлини уйга киришга таклиф этди, аммо ёш Жолион бош чайқади.

– Жун уйда йўқ, – деди шошилиб отаси, – у бугун меҳмонга кетди. Уни унаштирдик, хабаринг бўлса керак?

– Ростдан-а? – ғудурлади ёш Жолион.

Кекса Жолион извошдан тушди ва кучерга пул тўлаётиб умрида биринчи марта янглишиб шиллинг ўрнига соверен бериб юборди.

Кучер тангани оғзига солиб, зимдан отнинг қорнига урди ва кетишга ошиқди.

Кекса Жолион астагина калитни бураб, эшикни очди ва ўғлига бош ирғади. Ёш Жолион отасининг пальто осишига қараб турди: отаси сипо эди, лекин олча ўғирламоқчи бўлган болага ҳам ўхшаб кетарди. Емакхона эшиги очик эди; газ паст қилиб ёқиб қўйилган, патнисда спиртли лампа ёниб турар, ёнгинасида – столда мушук талтайиб ухлаб ётарди. Кекса Жолион шу заҳоти уни столдан ҳайдади. Бундан у енгил тортиди, ортидан цилиндрини тапиллатиб қўйди.

– Бургаси бор, – деди у мушукни хонадан чиқаратуриб. Холлдан ертўлага тушадиган эшик олдида туриб у гўё мушукни ҳайдаётгандай бир неча бор “пишт-пишт” деб қўйди, худди шу пайт қаёқдандир пайдо бўлиб қолган малай ертўла зинасидан чиқиб келди.

– Ётиб ухлашингиз мумкин, Парфит, – деди кекса Жолион. – Эшикни ўзим беркитаман, чироқни ҳам ўзим ўчираман.

У яна емакхонага кираётганда аксига олиб мушук унинг олдига тушиб олди ва малайдан қутулиш учун ишлатган найрангинга аллақачон тушунганман, дегандек думини диккайтириб юриб кетди.

Бугун тақдир тақозоси билан кекса Жолионнинг барча содда муғомбирликлари фош бўлмокда эди.

Ёш Жолион ўзини кулгидан тўхтата олмади. Бу оқшом рўй бераётган ишлар: мушук воқеаси ҳам, ўз қизининг унаштирилиши ҳам – ҳаммаси унинг назарида қандайдир кулгилидай эди. Демак, кекса Жолионнинг кучи мушукка етмагандек, Жунга ҳам етмас экан-да! Бу ажиб ҳақиқатнинг жойида қарор топиши унинг юрагини жизиллатди.

– Жун ҳақида гапириб беринг, ҳозир унинг кўриниши қанақа? – сўради у.

– Бўйи пастаккина, – жавоб берди кекса Жолион, – айтишларича, менга ўхшармиш, лекин бу сафсата. У кўпроқ онангга ўхшайди – кўзи ҳам, сочлари ҳам худди ўзи.

– Шунақа денг! Чиройлими?

Кекса Жолион Форсайтлигига бориб бирон нарсани, айниқса, ўзи сидқидилдан завқланадиган нарсани очиқ-ойдин мақтамасди.

– Чакки эмас, Форсайтларнинг ўзгинаси. Кетиб қолса, жуда зерикиб қоламан-да, Жо.

Унинг юз ифодаси ота-бола учрашган дастлабки дақиқадагидек ёш Жолионни яна ҳайратга солди.

– Энди бир ўзингиз нима қиласиз, ота? У энди фақат куёвингизни ўйласа керак, а?

– Мен нима ҳам қилардим? – деб такрорлади кекса Жолион, унинг товушида зарда бор эди. – Бир ўзинг тургандан кейин юрак сиқилишидан бошқа нима бўларди. Охири нима бўлишини ўзим ҳам билмайман. Мен истардимки... – у шундай деди-ю, тўхтаб қолди, кейин қўшиб қўйди: – ҳамма гап шундаки, ҳовлини нима қилишимни билмайман.

Ёш Жолион хонани кўздан кечирди. Хона кенг, хувиллаб турарди, деворларида катта-катта натюрмортлар осиглиқ эди, буларни у болалик вақтлариданоқ биларди. Суратда сабзи боғламларига тумшукларини тикиб, пиёз боғлари ва узумга ҳайрон бўлиб қараб ётган итлар тасвирланганди. Ҳовли ҳақиқатан ҳам энди ортиқча ташвиш эди, лекин у отасининг кичик ҳовлида яшашини тасаввур ҳам этолмасди, бу эса бугун кўрган, эшитган, билган нарсалари каби истехзоли кулгини кўзгарди, холос.

Кекса Жолион ўз оиласи, синфи, диний эътиқодининг нишонаси бўлиб, китоб қўядиган таглиги бор катта креслода ўтирарди, унинг оқ сочли боши, дўнг пешонаси эса сиполик, тартиб ва мулкдорликка муҳаббат тимсоли эди. Бугун Лондонда энг ғариб чол шу эди.

Ўкинчли дабдаба қуршовида ўтирган бу одам буюк кучлар қўлида бир қўғирчоқ бўлиб, бу кучлар оилага ҳам, синфга ҳам, диний эътиқодга ҳам шафқат қилмай, автомат каби сирли мақсад сари даҳшат билан олға босарди. Бир четда туриб ҳаётни кузатишни билган ёш Жолион мана шу нарсаларни кўрди.

Бечора кекса отажони! Отаси мана шуларни деб умрини киши ҳайрон қоладиган мўътадиллик билан ўтказган экан-да! Қариган чоғида бир ўзи, қолган умрини тирик инсон овозини эшитишга зор-интизорлик билан ўтказаркан-да!

Кекса Жолион ҳам ўз навбатида ўғлига тикилар эди. У шунча йилдан бери чурқ этмай келаётган кўп нарсалар ҳақида гаплашишни истарди. Сохо туманидаги ерларнинг нархи ошади, деб ичидаги гапларини Жунга айта олмайди-ку, ахир! Ўзи анчадан бери раислик қилиб келаётган “Янги кўмир компанияси”нинг иш бошқарувчиси Типпиннинг қовоқ-тумшугини осилтириб ғиқ этмай юриши туфайли ичидан қиринди

ўтаётганини Жунга айта олмайди-ку! “Америка Голгофаси” акцияларининг кун сайин тушиб кетаётганлигидан норозилигини гапиролмайди-ку! Ахир қиз бола билан ўзининг вафотидан сўнг қоладиган меросдан қандай қилиб солиқ тўламаслик тўғрисида маслаҳатлашиб ўтирмайди-ку! Шундоқ бўлса ҳам, паришонлик билан қошиқ айлантриб ўтирган чой таъсирида кекса Жолион ниҳоят гап бошлади. Унинг учун янги эркинлик йўллари очилди: Истаганингча гапира оладиган, оху надомат ва пушаймонлар тўфонида бекиниш учун сокин қароргоҳ бўладиган, барча йикқан-терганларини ҳисоб-китоб қилиб вафотидан кейин қоладиган ягона нарсани абадийлаштиришга қаратилган турли-туман хийла-найранглар афюни билан кўнгилни тинчитадиған муқаддас ер бор-ку, орзули дунё бор-ку!

Ёш Жолион гапга қулоқ солишни биларди: бу ҳамиша унинг энг яхши фазилати эди. У отасидан кўз узмас, ҳар замонда савол ташлаб қўярди.

Соат бирга занг урди. Кекса Жолион бўлса ҳали юрагидаги гапларни айтиб улгурмаганди, бироқ соат занг уриши билан у ҳам қондани бузгиси келмай қолди. У таажжубланганича чўнтак соатини олди.

– Ётадиған вақтим бўлибди, Жо!

Ёш Жолион ўрнидан турди ва отасининг туришига ёрдам бериш учун қўлини чўзди. Бу қари юз унга ҳорғин ва сўлғин кўринди: отаси зўр бериб четга боқарди.

– Алвидо, ўғлим, ўзингни эҳтиёт қил.

Бир дақиқадан сўнг ёш Жолион пошнасида гир айланиб, эшикка қараб юрди. Унинг кўзига деярли ҳеч нима кўринмас, жилмайган лаблари титрарди. У ҳаётнинг ҳазилакам нарса эмаслигини англаган онидан кейин ўтиб кетган мана шу ўн беш йил мобайнида яшаш ниҳоятда мураккаб эканини бугунгидек равшан ҳис қилмаганди.

Сергей ЕСЕНИН

(1895–1925)

ЭНГ УЛКАН ИШҚ – ВАТАНГА МУҲАББАТ

*Таржимон Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири*

Бу йил жаҳон шеърляти мухлислари улуғ рус шоири таваллудининг 120 йиллигини нишонлайдилар! Есенин ҳақида гап кетганда унинг ўзбек тилида жаранлаган шеърлари ёдимизга тушади:

*Мен Босфорда бўлмаганман ҳеч,
Уни сўйлаб беролмам сенга.
Лекин мовий кўзларинг ҳар кеч
Денгиз бўлиб кўринар менга.*

Саркаш шоирнинг Шарқ шеърлятини ниҳоятда қадрлагани “Форс тароналари” туркумидан олинган мазкур парчада бутун фасоҳати билан намоён бўлади. Гарчи бу рязанлик йигитнинг қалб кечинмалари бўлса-да, биз уни ўз она тилимиздаги жарангидан катта завқ оламиз. Француз шоири Томас Элиот чинакам поэзияни таржима қилиб бўлмайди, деганида назмни азбаройи капалакка ўхшатиб, унинг бирорта болакай қўлига тушиб озор чекишини истамаган бўлса, ажабмас. Аммо устоз Эркин Воҳидов ўғирган қуйма сатрларда ўша гўзал капалакнинг ўзбек шеърляти гулшани аро парвоз қилаётганига амин бўламиз. Шеърхон бу гулзорга кирар экан, бутун борлигини унутади. Оҳанглар бор фасоҳати билан қабариқ шаклда гавдаланади. Бу шеърларни ўқир эканмиз, гўзал манзарага йўл олгандек бўламиз. Саёҳатга чиқиш учун эса мутолаанинг ўзи етарлидир.

Шеърлят бир улкан ишқ – Ватанга муҳаббат билан тирикдир, деган эди шоир мухлислари билан бўлган суҳбатларида. Шунинг учун бўлса керак, Сергей Есенин сатрларида гўзаллик ва дард, ошуфталик ва қайсарлик ёнма-ён келади.

Таҳририятдан

* * *

*Тонгда мени уйғот эртароқ,
Меҳрибоним, мушфиқ онажон!
Мен йўлларга кўз тутай муштоқ,
Бизнинг уйга келмоқда меҳмон.*

*Эрта тонгда меҳмон келади
Ой шапкасин бошга қўйиб дол.
Учқур оти равон елади,
Кокиллари товланади ол.*

Ўрмон ичра бугун, онажсон,
Ғилдиракнинг изларин кўрдим.
Еллар уни айлаб зар камон,
Тортқилаган кезларин кўрдим.

Шеър айтаман меҳмонга ул дам,
Сенга, онам, ўсган еримга.

Саҳар туриб соққан сутинг ҳам
Куйилади менинг шеъримга.
Мени саҳар уйғот, онажсон,
Чироқларни ёқиб қуй ҳозир.

Дейдиларки, бўлмогим аён
Россияда шухратли шоир.

* * *

Гўдакликдан маълум ҳар одам,
Бола бошдан деган гап тўғри.
Мабодо мен шоир бўлмасам,
Бўлар эдим безори, ўғри.

Жиккаккина шум бола эдим,
Тенгдошларим ичра “қахрамон”.
Қайтар эдим кўчадан доим
Бурним пачоқ, усти-бошим қон.

Кўрқиб кетган онам қошида
Дердим тутиб ўзимни маҳкам:
“Ҳечқиси йўқ. Қоқилдим тошга.
Эртагача қолмас ўрни ҳам”.

Йиллар ўтди, кетди болалик,
Ниҳоя йўқ армонларимга.
Ёшликдаги шўхлик, оловлик
Кўчди шеъру дostonларимга.

Болалигим кетди борини
Сатрларда қолдириб бутун.
Шеърларимда шум, безорининг
Хислатлари акс этар бу кун.

Мағрурлигим ҳамон қолмаган,
Ҳамон баланд ўтли кўкрагим.
Болаликда бурним қонаган,
Бугун эса қондир юрагим.

Мендан кулган тўда қошида
Дейман тутиб ўзимни маҳкам:
“Ҳечқиси йўқ! Қоқилдим тошга,
Эртагача қолмас ўрни ҳам”.

Мени сўкманг! Бўлар иш бўлди,
Сўз сотувчи савдогармасман.
Олтин бошим қуйи эгилди,
Бу дунёдан совидим, бас, ман.

Шаҳарда ҳам қолмогим маҳол,
На қишлоққа майл сезарман,
Бир йўл қолди; ўстириб соқол
Россияни дайдиб кезарман.

Хайр, дейман дoston, шеърларга,
Йўлга тўрва олурман, холос.
Кўчадаги бир дарбадарга
Шамоллар ҳам қўшиқ айтар соз.

Пиёз, туруп ҳидин таратиб,
Билганимни қилиб юрарман.
Бурним оқса енгимга артиб,
Пешионамда борин кўрарман.

Қор қуюнин тингларман беҳис,
Бахт керакмас бундан зиёда.
Бундай ажиб турфа ишларсиз,
Яшамасман ёруғ дунёда.

* * *

Шаҳинам, о менинг Шаҳинам,
Билсанг, шимол Ватандир менга.
Далалардан сўйлайми сенга.
Ой нур сепган бошоқлардан ҳам.
Шаҳинам, о менинг Шаҳинам.

Билсанг, шимол Ватандир менга.
Унда ой ҳам юз бора улкан.
Шероз қанча бўлмасин кўркам
Азиз ўлка Рязандир менга.
Билсанг, шимол Ватандир менга.

Далалардан сўйлайми сенга?
Сочим олмиш бугдойидан ранг.
Бармогингга ўра хоҳласанг,
Зарра озриқ сезилмас менга,
Далалардан сўйлайми сенга?

Ой нур сепган бошоқлардан ҳам
Олтин сочим сўйласин, дилдор,
Кул, ўйна-ю, даламни зинҳор
Эслатмагин менга, жонгинам,
Ой нур сепган бошоқларни ҳам.

Шаҳинам, о менинг Шаҳинам,
Шимол ёқда бир нозанин бор:
Сенга ўхшар, гоятда дилдор,
Балки мени ўйлар ул санам...
Шаҳинам, о менинг Шаҳинам.

* * *

Дединг: Саъдий доимо ёрнинг
Сийнасидан оларкан бўса.
Худо ҳаққи, шоима, дилдорим,
Қочмас ахир ўрганиш бўлса.

Сен куйладинг: “Фрот ортида,
Гуллар борки, қизлардан гўзал!”
Вой бўлсайдим қўшиқ бобида
Тўқир эдим бошқа бир газал.

Дединг: — “Қуръон сўзи азалдан
“Алқасосу миналҳақ” тамом!”
Мен тузилган бўлсам Рязанда
Қайдан таниш бўлсин бу калом.

Гар қизлардан бўлса зиёда
Мен гулларни кесардим буткул,
То кўрмайин ёруғ дунёда
Шаҳинамдан сулувроқ бир гул.

Ўғит билан қийнама энди,
Ўғитларинг менга не даркор?!
Шоир бўлиб дунёга келдим,
Шоир каби ўпаман, дилдор.

* * *

Мен Босфорда бўлмаганман ҳеч,
Уни сўйлаб беролмам сенга.
Лекин мовий кўзларинг ҳар кеч
Денгиз бўлиб кўринар менга.

Бунда кўнгил ёзгани эмас,
Излаб келдим хаёлан сени.
Оққушқанот қўллар ҳар нафас
Оғушига чорлади мени.

Қилмаганман Бағдодга сафар,
Карвон билан элтмадим хино,
Аммо бир зум тин олсам нетар
Тиззанга бош қўйиб, дилрабо!

Нолишим йўқ ўтган умримдан,
Аммо ҳоргин дил излар ором.
Дилбар, менга қувноқ юртингдан
Бирор нарса сўйла бу оқишом.

Шафқат айла, жонгинам, дерман,
Ҳам қилурман қанча илтижо,
Россияда машҳур шоирман,
Нечун зарра қилмайсан парво?!

Афсун билан тарқат ўйларим,
Токи чиқсин кўнглимдан гармонь,
Токи ўша шимол дилбарин
Ўйламайин, қилмайин армон.

Куй таратар қалбимда гармонь,
Қайдадир ит ҳурар ойдин кеч,
Эрон қизи, мовий, бепоён
Юртни кўргинг келмайдими ҳеч?

Мен Босфорда бўлмаганман ҳеч,
Аммо сўйлаб берурман сенга.
Чунки мовий кўзларинг ҳар кеч
Денгиз бўлиб кўринар менга.

* * *

Заъфар юртга нур тўкар оқишом,
Богда гуллар жавлон урган пайт,
Кел, жонгинам, қўшиқ, айт, Хайём –
Куйлаб ўтган қўшиқлардан айт
Богда гуллар жавлон урган пайт.

Ой нурига гарқ бўлган Шероз,
Парвонадек учар юлдузлар.
Менга ёқмас, ўртанаман, рост,
Ҳижоб тутса дилрабо юзлар,
Ой нурига кўмилган Шероз.

Ҳижоб билан дўст бўлма, гулру,
Ёз сўзимни ёдинг лавҳига,
Умр ўзи гоаят қисқа-ку,
Тўймоқ қийин толе шавқига,
Ёз сўзимни ёдинг лавҳига.

Қизлар юзни сақлар ҳижобда,
Иссиқданми бўлиб асрамоқ,
Ё куймасин дерлар офтобда.
Севсин учун йигитлар кўпроқ
Қизлар юзни сақлар ҳижобда.

Қисматларда не қаролик бор,
Қолмас бир зум баҳи этсанг роҳат.
Гуноҳ бўлур шу сабаб, дилдор,
Бу дунёда яширсанг талъат,
Бергач уни она-табиат.

Богда гуллар тебранар оқшом,
Юрагимда ўзга бир диёр,
Ўзим сенга қўшиқ айтай, ёр!
Бу қўшиқни билмаган Хайём.
Богда гуллар тебранар оқшом...

* * *

Ҳаво тоза, мусаффо, зангор,
Гулзор бўлди менга сайилгоҳ.
Уфқларга йўл олган сайёҳ,
Етолмайсан саҳрога зинҳор.
Ҳаво тоза, мусаффо, зангор.

Шитирлар, йўқ, шивирлар барглар,
Нафис, гўё Саъдий газали.
Кўзларингга кўкнинг гўзали —
Олтин ойдан ёгилади зар,
Нафис, гўё Саъдий газали.

Далалардан ўтасан танҳо,
Боглар сенга очади қучоқ.
Чиннигулга бўлиб маҳлиё,
Қаршисида чўқарсан ногоҳ
Далалардан ўтганда танҳо.

Дил қўшигинг басталар пари,
Най сасидек майин, дилрабо.
Оғушига олса ул барпо
Кетар дилдан гам, ҳижрон нари,
Най куйлайди майин, дилрабо.

Мана, узоқ кезиб пиёда
Чарчаганнинг эзгу матлаби:
Эсар салқин, хушбўй шаббода,
Шимиради қақраган лабим.
Эсар салқин, хушбўй шаббода..

* * *

Хуросонда бир дарвоза бор,
Остонаси гулга кўмилган.
Унда яшар бир парирухсор,
Хуросонда бир дарвоза бор,
Ҳайҳот, уни очолмадим ман.

Мардлигим не ишқ майдонида.
Айтинг, кимга қилай шарҳи гам?!
Севмас бўлса Шаҳи жонидан,
Ул эшикни очолмас бўлсам,
Мардлигим не ишқ майдонида?!

Кўлларимда куч ҳам етарли,
Сочларимдан олтин ранг олган,
Асир этди мени ул пари,
Кўлда гарчи кучим етарли,
Ул эшикни очолмадим ман.

Яна тушиди Русь сари йўлим,
Эрон, сендан кетгумми ҳали.
Наҳот, сени боз кўрмас бўлдим?
Она-юртга меҳрим тўфайли
Яна тушиди Русь сари йўлим.

*Хайр энди, хайр, паризод!
Дарвозангни очолмасам-да,
Ширин гаминг бирла умрбод
Куйлаб ўтай сени ўлкамда.
Хайр энди, хайр, паризод!*

* * *

*Фирдавсийнинг мовий диёри,
Кўпни кўрган эй, кўҳна диёр!
Ўйчан нигоҳ, кўзи зангори
Ўрусингни унутма зинҳор!
Фирдавсийнинг мовий диёри.*

*Сипқорурман энг сўнгни бора
Шароб янглиз мушкин бўйингни,
Жоним Шаҳи, дилбар куйингни
Айриларкан сендан, начора,
Тинглагайман энг сўнгни бора!*

*Ажойибсан, гўзалсан, Эрон,
Лолаларинг бамисли чироқ,
Улар менга олис бепоён.
Бир ўлкани эслатар ҳарчоқ,
Ажойибсан, гўзалсан, Эрон.*

*Куйинг мангу қалбимда қолар,
Сени асло унутмам, жонон!
Тоглар ошиб, келиб саҳролар
Сен ҳақингда куйлайман достон,
Куйинг мангу қалбимда қолар.*

*Ғамларингдан кўрқмасман сира,
Фақат мени сақла ёдингда,
Русь ҳақида бир куй қолдирай!
Мени эсла куйлар онингда,
Кўшиқ бўлиб яшай ёнингда.*

* * *

*Талпинма кўп, девона кўнги,
Барчамиздан юз ўгирмиш бахт.
Шафқат тилар гадолар фақат...
Талпинма кўп, девона кўнги.*

*Фусункор ой кийиб зар либос,
Шуъла тўқар каштанлар узра:
Кўйиб Лаълим сийнасига бош,
Пардасини тортаман юзга.
Талпинма кўп, девона кўнги.*

*Кўрганман кўп элатларни мен,
Толе излаб кезганман жаҳон.
Юрагимнинг эзгу истагин
Энди ортиқ қидирмам сарсон.
Талпинма кўп, девона кўнги.*

*Биз барчамиз гўдакмиз бироз,
Гоҳ кўзда ёш, гоҳ лабда кулгу,
Бўлмиш ушбу дунёда мерос
Барчамизга шодлик ва қайғу.
Талпинма кўп, девона кўнги.*

*Умидим бор ҳаётдан ҳали,
Тугамаган кўнглимда бардош,
Кел, бир нафас ором ол, қалбим,
Ухла қўйиб ёр кўксига бош,
Умидим бор ҳаётдан ҳали.*

*Зора тақдир бошимиз силаб,
Саодатга ёр этса бизни,
Толе булбул овози билан
Аллаласа пок севгимизни.
Талпинма кўп, девона кўнги.*

Юсуф Вазир ЧАМАНЗАМИНЛИ

(1887–1943)

ИККИ ЎТ ОРАСИДА

Роман¹

Озарбайжон тилидан

Файзи ШОҲИСМОИЛ таржимаси

22

Маммад бекнинг гуруҳи Қаҳризлига етиб келди. Баҳорнинг гўзал пайти эди: атроф ям-яшил, бинафшалар очилган, оқ ва пушти гуллар дарахтларни ясанган келинчакка айлантирганди. Мингларча асалари гўё қуёшнинг юлдузи торларига тегиниб мўъжизакор оҳанглар ҳосил қилаётгандай. Еру осмон жўшиб, завқланар, фақат шу гўзалликлар ичра яшаётган одамлар хурсанд эмасди. Эркаклар йил бўйи урушда: кимдир ўлган, кимдир жароҳат олган; аёллар оғир ишларда, юзбоши бўлса эшикни қоқиб, “Солиқни тўла!” дерди.

Аслида Маммад бекни қишлоқ аҳли ошқора шодлик билан кутиб олди, юракларида эса: “Тангри паноҳида асрасин, бу шаҳардан келувчилардан сира хайрли иш чиқмаганди”, – деб ғам белбоғини боғлашга шай турардилар.

Юзбоши Маммад бекнинг келганини эшитиб, ўзининг оғалик уйига етиб келди ва кўлини ёғ босган кўксига қўйиб, базўр эгилиб, таъзим қилди:

– Курбонинг бўлай, оға, – деди, – хуш келибсан! Мехмонларингнинг ҳам илк қадамларига ҳасанот!

Бир дақиқада икки қаватли уйнинг айвонига жой солинди, оғалар боғдан оқиб ўтаётган қаҳриз сувида ювиниб келиб, ўтиришди. Отларнинг хар бири бир ҳовлига боғланди, юзбоши эса, қишлоққа одам чиқариб, тўй ҳақи йиғдира бошлади.

Маммад бек оппоқ гулларга бурканган боғларга фахр билан қараб:

– Ҳой йигитлар, – деди, – мулкимиз сизларга ёқдимиз?

Ҳамроҳлари:

– Жуда яхши!

– Жуда зўр!

– Худди жаннатнинг ўзи! – дея маъқуладилар.

Маммад бек кўзларини қисиб:

– Қараб туринглар, сизларни шундай маза қилдирайки! – деди оғзини чапиллатиб...

¹ Давоми. Бошланиши 8-сонда.

Кароллар боғда ўчоқ ёқиб, талашиб-тортишиб оловга туфлаб, кўз ёшларини йиртиқ-ямоқ кийимларининг енглари билан артардилар. Бир томонда сўйилган кўзининг териси шилинар, ариқчада кўкатлар ювиларди. Даҳанини парда билан беркитган бир аёл кириб дастурхон ёзди. Юм-юмалоқ, чўян ўчоқда ёпилган нон келтиришди. Пишлоқ, тузланган сузма ва қатик қўйилди.

– Болалар, бисмиллоҳ! – деди-да, Маммад бек қўлини дастурхонга чўзди. Дастурхон атрофида ўтирган меҳмонлар овқатлана бошлашди. Айвон четида меҳмоннавозлик кўрсатаётган юзбоши Маммад бекка мулойим бир табассум билан мурожаат қилди:

– Оға, қурбон бўлай, қорнингизни нон-сузмага тўлдирманг, сажичи¹ хозир тайёр бўлади.

Чиндан ҳам мис қозон ўчоқ устига қўйилганди, қароллар кўзи гўштини унга ташлашарди. Ёш мол гўштининг жизиллаган товуши, хушбўй гўшт хиди йўлдан келган меҳмонларга лаззат бағишларди. Кўп ўтмай сажичи тайёр бўлди, устига қатик қуйиб, меҳмонларга жўнатишди. Бардоқларда сув келтириб қўйишди.

Бироздан кейин айвоннинг олдида жулдур кийимли қишлоқ болалари тўпланди. Юзбошининг жаҳли чиқиб, уларни ҳайдади.

Маммад бек бошини сарак-сарак қилиб:

– Тегманг, тураверишин! – деди ва улар томон бир-иккита суяк ташлади.

Болалар суяк учун бир-бири билан талашиб-тортишар, Маммад бек бу манзарадан завқланиб, мақтанар ва қайта-қайта суяк ташларди.

Наҳордан кейин юзбоши учун бир баҳона бўлди: унинг одамлари ҳали ҳам уйма-уй юриб тўй улуши йиғишарди. У ер-бу ерда ушланган товукларнинг қақағлаши, қишлоқ аёлларининг қарғиши атрофни тутганди.

Меҳмонлар уйғонганда куёш ҳали ботмаганди. Туришиб, яна Қаҳриз бўйига тушдилар, мириқиб сув ичиб, қишлоқни айланмоқчи бўлдилар.

Маммад бек кўз қисиб:

– Қани, кўрайлик-чи, арзийдиган бирор нарса бормикин? – деди.

Чиқишди. Қора уйлар у ер-бу ерда солинганди. Орқаларига тезак уюмларини тахлаб ташланганди. Ҳар ер-ҳар ерда ранги унниққан кийимли чоллар ва аёллар кўзга чалинарди. Бир гуруҳ болалар уларнинг ортидан эргашиб борар, борган сари сонлари ортиб, кўпаярди. Боғлар орасида кулоқлари ва бурунлари кесилган бир неча одамни учратишди.

Қишлоқдан чиқишди. Бир гуруҳ ёш қизчалар елкаларида кўза билан Қаҳриз бошига сувга боришаётган экан. Улардан биттаси қизларга нималарнидир гапирарди. Гапира туриб қиё боқаркан, бекка кўзи тушди. Ёноқлари чўғдай қизарди. Бу ҳуркак нигоҳ Маммад бекнинг хаёлини ўғирлади. У қизларнинг кетидан аста-секин юриб, зимдан қумуш тангали узун сочлари, ингичка бели ва куёшдан қорайган тўла ва яланғоч болдирларини томоша қиларди. Қизлар уларнинг кузатишаётганини кўриб, қадамларини тезлаштирди. Қаҳриз бошига етишди, энгашиб кўзаларини сувга тўлдиришди. Маммад бек чеккадан туриб қизни кузатарди. Бирдан у хаяжонли товушда:

– Ҳой, қиз, исминг нима? – деди.

Қиз ерга қараб индамас, ора-сира бошини кўтариб тўкнашгач, мағлуб нигоҳини олиб қочарди.

– Исминг нима? – дея яна сўради бек.

Қиз ҳуркак бир боқиш-ла унга қараб:

– Ойиша! – деди қизариб.

¹ Сажичи – махсус мис идишда пишириладиган қовурма (қозонқабоб).

– Кимнинг қизисан?
 – Тегирмончи Усмоннинг.
 – Менга тегасанми, сенга уйланаман?! – деди бек виқор билан кўлини ханжарининг дастасига қўйиб.

Қизлар бир-бирини туртди. Ойиша бўлса қип-қизариб, кулимсиради, кўзасини елкасига қўйиб, Қаҳриздан узоқлашди.

Қизлар жадал одимлар билан қишлоқ томон шошиб борар, Маммад бек ҳам дарахтга суяниб, ҳасрат-ла уларни кузатар, кўксини доғларди.

– Йигит, – деди у, – золимнинг қизи иймонимни ўғирлаб кетди!

Юзбоши ихлосманд бир таъзим-ла:

– Оға, – деди, – иймонингни нега ўғирлайди, қиз нима дегани, уни деб кўксингни чангаллаяпсанми? Оқ пайтавалим соғ бўлсин, майли, топилмаган киз бўлсин!.. Ўша қизларнинг қайси бирини хоҳласанг, хизматингга тайёр.

Маммад бек оғир қадамлар билан қишлоққа қайтарди. Юзбоши унинг атрофида парвона бўлиб:

– Оға, – деди, – истасанг борай, совчилик қилай. Отаси биров қўрс одам, бермаса, майли, худди шу кеча олиб қочамиз.

Маммад бек индамади, оғир ўйга толиб, кўприк четида ўтирди. Ҳамроҳлари ҳам сув бўйига тиззалашди.

Ҳеч ким гапирмасди, гўё Маммад бекнинг қайғуси ҳаммани захарлагандай эди. Фақат юзбоши бирор хизмат кўрсатиш истар, кўлларини тез-тез тўшига уриб, афтида ялтоқ бир ифода акс эттирарди.

– Оға, – деди, – сен йилда-айёмда бир марта бу ерга ташриф буюрасан, шунда ҳам бу ердан хафа қайтасан, бунақаси кетмайди. Рухсат бер, ҳозирок бориб отаси билан гаплашай.

Маммад бек унинг юзига маънодор бир назар билан қаради. Юзбоши бу қарашдан ниманидир ўқиб, кўллари кўксида – ёни билан юриб чиқиб кетди.

Ойишанинг отаси уйда йўқ эди. Юзбоши катта-катта қадамлар ташлаб тегирмон томон юрди. Тегирмон ариғи бўйидаги тол дарахти остида кекса бир киши ўтирар, оёқларини эндигина ювиб, дам олаётганди. Юзбоши уйга яқинлашганда, у вазиятини ўзгартирмади ҳам, юзини сал ўзгартириб, саломга жавоб берди, кейин:

– Марҳамат, ўтир, – деди.

Юзбоши ўтириб, ҳамишагидан ҳам меҳрибон бир рафтор-ла гап бошлади:

– Нима қилаяпсан, деб бир кўргим келди-да...

– Нима бўларди... Эшитдим, оға келибди. Тўй улушига келишганди, ярим қоп ун бердим. – Тегирмончи йиртиқ шимини юқорироқ кўтариб, тиззасининг пастидан қайирди ва юзбошига қиё қараб, унинг тўла қизил юзига, йирик гавдасига разм солди. – Бор-будимни олиб кетишди. Биласан-ку, экиним йўқ, зўрға кун кўраяпман, боқимимда эса етти жон бор.

Юзбоши кулиб унинг гапини бўлди:

– Хайрли хабар бор, энди дардинг бўлмайди!

Тегирмончи яхшилик кутмаган кўзлари билан юзбошининг юзига қараб:

– Хайрли хабар нима бўлиши мумкин? – дея лоқайд бир ҳолда жавоб кутди.

– Оға мени... сенинг ёнингга совчиликка юборди, сал олдинроқ Ойишани Қаҳриз бошида кўрган экан.

Тегирмончи жаҳлини яшира олмай:

– Ҳой, юзбоши, – деди, – оға менинг тенгим бўлмайди!.. Йўқ, бу иш

менинг кўнглимга ўтирмади. – Кейин диққат-ла юзбошининг кўзларига қараб қатъий бир оҳангда: – Йўк, бир-биримизга тенг эмасмиз! – деб, жим қолди.

Юзбоши ширин тилини ишга солди: Ойишанинг бахтли бўлишини, оғалик уйга келин бўлишини гапирса ҳам, уй эгаси рози бўлмади. Юзбоши уни қайта-қайта ишонтиришга уринди:

– Сен ҳам манфаат кўрасан, ҳеч қандай солиқ тўламайсан, оиланг роҳат-фароғатда яшайди.

Тегирмончи гапни бўлиб, ўнг қўли билан юзбошининг елкасига қоқиб, деди:

– Биласан, биродар, беш қизим бор, Тангри менга ўғил раво кўрмади. Мен Ойишани шундай йигитга беришни истайманки, мен ҳам бошимни ерга қўйганда хотиржам бўлай, билайки, ўрнимга ўғил қўйиб кетаяпман, болаларимга кўз-қулоқ бўлади... Оға менга бўйинтурук йўлдошим бўла олмайди! Билдингми! Сўзнинг рости яхши!

Юзбоши қанчалар тушунтирмасин, тегирмончи ўз билганидан қолмади. Юзбоши унинг қўрслигини аввалдан ҳам биларди.

Халқ орасида тегирмончини ўжар Усмон дейишарди. Ишқилиб, умидсиз бир ҳолда келиб, Маммад бекнинг гуруҳига қўшилди, лекин яна умидвор қилиб уни овутди.

Масала уч кун чўзилди. Юзбоши Маммад бекка таскин бериш учун уни яқин орадаги ўрмонга овга олиб борди, бошини айлантиришга уринди ва айни чоғда қишлоқ оқсоқолларидан Усмонга совчилар юборди. Усмон айтганларидан қайтмади. Охири Ойишани булоқ бошидан олиб қочишдан бошқа чора қолмади.

24

Аёзли оқшом эди. Кундуз ёққан қор тўхтамаган, ой оламга садафий нур сочарди. Воқифнинг уйда ўтиришга тоқати қолмади. Ўчоқнинг у томонида ўтириб пайпоқ тўқиётган Қизхоним томон юраркан:

– Ҳой, Қизхоним, тургин, бир хонлик томон бориб келайлик, – деди.

Қизхоним жавоб бермаса ҳам пайпоқнинг кегайларини суғурмай буқиб, оёққа турди-да, нариги хонага ўтиб кетди. Лала Воқифнинг тўни билан телпагини олиб келди.

Ўн беш дақиқада тайёр бўлишди. Қизхоним чети мўйнали бахмал чакмонни кийганди, оёқларига нимпайпоқ кийиб, тиззасидан боғлаганди. Бошида жун матодан қалпоғи бор эди. Воқиф ҳам сувсар пўстинини кийиб йўлга чиқибди. Ой ёруғига қарамай, қўлида фонус ушлаган иккита қарол олдинда, иккитаси орқадан келарди. Фонусларнинг қалайланган мис доиралари ой ёруғида ярқирарди, мўркон шаклидаги бир аршин осилиб турган қават-қават оқ мато эса янгидан оҳорланиб мумланганди. Пастки мис доирада ёнаётган шамнинг шуъласи ойдин кўринмаса ҳам мумли матодан ўтиб, йўлни ёритар ва меҳмон бўлиб бораётган сафга алоҳида бир дабдаба бахш этарди.

Саройга келгач, Қизхоним хонимлар даврасига, Воқиф эса хоннинг қишки хонасига ўтди. Ўчоқда чарсиллаб ўтин ёнар, ёруғи деворлардаги рангли нақшларга, алвон пардаларга ва гиламларга тушарди. Ўчоқ мўркониининг икки томонидаги тоқчага қўйилган шамдонларга шуъла сочиб шамлар ёнарди. Иброҳим хон шойи ёстикларга ястаниб, дарға Оғаси бек билан финжон ўйини ўйнади. Ёш бир хос хизматчи ҳам чеккада тик

туриб, амрга тайёр холда кутарди. Финжон ўйини унчалик мураккаб нарсга эмасди: қалайи бир тахтачага ўн иккита жез финжон тизилади, улардан бирининг ичига узук яширилади. Ўйиннинг ютуғи узукли финжонни топишда эди. Воқиф ичкари кирганида хос хизматчи финжонларни янгидан тузиб чиққан эди; қўл хонда эди, ўйлаб финжонлардан бирини кўтармоқчи эди, Воқифнинг келишини кўриб, қах-қах урди.

– Охунд, жуда вақтида келдинг-да. Дарғани хўрозга ортгандим. Энди гул ураман¹.

Воқифга жой кўрсатишди, ўчоқнинг чеккасидан ўтирди. Хон унга голибона назар билан қараб, яна мақтана бошлади.

– Дарға мени Алимаммад деб ўйлайди, кўзини очирмайман дейди, шекилли-да. Мана қара, бу ҳам биттаси! – дея хон тахтачанинг чеккасига тизилиб, доира ҳосил қилган финжонлардан биттасини кўтарди. Унда узук йўқ эди.

Оғаси бек кулимсиради. Хон мулзам бўлиб, нариги томонидан ҳам битта финжон кўтарди, узук яна чиқмади. Ғазаби яна ошди. Оғаси бек хоннинг иягини титратишнинг фарқини тушуниб, жим қолди. Хон жаҳл билан қўлини ҳавода ўйнатиб, учинчи финжонга қўл чўзганда дарғанинг ранги ўчди; у бу сафар узукнинг чиқишини самимият билан истарди. Лекин аксига олиб, узук яна чиқмади. Хон учинчи финжонни тахтачанинг ўртасига уриб, хос хизматчига ўшқирди:

– Ол, мана буларингни йиғиштир! – Унинг овозидан атрофга ваҳима чўкди.

Воқиф хоннинг ғазабини юмшатиш учун масалага бутунлай дахли бўлмаган суҳбатни бошлади.

– Хон, – деди, – бугун қўлимга ажойиб китоб тушиб қолди. Бу ўлканинг жуда қадимги аҳволи ҳақида ёзилган экан. Биласиз-ку, тарихга қизиқаман.

Хон қизиққандай бўлди, жаҳлдан тушди. Воқиф хонда бўлган ўзгаришни сезиб, сўзида давом этди:

– Ҳали ҳижрат²дан минг йил бурун бизнинг ушбу Қорабоғда зардуштийлар яшаган. Турон эллари Дарбанддан, Садди Искандардан ўтиб, бу жойларни яғмо қиларканлар. “Шохнома”да ривоят қилинган Эрон-Турон уруши бизнинг Кура билан Араз орасида юз берган... Бизнинг ўлкамиз бошидан жуда кўп воқеалар ўтган.

– Раҳматлик Паноҳ хон Афшар Фатали хон устига юриш бошлаганда, хабарингиз бор, мен ярадор бўлиб, анча вақт Ардабилда ётдим. Бекларбеги мени бир дарвеш бошпанасига топширганди. У ерда бир кекса шайх бор эди. Кечаю кундуз ибодат қиларди. Ўзи ҳам ҳақими ҳозик эди: жароҳатимни тузатган ҳам ўша эди. Ибодатдан сўнг ҳузуримга келиб тўшагим ёнида ўтирарди. У ҳам бу воқеаларни менга гапирганди. Унинг айтишича, Орон буюк бир ўлка экан, марказий шаҳри ҳам Ганжа экан. Аммо Оллоҳ бир гўзал ўлкага илоҳий ғаним яратган экан.

Иброҳим хон бутунлай жим қолиб, қизиқиб сўради:

– Хўш, бу арманилар қаерда экан?

Воқиф паст овозда:

– Арманилар бу ерларга анча кейин келишган; улар Босқинчилар зулмидан қочиб, бу тоғларга сиғинишган. Кўрмайсизми, арманилар яшайдиган жойларга “сиғинок” дейдилар... арманилар боши балоли тоифа бўлганлар.

Суҳбат қизиди. Воқиф шарқ тарихига доир хоннинг шу пайтгача эшитма-

¹ “Гул урмоқ” – илк қўлдаёқ узукни топиш демақдир.

² Ҳижрат – Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадан Мадинага кўчиши.

ган кўпгина нарсалари ҳақида гапирди. Кейин латифалар бошланди, бошдан ўтган можаролар ва воқеалар ҳикоя қилинди. Воқиф Қорабоққа янги кўчиб келган вақти Хонмаммад билан айлангани боргани ҳақида айтди:

– Ёш вақтимиз эди, – деди, – тўпхонага айлангани боргимиз келиб қолди. Жўралар йиғилдик. Хонмаммаднинг пули йўқ экан.

– Ҳеч бўлмаса уйга бориб ёғ, бир нечта тухум олиб кел, дедик.

Хонмаммад кетдию гум бўлди. Кутдик, келмади. Мени орқасидан юборишди. Бордим, қарасам онаси уни тандир ёнига ўтирғизиб қўйган, ўзи нон ёпаётди. Жўрамиз нонларни сихдан ўтказиб, хом жойларини тандирда кизартираётган экан. Айлангани боришимизни онаси билмасди. Билдирмасдан чиқиб кетмоқчи эди. Хуллас, четдан туриб Хонмаммадни кузатардим. Бир вақт қарасам, белбоғидан ёғ оқаяпти. Онаси буни кўриб:

– Қаранглар-а, ёғни ўғирлаб қаерига қистирибди! – дея косов билан бошига бир-икки туширди. Синган тухумлар суюғи Хонмаммаднинг чеккасидан пастга оқиб туша бошлади. У тухумларни ҳам онасидан сўрамай олиб, телпаги остига яширган экан...

Хон яйраб ўтирди. Қулавериб, дарғанинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. Латифалар айна қизиган пайтда хос хизматчи патнисда олма, нок, анор, беҳи келтириб, меҳмонлар олдига қўйди. Булар қишлоқлардан юборилган мевалар эди.

Иккинчи қисм

4

1783 йилнинг июнь ойида Русия билан Гуржистон ўртасида аҳднома тузилиб, Гуржистоннинг Русия ҳимоясига ўтиши ҳақидаги хабар Озарбайжон хонларига етганидек, Иброҳим хонга ҳам етиб борди. Шу хабарга кўра, Гуржистон хони мустақил бўлиб ўрнида қолади, салтанат ҳуқуқи Ирақийдан кейин авлодларига ўтарди. Гуржистоннинг ўзи пул ҳам чиқара оларди.

Тифлисга юбориладиган икки бўлук рус қўшини ўлкани ҳар эҳтимолга қарши мудофаа қилиши керак эди.

Иброҳим хон давлат арбобларини, оғалар ва бекларни кенгашга чақирди. Масала атрофлича музокара қилинди. Баъзилар Эрондан, айримлар Туркиядан мадад сўралишини илгари сурди. Валиаҳд Маммадҳасан сўз сўраб, оҳиста овозда:

– Ўрислар билан музокаралар олиб бориш зарур, – деди. – Зеро, уларнинг ўзлари ҳам бунга мухтожлар: Апраксин деган биттасини бу ёққа юборганлари маълум. Катта мамлакат, қонуний қўшини бор.

Маммадҳасан оғанинг таклифи баҳс туғдирди. Оғалардан биттаси таассуфли бир овозда:

– Ислол мамлакатига кофирни киритиб бўладими? Қуръони Каримни оёқ остига олишларини истайсизми? Йўқ, Оллоҳ менга у кунни кўрсатмасин! – деди норози бўлиб.

Хон ҳаяжонланди ва ўзини қўлга олиб:

– Хонликни ўрусга бераман деган ким ўзи? – деди. – Мен тирик эканман, бунга розилик берарканманми?

Хоннинг овози бўғилди, ранги қочди, кейин чилим чекиб ўзига келди. Хоннинг аҳволи мажлис аҳлини ҳам сукутга солди. Чуқур сукунатни Воқифнинг юмшоқ, лекин ишонч бағишловчи овози бузди:

– Хон соғ бўлсинлар. Ожизингиз фикрича, ҳафсаласизлик кўрсатиб бўлмайди, эшикни душман қоқаетгани йўқ-ку! Ит билан ҳамроҳ бўл, лекин калтагинг қўлингга бўлсин, деган ота-боболаримиз! Биз ҳам ҳамшиагидек, аввал яхши калтак тайёрлашимиз керак. Хон уч минг лазги асраб турибди, тўрт минг ўз қўшимиз бор. Умар хонга хат ёзиб, ўн минг лазги сўрашимиз лозим. Хоннинг бениҳоя хазинаси ва озиқ-овқат захираси катта лашкарнинг уддасидан чиқа олади. Кейин Тифлисга элчилар юбориш керак: волийни табриклаш баҳонасида вазиятни ўрганишсин, ўриснинг каттаси билан учрашиб, фикр-мулоҳазаларини эшитиб кўрсинлар. – Шу ерда Вокиф гапдан тўхтаб, атрофдагиларни кўздан кечирди. Ҳамма диққат билан Вокифни тингларди. У шу вазиятдан фойдаланиб, охириги фикрни айтди: – Нима айби бор, майли, элчиларимиз бизнинг ҳам ўрис ҳимоясига кириш орзумизни ўрис каттасига эшиттиришсин. Шу сўзни айтиш билан ҳимояга кирибок колганимиз йўқ-ку.

Вокифнинг сўнги фикри мажлисдагиларнинг баъзисини ҳаяжонга солди. Эътирозлар бошланди. Яна диннинг бузилиши, кофирнинг зафар қозониши каби масалалар қалқиб чиқди. Вокиф мулоқотларни охиригача тинглаб, кулимсираб бир эртақ айтди:

– Кунлардан бир куни, бир подшо жар солдириб айтдики, кимда-ким менинг эшагимга тил ўргатса, унга бир қопчиқ тилла бераман, ўргата олмаса, бошини уздираман. Бир кекса косиб подшо ёнига келиб: “Мен ўргатаман”, – деди. Тиллаларни олди ва уч йил муҳлат сўради. Уйига қайтиб келганида хотини унга таъна қилди: “Эшак ҳам тил ўрганадими, уч йил бирпасда ўтиб кетади, подшо сенинг бошингни олдиради, мен бўлсам ора йўлда қолиб кетаман”. “Ҳой хотин, – дея кулди эри, – ҳали уч йил муҳлатим бор, шу уч йил мобайнида ё подшо ўлади, ё эшак, ёки мен”. Энди, оғалар, ҳимоя деган билан ҳимояга кирармидик. Вақт бор, имкон бор, кўраимиз, кенгашимиз нима қарорга келса, шуни қиламиз.

Вокифнинг фикри ва латифаси ҳаммага маъқул бўлди. Хоннинг ҳам кайфияти кўтарилди, кулимсираб чилимини оғзидан қўймас, чилимнинг шишасига чизилган қиз расмига қараб хаёл сурарди. Бирдан хаёллари тарқаб, мажлисни кўздан кечирди. Ҳамма кўзини унинг оғзига тикканди. Хон бирор қарорга келиши лозимлигини сезиб:

– Демак, бундай, – деди. – Охунд Мулла Паноҳнинг ўзи Тифлисга боради. Унга беклардан ҳам қўшамиз. Ёзув-чизувини Мирза Жамол қилади, яхши хат-саводи бор. Охундга тўла ихтиёр бераман. Маслаҳат қандай бўлса, шундай қилади: ўзи оқил ва одил одам.

Хоннинг таклифни мажлис сукут билан маъқуллади.

6

Вокиф бошчилигида Тифлисга жўнатилган Қорабоғ хайъати йўлда қорбўронга учраб анча азоб тортганди. Тифлисга етар-етмас Ираклий хоннинг одамлари уларни зодагонлардан бирининг уйига олиб бориб меҳмон қилди.

Хайъат аъзолари ҳам, уларнинг отлари ҳам ҳолдан тойганди. Вокифнинг биринчи ўйи таърифини кўп эшитган Тифлис ҳаммомини зиёрат қилиш эди. Мирза Жамол ўзига хос мулойимлик билан:

– Охунд, – деди, – узоқ йўлдан кейин бу қорли ҳавода ҳаммомга борилса, сизни Худо асрасин, зотилжамга чалиниш мумкин.

Вокиф ёноқлари қизил бу йигитга оталик меҳри билан қараб деди:

– Болам, мен тоғда ўсганман, совуқ, изғирин менга қор қилмайди. Сув йўл чарчоғини аритади, сўнг бир-икки кун уйда ўтириб дам оламиз.

Мезбон янги отлар тайёрлаганди. Воқиф сувсар пўстинини кийиб йўлга тушди, қўлтиғига нақшли буғчани қистириб олган хизматчиси ҳам унга эргашди.

Қишнинг дастлабки оғи эди. Тифлисни қор қоплаганди. Шунга қарамай, рус қўшини етиб келган ва Тифлисга катта қувонч бағишлаганди. Аҳоли Эрон бўйинтуруғидан ва лазги хужумидан қутулгандай кўринарди. Воқиф Тифлиснинг аҳволини энг аввал ҳаммомда ходимгар Ўжокқулидан эшитди.

Ўжокқули Воқифни тош супада чўзилтириб, совун суркаб, уни ок кўпикка белаб, икки қўлини кўпик ичига чўзганча баданини ишқаларди. Воқиф бундан бадани яйраб, мастга ўхшаб баъзи саволлар бера бошлади. Ўжокқули шарқ воқеалари ичида катта бўлган ва бу ходисалардан муайян сабоқ олган одам бўлгани учун Воқифга эҳтиётлик билан қаради ва ўзи ҳам уни саволга тутди:

– Оға, кечирасиз, меҳмонга ўхшайсиз?

– Балли, бу ерлик эмасман.

Ўжокқули Воқифга маънодор тикилиб:

– Оға, – деди. – Тифлисте аҳвол ёмон эмас, иншооллох, янада яхши бўлади. Бироз қийинчилик кўрдик. Кейинги пайтларда Эрондан қарвон келмай қолди. Қорни кўраяпсиз-ку.

Совунсургич сўзларини тамомлаб, ғалати кулимсираганча Воқифга қаради. Бу қарашда қанча маъно пинҳон эди: уни фақат шарқда яшаган кўпни кўрган одамларгина изоҳлай оларди. Ўжокқулининг гапларини содда тилга ўгирсак шундай маъно англашиларди: “Тифлисте ҳаёт жуда оғир, аҳоли кундалик зарурий нарсалардан ҳам маҳрум. Чунки Эрондаги ва Озарбайжондаги тожу салтанат урушлари оддий халқ ҳаётини захарламоқда. Эҳтимол, ҳали турмуш яхшиланиб кетар, лекин бунга шубҳа бор”. Ҳар ҳолда Ўжокқулининг “Қорни ҳам кўриб турибсиз-у” жумласининг масалага дахли йўқ эди: истибдод исканжасида яшаган одамлар бундай жумлаларни кўп ишлатар, буни “кириш йўли” дейдилар.

Воқиф масалани англаб кулимсираганча:

– Қарликсан? – деди.

Ўжокқули яна айни ифода билан:

– Табризликман... – деди. – Бу ерга зиёратга келганман. Яна юртимга қайтаман, оилам ўша ерда.

Воқиф масалани тушунди. Ўжокқули бекорга урушларда судралиб юрмай деб, юртдан бош олиб кетган, хотини, бола-чақасини ташлаб, бу ёқларга қочиб келишга мажбур бўлган.

Ўжокқули Воқифни кузатаркан:

– Оға, хайрли иш билан келганга ўхшайсиз. Бундай об-ҳавода сафарга хайрли иш учун чиқадилар, – деди. Унинг юзида яна маъноли табассум сезилди.

– Яхши бўлади, иншооллох! Яхши бўлади! – унга қўшилди Воқиф.

Воқиф ҳаммомдан сўнг икки кун уйдан чиқмай, Тифлис ва волийсига битта шеър, Алюнга ҳам яна битта шеър бағишлаб ёзди. Кўчириш учун шеърларни ўзи билан келган хаттотга берди. Шаҳарни айланиш учун чиққан Мирза Жамол қайтиб, Умар хон билан Фатали хон вакилларининг Тифлисга келганини хабар қилди. Бу масала Воқифни ўйлантдириб қўйди. У Умар хоннинг вакиллари билан учрашиш ниятида бўлса ҳам эҳтиёт бўларди: бу учрашув янглиш гап-сўз туғдириши мумкин эди, чунки Фатали

хоннинг одамларига бир баҳона керак эди. Воқиф ана шу мулоҳазаларга бориб, Ираклий хонни расман табриклагунга қадар биров билан учрашишни лозим топмади. Лекин Воқиф билан учрашишни истаганлар борлиги маълум бўлди.

Воқиф келганининг учинчи куни хизматчи бир тожирнинг келганини айтди.

– Нима иш қиларкан, ким ўзи? – сўради Воқиф қизиқиб.

– Оға, қўлтиқчи¹ экан, ипак мол олиб келибди.

Воқиф эҳтиёткор бўлса-да, розилик берди. Ичкарига гуржиларга ўхшаб кетадиган, текис соқолли бир одам кирди.

– Рухсат этасизми, афандим хазратлари? – деганида Воқиф бу одамнинг Рум диёридан эканини сизди.

– Марҳамат! Марҳамат! – деди-да ўчоқ ёнидан жой кўрсатди. Кейин ишора қилиши билан ичкаридагилар бошқа хонага ўтишди.

Қўлтиқчи молларини очиб кўрсатди. Чиройли фаранг ва Истанбул газламалари шоирни ҳайрон қолдирди. Савдогар молларни кўрсатаркан, асл мақсадини мулойим бир тил билан тушунтира бошлади. Бу одамнинг Ахисха ҳокими Сулаймоннинг вакили экани маълум бўлди. Тифлисга яширин равишда Озарбайжон хонлари вакиллари билан учрашишга келган ва сир очилмаслиги учун тожир кийимида кирган эди. Масала русларнинг Терек дарёси устига кўприк солиб, тоғлардан йўллар очиб Тифлисга келиши хусусида эди.

– Биродар, бу йўллар фақат аскар эмас, оғир тўплар ва замбараклар ташиб келтириш учун қурилмоқда. Бугун Тифлис, эртага, Қорабоғ, кейинги кун эса Эрон ва Усмония давлати ерларига бостириб киришади ва кофир ханжари ислом бўғзига санчилади.

Сулаймон пошонинг вакили руслар хусусида узоқ гапирди, барча хонликларни бирлашишга даъват этди. Воқиф вакилни жимгина тинглар, ора-сира ўчоқни оташкурак билан қовлаб қўярди:

– Усмонли давлати билан Русиянинг алоқаси қандай? – деб сўради Воқиф.

Вакил кўзларини чақнатиб ҳаяжон билан:

– Афандим, – деди, – саккиз йил бурун Кичик Қайнарча битимига мувофиқ Москов билан сулҳ ҳолатида эканимизни биласиз. Бу олти йиллик шиддатли жангларнинг бир ҳужжати сифатида бизни ҳозирча баъзи ташаббуслардан маҳрум қилаётир. Аҳвол шундай давом этса, албатта...

Шу пайт эшик очилиб, хизматчи мезбоннинг келганини хабар қилди. Воқиф вазиятини ўзгартирмай:

– Марҳамат қилсинлар! – деди ва газламанинг ўрамини кучоғига олиб, вакилга буюрди: – Мана бу менга маъқул келди, наригиларини ҳам оч-чи, бир кўрай...

Мезбон ичкарига кирганда Воқифнинг газламаларни танлаш билан машғул эканини кўрди, у савдо билан шу қадар банд эдики, мезбоннинг ичкари кирганини гўё сезмай қолганди. Бирдан газламаларни қўйиб:

– Кечир, ўғлим, – деди, – марҳамат, ўтир!

Мезбон тавозе билан деди:

– Ойнинг йигирма саккизида, эртага эмас, индинга расмий зиёрат бўлади, шуни хабар қилгани келдим. Шу куни подшо ташрифингизни кутади...

Воқиф дарров:

– Жуда соз, ўғлим, – деди.

¹ Қўлтиқчи – савдогар.

Шу аснода кўчадан мусиқа товуши эшитилди. Воқиф деразага ёндошди: кўчадан зирхли суворийлар ва гуржи жарчилари мусиқа дастаси билан бирга юриб байрам бўлишини эълон қилардилар.

Рус зобитларидан бири олдинга чиқиб Ираклий хонни Русия ҳимоясига ўтиши муносабати билан табриклади, кейин Петербургдан юборилган ҳадяларни бирма-бир кичик зобитлар олиб Ираклийга берди. Ниҳоят, кумуш ва олтин билан жило берилган жилдга солинган фармонни тақдим этди. Ираклий хон ҳадяларни тик туриб қабул қилар ва атрофидагиларга берарди, фақат тож ва чўқморни ўз ёнида баҳмал ёстиклар устига қўйди.

Маликанинг фармони тақдим этилиши билан ташқаридан 101 замбаракнинг ўт очиши эшитилди. Шундан сўнг Ираклий хон етти ўғлини ва икки ўғил неварасини тахтнинг зиналарига қўйиб ўзи тахтга чиқди ва ўша ердан ҳадяларни тақдим этган рус зобитига ташаккур билдирди.

Шу билан маросим тугади, Русия вакиллари бирма-бир олдинга чиқиб Ираклий хоннинг қўлини қисар ва табрикларди. Гуржи аъёнлари ва маъмурлари ҳукмдорнинг қўлини ўпарди, баъзилари ҳаяжондан йиғларди. Навбат Воқифга келди витор-ла юриб бориб Ираклий хон билан қўл олишди, сал энгашиб:

– Аждодингиз тахтада пойи қадим бўлингиз, – деди. – Қорабоғ ҳукмдори, фахримиз Иброҳим Халил хон олий ҳазрат-ла йигирма йилдан буён дўст ва иттифоқ бўлиб тинч яшаб келаяпсизлар, иншоллох, келгусида ҳам садоқат ва вафодорлигимизда пойдор бўлгаймиз.

Ираклий қошлари остидан Воқифга қараб, туркча деди:

– Шубҳа қилмайман! Дўстим Иброҳим Халил хонга кўпдан-кўп саломларимни етказинг.

Воқиф гапираркан унинг сўзларини таржимон тахт ёнида турган полковник Бурнашов таржима қилар, у ҳам Воқифни диққат билан кузатиб бошини тебратарди.

Маросимдан кейин меҳмонлар тамаддихонага чақирилдилар. Гуржи зодагонларидан биттаси тулумбоши – тамада қилиб сайланди, дабдабали зиёфат бошланди. Тамаданинг таклифига биноан чоғирлар мугуз қадахларга қуйилди.

Малика Екатеринанинг шарафига нутқ айтилиб, тикка туриб ичилди: ташқарида яна 101 марта замбарак отилди. Иккинчи қадахни “Зоти ҳазратлари” (битимга кўра Гуржистон подшосига шу унвон берилганди) Ираклийнинг соғлигига кўтаришди, 51 замбарак гумбураши остида қадахлар сипкорилди...

...Кейинги куни Воқиф калисога бориб, Ираклийнинг Русия билан тузилган битимга содиқ қолишига доир ичган қасами маросимида иштирок этди. Воқиф Тифлисида икки ҳафта қолди. У Ираклий хон билан бошқа учраша олмади, чунки битимга кўра Гуржистон подшоси фақат полковник Бурнашов воситаси билангина алоқага кириша оларди ва Русия вакилининг маслаҳатсиз бирор қадам босолмасди. Ираклийнинг бу вазиятидан мамнун бўлмаган Воқиф расмий оламини тарк этиб, Тифлисни томоша қиларди. У энди фақат бир шоир, гўзалларнинг хассос ошиғи эди...

Воқиф Қорабоғ хонлигининг куч-қудратини намоиш қилиш учун алоҳида бир дабдаба билан Чор вакили полковник Бурнашов ёнига борди: кумуш эгар-жабдукли отини минди; икки жоловдор отни етаклар, кўриқчи орқасидан борар, қуролли навкарлар ҳам гўзал Қорабоғ арғумоқларини йўртгириб кетишарди.

Сафар ҳам отини олдинда ҳайдаб, йўл бўшатиш учун хабардорлик қиларди. Воқиф бекларнинг боришини лозим топмади. Ўзи билан фақат хайъат котиби Мирза Жамолни олган эди.

Воқиф Бурнашов яшаётган уйнинг айвонида устки пўстинини ечди, навкарлардан биттаси унинг елкасига сувсар мўйнали ипак хирқа ташлади, шу киёфада ичкари кирди. Бурнашов столининг ёнида тик турарди. Унинг тиззасигача тортилган пайпоклари, ингичка пойабзали, уқали чакмони, тумори, кўксигаги хоч ва юлдузлари, ниҳоят, майда сочли парик ва қиртишланган юзи Воқифга таниш бўлса ҳам уни қайтадан қизиқтирди.

Столнинг орқа томонига илинган қимматбаҳо гиламнинг устидан Екатеринанинг улкан расми осиб қўйилганди. Воқиф малика расмини илк марта кўраётганди, у бу суратга бир қараб, назарини Бурнашовга бурганда, бу икки сиймо орасида қандайдир ўхшашлик сезди: юмалоқ юз, ола кўзли Бурнашов ҳам аёлга, хусусан, Екатеринага ўхшарди.

Негадир Воқиф сезилмас бир табассум-ла “Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади”, деган мақолни эслади. Бурнашов Воқифга назокат-ла қўл бериб, столининг олдидаги юмшоқ ўриндикдан у ва котибига жой кўрсатди. Ўтиришди. Тилмоч ҳам келди. Назокат юзасидан бир қатор расмий сўзлардан сўнг Бурнашов Екатеринанинг адолат ва марҳаматидан, Тифлисга қўшин юборишда ҳеч қандай истило фикрида бўлмаганидан, фақат аҳолига осойишталик ва бахтиёрлик тилашидан гапириб, асосий масалага ўтди.

– Биз мухтарам ҳукмдорингиз Иброҳим Халил хон билан ҳам дўст бўлиш ниятидамиз. Марҳаматли малика сизларга ҳам ҳимоя қўлини чўзишни истайди. Хон фақат бизнинг ҳимоямиздагина ўз тахтида боқий қола олади.

Воқиф бу сўзларни тинглар ва синчковлик билан Бурнашовнинг ингичка лабларини ва оппоқ тишларини томоша қиларди. Бурнашов сўзини тугатиши билан Воқиф бошлади: Қорабоғ хонининг Чингиз наслига ва Аргун сулоласига мансублигини, Шуша сингари шарқнинг калити ҳисобланган мустаҳкам бир қалъага молик эканлигини, куч ва кудратини, Табризга қадар ҳукми етишини бирма-бир гапириб берди ва:

– Аъло ҳазратлари малика билан ҳам, – деди, – дўст бўлиб яшашга муштоқ ва умиддамиз. Лекин...

Шу ўринда Воқиф тўхтаб, жиддий бир қараш билан Бурнашовга тикилди ва Ираклийнинг тузган битимига ишора қилиб, айна шу шароитни Иброҳим Халил хоннинг ҳам мақбул кўришини сездирди.

Бурнашов кулимсиради. Бу кулимсирашда чор Русияси вакилининг ушбу вазиятга рози бўлмагани ошкора кўринди. Воқиф масалани англади, лекин бўш келмади: Эрон воқеаларига ўтди. Иброҳим хоннинг Эрон тахтини қўлга олиши сингари қилинган таклифларни эслатиб ўтди.

Бурнашов чехраси аста-секин тундлашиб, яна очилди:

– Сиз, – деди, – аълоҳазрат маликанинг олийжаноблигига ишонишингиз керак. Сизлар учун бу марҳамат улуғ бир неъмат бўла олади.

Воқифнинг ҳам юзи биров қатъийлашди.

– Марҳамат катта неъматдир, – деди, – тўғри марҳамат қиласиз, ammo мамлакатлар ўртасидаги муносабат ва алоқаларнинг ҳам қонун ва қоидалари бор.

Бурнашов яна ишонч ва марҳамат масаласини ўртага ташлади, маликанинг Қрим хонига нисбатан қилган “адолати”ни далил қилиб келтирса-да, Воқифни қониқтира олмади. Воқиф Ираклий билан тузилган битимни назарда тутиб, ишоралар қилди, бу фикрлар ўз шахсий фикрлари бўлиб, Иброҳим Халил хоннинг ҳали гўё қандай райда эканини билмаслигини

илгари сурган ҳолда Бурнашовни оғзидан илинтиришга ҳаракат қилди. Ниҳоят, Бурнашовнинг насроний Гуржистонга ва мусулмон Қорабоққа бошқа бир назар билан қараётганини сезиб, дилтанг бўлди.

Энди Воқиф айна суҳбатга яна қайтишни истамасди, шу боис Бурнашовнинг ўжарлигига жавоб тариқасида ушбу масалага бутунлай дахли бўлмаган суҳбатларга ўтиб, Чор вакилининг ҳафсаласини пир қилди.

7

Воқиф Шушага келиши билан Иброҳим хоннинг ҳузурига кириб, Тифлис ҳақида гапириб берди. Русларнинг гуржиларга муносабати ва Қорабоғнинг шартсиз-битимсиз Русия тобелигига ўтиши ҳақидаги таклифи хонни жиғибийрон қилди. Унинг ҳамишагидек фақат ияги эмас, бутун вужуди ғазабдан титрай бошлади.

– Майли, – деди, – аммо сен менинг куч-қувватимни, қалъанинг мустаҳкамлигини айтмадингми?

Воқиф паст овозда жавоб берди:

– Хон, ҳаммасини айтдим... Барини гапирдим, тушунтирдим...

– Ҳўш, нима бўлди?

– Ўз билганидан қолмади.

Хон индамади, лекин асабийликдан ич-этини тирнарди. Оташкурак билан ўчоқнинг чўғини титкилар, ўйланарди. Воқиф хонни тинчлантириш учун:

– Хон, – деди, – ит итнинг оёғини босмайди, дейдилар. Ираклий ҳам, ўрис ҳам насроний. Бизга нисбатан адоватлари бор. Бунинг устига ўрисларнинг оёқлари ерга тегди: усмонлиларни енгишди, Қримни олишди. Бу ғалабалар ўрисларни кутуртирди. Уларнинг эса низомли кўшинлари, замбарак, тўпхоналари, дастгоҳлари жойида.

Хон индамас, яна титроқ кўллари ўчоқни ковларди. Бирдан ҳушига келгандай бўлди:

– Алимаммаднинг орқасидан одам юборганман, келсин, кўрамиз, маслаҳатимиз қандай бўлишини, – деди.

Воқиф некбин бир овозда:

– Хон, – деди, – ўрисларни юмшатмоқ учун восита кўп: ҳозирча қалъани янада мустаҳкамлаш, янги замбараклар олиш, қурол-яроғимизни, озиқ-овқат захирамизни кўпайтиришимиз лозим. Тайёргарлик кўраётганимизни арманилар Тифлисга хабар қилишлари тайин. Кўрайлик-чи, нима бўлади, – Воқиф бироз жим қолди, кейин эҳтиёткорлик билан кўшимча қилди: – Фатали хон Оллоҳ дегудек бўлса, эҳтимол...

Хон Фатали хон сўзидан яна ғазабланди:

– Ўша қанжиқни гапирма! – деди. – Унинг ваъдасига ишониб бўлармиди? У кофирдан ҳам ёмон!

Эшик очилди, Мирза Алимаммад оға ичкари кирди. Совуқдан бурни кизарган, киприклари киров боғлаганди. Салом бериб ўтирди. Қизарган кўлларини бир-бирига ишқалаб, ўйчан бир ҳолда ойналари турланган рангин деразага қарарди. Хон оташкуракни ерга қўйиб, юзини ўнг томонида ўтирган Мирза Алимаммад оғага ўгирди:

– Қандай янгилик бор?

Мирза Алимаммад оға итоаткорона кўлларини тиззалари устига қўйиб гап бошлади:

– Ўша кунги хабардан бошқа янги бирор нарса йўқ: ўрислар Оғамаммад

хонга жуда кўп совғалар ва тўнлар юборишибди. Аввал танишни истамасдилар, энди негадир қилиқ чиқаришяпти. Алимурод хон Исфаҳонда маҳкам ўтириб, Оғамаммад хонни танишни хоҳламаяпти. Бош кўмондон Содиқ хонни тахтдан ағдариб, ўн саккиз ўғли билан бирга ҳалок қилган. Тожирлар олиб келган хабарга кўра Фарангистон Исфаҳонга элчи юбориб, суриштиришлар олиб бормоқда.

Воқиф бу суҳбатларни тинглаб, тасбеҳ ўғирар ва ўйларди. Мирза Алимаммад сўзини тугатгач, хон Воқифнинг юзига қаради, бу ишора эди: Воқифдан маслаҳат сўради. Воқиф қад рослади, кўзлари чакнади:

– Хон, – деди, – бу хабарлар шуни кўрсатадики, ҳозирча Эрондан бизга озор етмайди. Ит ит билан талашаса, йўловчининг иши ўнгидан келади. Ҳамма гап ўрис масаласида. Ўрис билан бўлган муаммони изга солмоқ лозим. Куч-қувватга қолса, биз эплай олмаймиз. Биз томондан ўзи, иккинчи томондан Фатали хон... – Воқиф гапдан тўхтади, негадир ўчокнинг чети-га тушиб қолган касовни оташкурак билан олиб, оловнинг ичига отди ва сўзида давом этди: – Тадбир ишлатишимиз керак. Сулаймон пошо билан алоқага кириш лозим. Умар хон хужумга тайёрланиши даркор. Хонлиги кўлидан олинган Оғаси хонга ёрдам беришимиз керак: Шамахи хони Маммадҳасаннинг устига бостириб борсин; биласиз, Фатали хоннинг қизи Маммадҳасаннинг ўғлида, қариндошлик баҳонасида Фатали хон Ширвонни идора қилаяпти. Шаки хони Ҳожи Абдулқодир ҳам тинч тургани йўқ, у Фатали хон билан апоқ-чапоқ. Бунга нисбатан ҳам бирор чора топиш керак бўлади... Бу тадбирлар кўрилмаса, бошимизни омон сақлай олмаймиз.

Хон ғамгин бир оҳангда:

– Абдулқодир... Абдулқодир... – дея бошини сарак-сарак қилди ва алам билан давом этди: – Кимга ишониш мумкин! Нон-намак ҳаққи-хурмати қолмаган бўлса?! Бу Абдулқодир Макка зиёратидан қайтиб, Кўра соҳилига сиғинганди. Бошини қаерга уришни билмасди. Кўмуқ хони Маммад келиб акаси Оғакиши хонни ўлдириб, Шаки хонлигига эга чиққан эди. Акасининг ўғли Ҳусайн хон Оғаси хондан ёрдам олди. Маммад хонни қувиб Шакида хон бўлди. Бу Абдулқодир хўтик ёнимга одам юборди, ялиниб-ёлворди. Раҳмим келди... ҳамда Фатали ёғий бўлади деб ўйладим. Ёрдам юбордим. Шакига хужум қилиб, акасининг ўғли Ҳусайн хонни бўғдириб, ўрнига ўтирди... Бунинг эвазига энди менга ёғий бўлиб ўтирибди... Эҳ, Охунд, инсоннинг юзи тескари бўларкан!

Воқиф кулимсиради.

– Хон, – деди, – дунёнинг ишлари ҳамиша шундай бўлган, шундайлигича қолади! Зўравонлик ва хийла! Гардиши давроннинг лойи зўравонлик ва хийла билан қорилган. Инсофга сиғмаса ҳам шундай! Ҳожи Абдулқодирнинг уддасидан яна шўрлик Ҳусайн хон Муштоқнинг ўғли Маммадҳасан хон чиқа олади. Ўшандан бери у бу ерда бекор ўтирибди. Эртага буюр, бориб Жар томонда кўшин тадоригини кўрсин.

Воқифнинг таклифи хонга маъқул келди. Ҳожи Абдулқодир хон Дордоққозда кўшин тўпларкан, Шаки ҳукмдори Ҳусайн хон Муштоқ ўғли Маммадҳасан хонни Абдулқодирнинг ёнига юбориб ярашувни таклиф қилганди, у ҳам акасининг невараси бўлган Маммадҳасан хонни ушлаб, кўли боғлиқ ҳолда уни Иброҳим хон ўлдирсин деб Шушага юборганди.

Ўша пайт Воқифнинг маслаҳати билан Маммадҳасан ўлдирилмади, Абдулқодир хонни рози қилиш учун Маммадҳасан хоннинг кўйлаги қонга ботирилиб унга юборилганди. Энди Воқиф вақти келиб омон қолишига сабаб бўлган Маммадҳасан хондан фойдаланишни истар эди.

Маслаҳатлашув шомдан бир-икки соат ўтгунча давом этди. Вокиф билан Мирза Алиммаммад хон хузуридан чиқди. Хон ўчоқ ёнида ёлғиз қолиб, яна оташкурак билан ўчоқни қовлаштира бошлади. Хизматчи аёл астагина одим босиб унга яқинлашиб:

– Хон омон бўлсин, қайси хонада дастурхон ёзай? – деб кута бошлади.

Сарой одатига кўра хон қайси хотинининг ёнида шомни кутса, кечани ҳам ўша ерда ўтказарди. Шу туфайли хизматчи аёл ҳар оқшом хоннинг раъйини билиши керак эди. Хон оқсочга бир неча сония жавоб бермади, кейин титроқ овоз билан:

– Тамаддини шу ерда қиламан, – деди, – ғулумга айт, ўчоққа ўтин қаласин!

Оқсоч таъзим қилиб:

– Хўп бўлади, – деб чиқиб кетди. Шомдан кейин хон яна чарсиллаб ёнаётган ўчоқ ёнига ўтирди. Аввал овқатнинг таъсири бўлса керак, бироз хотиржам тортиди, сўнгра аста-секин яна асабийлашди. Вокифнинг Тифлисдан келтирган хабарини қайта-қайта эслаб, ғазаблана бошлади: “Мен неча марта ёрдам бериб, тангликдан қутқарганим Ираклийга тож келсин, совғалар келсин... Менга эса шартсиз-сабабсиз тобеълик таклиф қилинса?! Мен шу кунга қолдимми? Мен – Паноҳ хоннинг ўғли Арғун хон авлоди?!”

Барча Озарбайжон хонлари менинг маслаҳатим-ла иш кўришсину мен кофирга бўйсунайми, кул бўлайми? Фатали қанжик, бунақанги душманчилик! Сендан менинг нима кам?! Абдулқодир хўтик ҳам оёқ кўтараяпти. Булар ҳаммаси ўша сўзидан қайтган Ираклийнинг иши. Единг Ереван ва Ганжадан келган туманларни!..

Бу ўтин мунча яхши ёнапти... Дамироғочнинг яхши чўғи бўлади. Мана бу дўлана ҳам фақат тутун чиқаради, на иссиғи бор, на олови... Эҳ, нима қилай, қўлимда имкон бўлса, Қубанинг кулини кўкка соураман, Шакининг ўрнига арпа эктираман.

Соатлаб давом этган ўйлар Иброҳим хонни банд этди; асабийлашди, уйкуси бутунлай қочди. Ниҳоят, унинг оғирлашган бошига бир енгиллик келди, гўё боши берк кўчада бир ёруғ кўриниб, уни қийинчиликдан қутқарди. Хон Вокифнинг тадбирларини эсига олиб жим қолди. Бирдан асабий бир кулиш унинг ваҳимали чеҳрасига ҳалимлик сочди. Бу соатлаб чеккан азоби унга ўринсиз ва кулгили кўринди. Хон оёққа туриб, эснади, яйраб керишди. Антика бир титраш бутун вужудини қоплаб, жимирлатиб ўтди. Шамдонга қаради, шамнинг сўнгги шуъласи оловланиб жизиллай бошлаганди. Бошқа бир шамдондан шам олиб ёндирди ва жизиллаётган шамнинг устига босди. Бутунлай хотиржам бўлди. Шамдонни олиб, хонадан чиқди. У ёқ-бу ёққа қаради, девор тагида тик турган хос хизматчига юз бурди:

– Шамларни ўчир, бориб ёт! – деб ҳарам доирасига ўтди. Маммадҳасаннинг онаси хуррак отарди. Хон юришда давом этди. Қоратоғли Шохнуса хоним юзини деворга ўгириб ухлаб ётарди. Кейинги хона малик Шохназарнинг кизи Хурзодники эди. Ундан сўнггисида Шохберди хоннинг кизи Хуршид байим ётарди... Хон бу катта ёшли хотинлари ёнида қолмасди. Ҳозир ҳам эътибор бермай ўтди. Унгутлик Оллоҳёр бек қизининг кўрпаси тушиб кетганди, хон уни тўғрилаб қўйиб, ўтиб кетди. Борган сари шам эриб, бармоқларида қотарди. Ганжалик Жавад хоннинг синглиси Тўтўбайим оппоқ билақларини боши остига қўйиб, жимгина ухларди. Хон юришдан тўхтаб, уни эҳтирос билан кўздан кечирди. Ёруғ Тўтўбайимнинг юзига тушганда, у кўзини очди. Шуурсиз бир қараш билан хон томонга бурилди, керишиб кулимсиради.

– Вой, хон, шу пайтгача ҳам ухламадингизми? – дея бошини кўтарди.

Йирик соч ўрими илон каби ёстиқ узра тўлғонди. – Кела қолинг, совқотганга ўхшайсиз.

Хон Тўтўбайимнинг ёнига ўтирди. Тўтўбайим хоннинг қўлидан шамдонни олди, гиламнинг устига қўйди ва хоннинг совуқ қўлларини бўлиқ тўшига босди. Хон ёқимли бир ҳарорат сезиб завқланди.

Тўтўбайим эркаловчи ширин овоз-ла:

– Нега ётмадингиз? – дея хоннинг яраларини янгилади. Яна Тифлис, Куба, Шаки бир-бирига аралашиб бутун оғирлиги билан унинг елкасидан босгандай бўлди. Хон жавоб бермасдан қўлларини хотинининг иссиқ сийналаридан олиб, дик этиб ўрнидан турди. Яна шамни қўлларида тутиб ҳарам доирасини айлана бошлади... Авар хони Умарнинг синглиси Бика кўрпа ўртасида ғужанак бўлиб ётарди... Кейин нахичеванлик Рўғашин, тоғлик Сўнанинг, Дизоқ малигининг қизи Хотойнинг, баҳманлик Хадичанинг, сарижалик Мурусса хонимнинг ва бошқаларининг хоналаридан ўтиб, охириги ётоққа етди. Ҳамма жойи гилам, шолча, олача ва ипак матолар билан безанган бу хона Шуша савдогари Ҳожи Каримнинг қизи Онахонимга ажратилганди. Онахоним Иброҳим хоннинг энг янги хотини эди. Ўн олти-ўн етти ёшларида, тўлагина бир қиз эди. Хон ётоққа кирганда гулоб ҳиди уни маст қилди: кўрпасининг бир томони сурилиб, гиламнинг устига тушганди, қизнинг қора киприклари қайрилиб, ҳафиф соя солганди, лўппигина ёноқлар тонг шафағидай порларди...

Хон қўлини қизнинг белига олиб бориб титроқ бармоқлари билан қуршоғини¹ еча бошлади.

* * *

Воқифнинг йўл чарчоғи ҳали тарқамаганди. У ўтиб келган тоғларнинг совуғидан тумов бўлганди. Шунинг учун ҳали хонасида ётиб, Фузулий мутолааси билан машғул эди. Фузулийни қайта-қайта ўқиганди, шунга қарамай дам олиш пайтлари уни қўлидан қўймас эди. Кекса лала оёғи учида ичкари кириб:

– Оға, сизни кўришни истайдилар, – деди.

– Ким экан?

Лала хуркак бир товушда жавоб берди:

– Оға, афтидан, хоннинг ғзаби яна ошганга ўхшайди...

Воқиф масалани, дарҳол тушунди, тез кийинаркан:

– Чақир, залга киришсин, ташқари совуқ! – дея лалага буюрди.

Лала секин товушда:

– Оға, залга сиғишмайди. Жамоат кўп йиғилиб келишди, – дея чеккага чикди.

Воқиф айвонга қараса, ҳовли, зинапоя, айвон – ҳамма жой одамга тўлиб кетибди. Кучоғида боласи бор бир аёл ўзидан кетиб, юз тубан чўзилиб ётарди. Воқиф бундай манзараларга кўниккан бўлса-да, юраги санчди. Лекин зоҳирий совуққонлигини сақлаб, илтижо билан келганлардан бириккитасини ичкари чақирди. Дардларини тинглади: яқин одамлари зиндонга ташланганди. Воқиф оҳиста:

– Гап бундай, – деди, – ўттиз-қирқтача одам оқ кафан кийиб қўлда занжир билан сарой ҳовлига келасизлар, мен сизларга бир-иккита зикр ёзиб бераман, уни ўқиб бошингизни дудама билан уриб ёрасизлар. Кейини билан ишингиз бўлмасин, мен ҳозир саройга жўнайман.

¹ Куршоқ – камар, белбоғ.

Вокиф шундай кўрсатма бергач, ичкаридаги кўрпача устига ўтириб, қоғозга ёза бошлади. Кейин қоғозни буклаб, саройга борадиганларга топширди:

– Менга каранглар, бошларингизни ёраётганда буни ўқийсизлар. Энди боринглар, айтганларимни тез қилинглар, мен ҳам бораман.

Вокиф девонхона олдидан ўтиб, саройга бораркан, бечора Хонмаммадни дор ёғочида осиглиқ кўрди. Қор аралаш шамол унинг майитини ҳавода тебратарди. Атрофга кўп оломон тўпланганди, жаллодлар ўчоққа ўтин қалаб, одамларни сихга тортишга тайёрлашаётганини томоша қиларди.

Вокиф саройга борганида Иброҳим хон ҳали ғазабдан тушмаганди: дорўға, мизондор хон ҳузурига чақирилиб, жазолаш учун одам талаб қилинарди. Шохмаммад Иброҳим хоннинг буйруқлари остида шошиб қолган, қалби тош бўлса ҳам укаси Хонмаммаднинг осилиши уни гангитиб қўйганди.

Вокиф салом бериб ичкари кирди ва тўрға ўтди. Саломга жавоб оларкан хоннинг лаблари қимирлади, холос, овози эшитилмади. Вокиф бирор калима сўз айтмай, мажлисдаги масхарабозларнинг енгил, беъмъни қилиқларини аччиқ бир истехзо билан томоша қиларди...

Хонга хабар келди.

Туриб айвонга чикдилар, оқ кафанли одамлар зикр тушиб бошларини дудама уриб ёрардилар. Қонга беланган кафанларга қараганда кишини даҳшат қопларди...

Қон томаётган лаблардан учган бу жўшқин зикр хонни илигигача гангитди, титроқ товуш-ла Вокифга ўгирилди:

– Охунд, сен ўқиган одамсан, бу нимаси? – деди.

Вокиф рўмолчасини кўзига босиб, йиғламсираган товушда:

– Хон омон бўлсин, – деди, – Карбалода шахид бўлган Хусайннинг йўлида... – Вокиф бошқа гапиролмади. Хон хавфсираб сўради:

– Нима хохлашяпти?

– Хон, бугунги маҳбусларнинг гуноҳларидан кечишингни сўрашяпти... Хон, имом Хусайн ишқидан кечиб бўлмайди!..

Диндор хоннинг кўз ёшлари соқолидан оқарди:

– Охунд, – деди, – билганингни қил, мен гуноҳга ботишни истамайман!

Вокиф бошини айвондан пастга қаратиб, севинчли бир товушда:

– Ҳой, жамоа, – деди, – хон бугунги маҳбусларнинг гуноҳини имом Хусайнга бағишлайди. Боринглар, хон умрига дуо қилинглар!

– Соғ бўлсин, хонимизнинг умри узок бўлсин! – деган овозлар ҳовлини тўлдирди.

10

...Осмон яна қарсиллаб кетди, унинг орқасидан гумбур-гумбур овоз тўлқинланиб узоклашди. Булутлар сийраклашиб, ёйилиб кетди, куёшнинг ёқимли табассуми яна оламга зар соча бошлади. Телли билан Гулноз шолча тўқишни ташлаб ҳовлига чиқишди. Илма-тешик бўлган барглар ва феруза ранг тоғолчалар ерга тўшалган. Қизлар энгашиб, тоғолчани йиғаркан, дарвоза очилиб Сафар ичкари кирди. Юзида ҳаяжон акс этарди.

– Телли, – деди, – мен кетаяпман. Мана калит, уйни беркитиб юр, эҳтиёт бўл!

Телли унинг қутилмаган сафарларига ўрганган бўлса-да, яна қайғуга тушиб, кўрқиб кетди. Фақат:

– Нега? Қаёққа? – дея олди ва бурилиб дарвоза томон кетаётган Сафарнинг орқасидан чикди.

Сафар ҳовлидан чиқиб, дарвозага боғланган отига сакраб минди-да, айтган гапи шу бўлди:

– Куба хони билан Шаки хони катта қўшин билан Курани кесиб ўтишибди...

Сафарнинг оти лой сачратиб чопиб кетди. Телли ҳам кўз ёшларини кафтининг орқаси билан артиб ичкарига қайтди. Козим ишдан хабар олиб қайтиб келди. Бутун оила Теллининг бошига йиғилди. Телли юзини тўқилаётган шолча томон буриб, отасидан уялиб, овоз чиқармай йиғларди, Гулноз унга тасалли берарди. Теллининг онаси қўлларини кўксига қўйиб, шолчага суяниб турди, юзида каттик дард ифодаси бор эди. Козим киши айвоннинг четида ўтириб, оёқларини осилтириб лойни эзаркан:

– Тангрининг сабрига жоним садақа, – дея ғазаб билан осмонга қаради.

– Бу хонларнинг талашишлари тугамайдики, биз ҳам кўзимизни очайлик, дунё ёруғини кўрайлик. Демак, бу йил ҳам буғдой бўлмайди, арпа нонига ҳам ҳасратда қоламиз. Ҳар куни бир келишади, тарокимани¹ талашади, экиндан, ўримдан овора қилишади. Эҳ! Тангрининг осон бир ўлими ҳам йўқки, ўлиб кутулсак.

Гулнознинг ҳам онаси келиб қолди. Оқ чодрасининг учи билан иягини тўсиб:

– Ҳой, Козим киши, – деди, – бизнинг кишимиздан ҳеч қандай хабар йўқ-ку!

Козим шартта жаҳл билан:

– Ҳой, раҳматликнинг қизи, – деди, – бизнинг дардимиз шундайки, Сафар бормаса бўлмайди. Хоннинг буйруғидан чиқолмаслигини яхши биласан. Бошига бирор ташвиш тушса, Худо кўрсатмасин, Телли бадбахт бўлади...

– Теллининг елкалари оша чинқириғи эшитилди. Козим сал ўзига келиб сўзида давом этди: – Сенинг дардинг эса ўткинчи дарддир. Эринг ўтирган ерда ўзини ишга солди, деди: “Тифлисга бориб, мол олиб келаман, бойлик орттираман”. Гапимга кулоқ солмади. Ҳой, Паризод, кўнглингга келмасин-у, сенинг эринг жуда очкўз одам. Армани деганлари ҳам жуда ўжар келади-да.

Кўп йиллардан бери ёнма-ён яшаган, бир одат ва бир қоидали бу икки оила бир-бирининг дардига йиғларди. Икки оила ҳам, энг аввало, Кура дарёсини кечиб ўтган қўшиннинг қандай фалокатлар келтиришини олдиндан билар ва даҳшатли натижасини бир хил даражада тушунар эдилар.

Шу пайтда Иброҳим хон аёёнлари билан бирга Аскаранга юборган қўшинини кўздан кечириш учун қалъа дарвозасидан чиқиб келаётганди. Унга ҳамроҳлик қилаётган дарға Оғаси бек отини хон билан ёнма-ён ҳайдаб, унинг топшириқларига жавобан:

– Кўнглингиз тўқ бўлсин, хон! Ташвишланманг, хон! – дерди.

Қабристоннинг кираверишида Оғаси бек қўлини кўксига қўйиб хонга ва аёёнларига таъзим қилиб, орқага қайтди.

Хон аёёнлари билан кетиб борар, ҳамма сукут ичида эди. Воқиф ёмғирдан сўнг, тозаланиб, яшнаган майсаларга, гулларга қараб завқланарди. Лекин атрофда туманлашган ҳодисалар унинг завқини қора бағрига босиб бўғарди.

Кета-кетгунча қочоқларнинг аҳволи кўзга ташлана бошлади: эллар, улуслар экин-тикинни ташлаб, жонларини қутқариш учун тоққа қараб қочарди. Қўй-қўзининг маъраши, отларнинг кишнаши, болаларнинг йиғлаши бир-бирига аралашиб кетганди.

Эл бош олиб кетарди. Воқиф бу манзарага қараб ўйга толганди, ўчмас

¹ Тарокима – туркман.

оғриклар ҳис этарди. Иброҳим хоннинг тунд боқишида интиқом олови ёнарди.

– Бу одам ишнинг олди-кетини ўйламайдими? – дея Воқифга мурожаат қилди.

Ишора Фатали хонга эди. Воқиф жирканиш билан:

– Хон, – деди, – бу одам ўрис ясовулидир. Уларнинг айтганини қилади. Ўрисдан қопчиқ-қопчиқ ашрафий¹ олади. Бир хунар кўрсатишни истайди, шундай эмасми?! Буларнинг ҳаммаси бизни юмшатиб, ювошгина қилиб бўйнимизга бўйинтуруқ уриш учун қилинапти.

Хон ғазабнок овозда:

– Дунё парча-парча бўлиб кетса ҳам мен ўша бўйинтуруқни қабул қилолмайман. Армани маликлари менга оғалик – хўжайинлик қила олмайдилар. Волийга қилинган хурматдан менга ҳам қилинса розиман...

Руслар диёрига хат олиб бориб қайтган Муса Султон ҳам шу ерда эди. Бутун вужуди билан отга суянганича суҳбатга қулоқ соларди. Узун мўйловини тузатиб деди:

– Ҳеч айтганларидан қайтадиларми?! Мен ўрисларни тушунадиган одам деб билардим. Аммо ушлаган еридан узишни истайдилар. Сиз бизга ишонинг, подшонинг марҳамати кенг, дейишади...

Хон ғазаб билан унинг гапини бўлди:

– Худо уларни ҳам урсин, марҳаматларини ҳам! Уларнинг марҳамати бундан ошиқ бўлмайди-ку, – дея хон тепаликка қараб ўрмалаётган қочоқларни кўрсатди. – Фатали қанжикни ваъдалар билан шишириб менинг устимга юбормоқда. Ўлсам ҳам бўйсунмайман, мени Иброҳим Халил хон дейдилар!

Маммад бекнинг гуруҳи орқадан келаётганди. У хоннинг отни секин ҳайдаётганидан норози эди. Маммад бекнинг оти сувлиғини кемирар, жиловини бўш қўйиш керак эди, аммо хондан олдинга ўтолмаётганди. Ниҳоят, тезлашиб, хонга ёндашди:

– Амаки, изн беринг, биз олдинга ўтайлик, – деди, хонга тик қараб.

– Бор!.. Бир қараб кўр-чи, ўша қанжикнинг атрофида қанча одам бор? Тоғлардан одам юбор, орқасидан кириб, кириб ташлашсин.

Маммад бек:

– Хўп бўлади! – дея ишора қилди. Ўттиз-қирқ навқари ҳам от қўйди.

Иброҳим хон қўшиннинг катта бир қисмини Аскаранда жойлаштирганди.

Фатали хоннинг қувватларини билмай туриб қўшинни Орон текислигига чиқариш маъкул кўрилмаганди. Фақат хабар олиш учун алоҳида-алоҳида гуруҳлар олдинга юборилганди. Маммад бек Аскаранны кечиб, тезликни камайтиришга мажбур бўлди. Чунки йўллар орқадан оқиб келаётган эллар – одамлар билан тўла эди. Қораоғочга етганда бир кекса киши уни тўхтатиб отининг оёғига йиқилди.

– Қутқаринг, оға! Қиз! Икки қизимни олиб кетишди!

Маммад бек:

– Қаердан... Қаерда улар? – деди шошиб.

– Барда. Бардага ўт қўйишди.

Маммад бек яна от қўйди. Фикри Қаҳризлига етиб олиб, хотинлари Ойиша ва Ҳурини тоққа юбориш эди. Ағдамда уларга дуч келди: юзбоши бутун Қаҳризли халқини йиғиб келаётган эди. Маммад бек уларни Қораоғочга қадар кузатиб қўйиб, орқага қайтди.

Энди суворийлар Бардага қараб от суришди. Қишлоқлар, овуллар, яйлов ва қишловлар бўм бўш эди: ҳеч қаерда одамга дуч келмадилар.

¹ Ашрафий – тилла пул.

Қарвандга яқин бир жойда Фатали хоннинг илғорларига дуч келишди. Элликтача суворий аста-секин келарди. Орқадаги бир туяда замбарак ҳам бор эди. Маммад бекнинг гуруҳи дарага кириб, отдан тушди. Буталар орасида яшириндилар. Душман илғори яқинлашганда, гаплари ҳам аниқ эшитила бошлади. Келиб, ёнларидан ўтаётганда буталар орасидан ўт очилди. Биринчи ўт замбаракчини ағдарди. Отликлар орасига ваҳима тушиб ҳар бири ҳар томон қоча бошлади.

Маммад бек милтиғини елкасига ошириб ўз отликларига:

– Отланинглар! – дея сакраб отига минди. Қиличларини яланғочлаб душманга ташландилар. Маммад бек тепада биттасига етиб олиб, орқасидан қилич солди. Қон вишиллаб отнинг эгар-жабдуғига сачради. Суворийни от устидан тушираётганда чап оёғи узангига илиниб қолди, от эса ҳуркиб уни судраб кетди. Пиёда қолган душманларни Маммад бекнинг навкарлари қувиб етиб қиличдан ўтказарди. Олисан чанг кўтарилаётганди. Маммад бек тепага чиқиб, қўлини пешонасига қўйиб диққат билан кузатди.

– Йигитлар! Жуда кўп қўшин келаяпти, кўраяписизларми? Қара, олдиндаги Фатали хоннинг ўзи бўлса керак. Ҳозир кутиб туриш пайтимас. Тоғ этакларига ўтайлик, одам йиғиб, орқасидан ораларига кириб олайлик, кўрайлик-чи, нима бўларкан...

Иброҳим хон аёёнлари билан Аскаранга етиб тўхтади. Даракчилар келтирган хабарга қараганда Фатали хон билан Ҳожи Абдулқодир хоннинг қўшини ўн мингга яқин эди. Тўртта мис тўплари ҳам бор эди. Иброҳим хон чодирда кенгаш ўтказди. Олдинги тadbирдан кечмасликка қарор қилинди. Бутун оронни Фатали хонга қолдириб, кучни Доғистон томонга ташлашга келишилди. У ерга юборилган Шаки хонининг ўғли Маммадҳасан хонга катта умид боғланганди. Маммадҳасан хон Умар хон воситаси билан куч йиғиб, Фатали хоннинг жанубга юришидан фойдаланмоқчи эди.

Ағдам томондан чиқаётган тутун Фатали хоннинг етмаганини кўрсатарди.

Иброҳим хон отга миниб, қўшинни ва хандақларни кўздан кечирар, Фатали хоннинг келишини кутарди. Аммо кунлар ўтиб борар, душманнинг қораси кўринмасди. Кечаси Ағдамга чопар юборилди. Келтирилган хабардан маълум бўлдики, Фатали хон қишлоқ-овулларни талаб, ўт қўйиб Аразга қараб кетаётибди.

Учинчи қисм

4

Иккинчи Туркия-Русия уруши¹ давом этарди. Кавказ четда қолиб, ўз холига ташлаб қўйилганди. Эронга дахлдор можаролар ҳам неча йиллардан бери бирор натижа бермаганди. Демакки, Иброҳим хоннинг қўли бўшаб, ўз мулкида даври-даврон сурарди. Энди Озарбайжонда унга таҳдид соладиган бирон-бир ҳукмдор қолмаганди: нуфузи яна Ширвондан Табризга қадар амал қиларди. Энди у машгул бўладиган нарса фақат пойга, зиёфат ва шикор каби кўнгилочар томошалар эди.

Кузнинг ажойиб кунларидан бири эди. Орон боғлари эндигина сариқ ва қизил рангга кира бошлаганди. Иброҳим хон ва аёёнлари юз отлик хизматчилари билан овлоқ тўқайга овга чиқишганди. Вокиф ҳам шу ерда эди, собиқ Шаки хонининг совғаси – тилла нақшли милтиқни эгарнинг қошига илганича яхши кайфият билан отини ҳайдарди. Қушчиларнинг баҳлали² қўлларида

¹ Туркия ва Русия ўртасидаги 1787–1791 йиллардаги уруш назарда тутилаётир.

² Баҳла – қуш қўнадиган махсус чарм қўлқоп.

йигирматача шунқор бор эди. Този итлар йўқ эди, чунки қуш овига този олиб боришмасди, унинг вазифасини қарол навкарлар бажарарди.

Қирғовул ва каклик учрай бошлади. Мугуз чалинди, ҳамма отдан тушди. Ўқ-ёйли қароллар ўнгга ва чапга ёйилиб, кенг майдонни ўрай бошлашди. Доирани тўғри ташкил қилиш учун Сафар отланиб, қаролларга бош имлай-имлай айланиб орқага қайтди.

– Тайёр бўлди, хон омон бўлсин, – дея бошини ҳам қилди.

Буйруқ берилди, муғуз чалинди, олислардан мугузларга жавоб келгандан сўнг хон аъёнлари билан доиранинг ўртасига қараб юрди. Қароллар ҳам олға юришиб, шовқин солиб, ўқ отиб паррандаларни учирар, доира кичрая борган сари қушлар ўртага интиларди.

Энди шунқорлар хон ва аъёнларнинг қўлларида эди. Ора-сира учган каклик, тустовукни кўрганда шунқорлар оёқбандидан қутулиб учишга интилар, оёқларидаги кўнғироқчаларни жиринглатардилар. Вокиф кексалигига қарамай дадил қадамлар ташлаб юрарди, ариқ ва чуқурлардан сакраб ўтарди, ов қилишни сабрсизлик билан кутарди. Бир маҳал олдидан икки-учта қирғовул “пирр” этиб учди. Вокиф фурсатни бой бермай шунқорнинг жилғисидан¹ тортиб, қўйиб юборди. Хоннинг ва бошқа овчиларнинг шунқорлари ҳам учирилди. Шунқорлар ўқдай учиб, қирғовулларга хавода чанг солиб, ерга олиб тушишди. Қароллар югуриб бориб, бирпасда шунқорлар билан қирғовулларни олиб келишди. Борган сари ов қушлари кўпаяр, баъзан гала бўлиб кўкка кўтариларди.

Тўсатдан Вокиф:

– Жайрон! – деб юборди. Лекин тўсатдан чиқиб қолган бу кийикни ҳеч ким ота олмади.

Хон кулганича Вокифга қараб юрди:

– Шоир, – деди, – сен гўзалларни ўхшатганинг жайрон, кўрдингми, қандай кочиб кетди.

Вокиф хайрон бўлмасдан:

– Хон, – деди, – у ҳам қариллик туфайли: қайси жайрон бизга имкон берарди!

– Оғзингни бекор оғритма!

– Йўқ, хон, ҳукм ҳар нарсага ўтади, қалбга ўтмайди! Бу борада менинг тажрибам сиздан кўра кўпроқ.

– Қанақасига? – дея амрона оҳангда сўради хон.

Вокиф ярим ҳазил, ярим жиддий товушда:

– Шунқор қирғовулга ҳасрат билан ёнмоқда. Кўрайлик-чи, қирғовулда ҳам шундай ҳасрат бормикан?

Хоннинг қошлари чимирилди, ёнидаги хос хизматчига қараб, кескин товушда:

– Куруқ гапдан ҳеч нарса чиқмайди, – деди, – ўчоқ курдир, ўт қала, бир қирғовул гўштидан кабобхўрлик қилайлик!

– Бурғулар гувлади, ов тугади. Сўлим бир гўшада ипак шолчалар гўшала бошлади.

6

Оғамаммад хон Табризга юборган Сулаймон хон Ереван ва Нахичевон хонларини Эрон ҳимоясига чақирса-да, бундан бирор иш чиқара олмаётганди. Буни кўрган Оғамаммад билвосита элчилар юбориб Кавказ хонларидан гаров учун одам юборишни талаб қилди. Ереван, Қорабоғ,

¹ Жилғи – шунқор бўйинбоғи.

Толиш, Аваристон ва Гуржистон элчиларига рад жавобини бердилар. Шаки, Ширвон, Дарбанд, Боку эса Ахта хоннинг элчиларини ҳурмат-ла қабул қилиб, Эрон ҳимоясига бўйин эгдилар. Ганжа тараддуд ичида эди. Жавад хон билан Ираклийнинг ораси очилгани учун Ираклий Жавад хонни ағдариб, ўрнига Раҳим хонни қўйишни истарди. Жавад хон ҳам шундай бир вазиятда истар-истамас Эронга тобе бўлиш ниятида эди.

Қорабоғ саройида катта бир талаш борарди: икки-уч йилдан бери давом этган осойишталик бузилган, қайғу ва андиша ҳаммани ташвишга чулғанди. Русларнинг Тифлисга келиши туфайли бузилган Гуржистон-Қорабоғ дўстлиги янгидан тикланиб, бошқа хонликлар билан иттифок бўлишар, Шуша дарғаси Оғаси бекка қопчиқ-қопчиқ тилла берилиб, кальанинг мудофааси мукамаллаштирилди.

Икки-уч кундан бери Воқиф уйдан ташқари чикмай, расмий мактублар ёзмақда эди. У ёзар, Мирза Жамол эса тоза қоғозларга кўчиради. Шундай машғул эдиларки, Мирза Алимаммад оғанинг ичкарига кирганини ҳам кўрмадилар.

– Ассалому алайкум!

Воқиф Мирза Алимаммад саломига алиқ олиб, ўрнидан турмоқчи бўлди.

Мирза Алимаммад жадал келиб, қўлини Воқиф елкасига қўйди.

– Бевовта бўлманг! – деди. – Хайрлашгани келдим!

Воқиф ҳайрон бўлиб:

– Шунақа тезми? – дея кўзойнагини ерга қўйди. – Ахир эртага кетмоқчийдинг-ку?

– Йўқ, – дея Мирза Алимаммад жавоб берди, – бугун жўнайдиган бўлдик. Вақт кутиб турмайди.

– Майли, – деди Воқиф, – ўзинг биласан.

У Мирза Жамолга мурожаат қилди:

– Мирза Жамол, Рум¹ султониға ёзилган муҳаббатномани бер-чи, кўрай!

Жамол ўралган сарғиш номани қоғозлар орасидан олиб Воқифга берди.

Воқиф хатни очиб, бошланишига қарагандан кейин:

– Марҳамат, Мирза Алимаммад! – деди ва бироз ўйлашиб, илова қилди:

– Ўзинг гап нимадалигини биласан. Аввало, ҳаракат қил, Истанбулга тезроқ етиб бор. Бу борада Сулаймон пошо² керакли ёрдамни сендан аямайди. Хусусан Султон ҳазратларига масалани атрофлича тушунтирасан, арз қиласанки, бизни икки ўт орасидан кутқарадиган ягона чора Усмонли ҳимоясидир. Тезликда аскар юбормасалар, Ахта хон бизни ҳалок қилади ва уммати ислом қон дарёсига ғарқ бўлгусидир.

Воқиф жим қолди, лекин катта ҳаяжон ичида экани аҳволидан кўриниб турарди; изтиробдан қамиш қалам қўлида титрарди.

Мирза Алимаммад мактубни белбоғига қистириб, деди:

– Охунд, хотиржам бўл, қўли бўш қайтмайман.

Ёқимли бир табассум Воқифнинг чехрасини ёритди:

– Шоҳ келди, шоҳ келди, дедилар, охирда, гўё “сомон” тушиб “замон” олов оладигандай! – Воқиф қаҳ-қаҳ уриб кулди, кейин қатъий бир овозда: – Азизим, – деди, – давлат иши мана шунақа – гоҳ пастга, гоҳ тепага; бироз сафо, икки кўп сафо. Нима ҳам қилардик, бўшашиш ярамайди; шоир айтганидай:

¹ Рум – Туркия.

² Ахисха ҳокими назарда тутиляпти.

*“Сабр айла, оқибат май бўлур қон деганлари,
Субҳ висол бўлур шаби ҳижрон деганлари!”*

Мирза Алимаммад оға бу шеърданми ёки Воқиф каби дўстидан айрилишигами қайғуриб йиғламсиради. Воқиф билан кучоқлашиб хайрлашди. Воқиф уни айвон зинапоясигача кузатиб:

– Лала, хой, лала! – дея чақирди.

Лала ҳозир бўлди.

– Лала, сенинг қўлинг енгил, оғанинг орқасидан сув сеп, олис сафарга кетаяпти!

Мирза Алимаммад оға отга миниб, ўрнидан кўзғалганда лала орқасидан септи.

– Тангри оқ йўл берсин, ишинг ўнгидан келсин!

Отлар ҳовли дарвозасидан чиқиб кетди. Воқиф кўзларини арта-арта орқага қайтди. Мирза Жамол қоғозни тиззаси устига қўйиб ёзарди.

Воқиф унга ўгирилиб:

– Ўғлим, – деди – сарбоз бош билан ўйнагани каби биз ҳам мамлакат тақдири билан ўйнаймиз. Қиморга ўхшайди: ё чикка, ё пукка! Ҳар ҳолда биз вазифамизни бажаришимиз керак. Балки хонликнинг роҳи нажотга эришувига бир сабаби хайр бўлармиз.

20

Иброҳим хоннинг Екатерина ва Зубов ҳузурига юборган хайъатлари қайтиб келганди. Хайъатлар яхши қабул қилинган, Иброҳим хонга ёрдам ва ҳимоя ваъда берилганди. Талай ҳадялар келтирилганди. Екатерина шахсан Воқифга сирти қимматбаҳо тошлар билан безалган бир тилла асо юборганди.

Бу воқеа саройда катта умид ва севинч уйғотганди. Лекин давом этаётган очлик саройни ҳам гангитиб, севинч татимаётганди. Хоннинг қўшини очликка бардош бермай қочиб, тарқалиб кетганди. Қалъа кундан-кунга мудофаа кувватини йўқотмоқда эди. Екатеринанинг ваъдалари билан иш битмаётганди. Бироздан кейин Зубовнинг ўз қўшини билан Ширвондан Русияга қайтиши ваъдалар туфайли туғилган умидни ҳам пучга чиқарди. Екатерина ўлиб, ўрнига тахтга ўтирган Павел Кавказга қилинаётган ҳарбий юришларни кераксиз деб топгани маълум бўлди. Вазият ўта оғир эди. Энди Оғамаммад шохга қаршилиқ кўрсатиш мумкин эмасди. Сулҳ бўлиши ҳам қийин эди. Чунки адоват жуда чуқурлашиб кетганди.

Воқиф шимолдан умидини узмасди, масалани яна ойдинлаштирмоқчи бўлди.

– Ираклий хон ўрисга биздан кўра яқин, – деди. – Ҳар ҳолда бориб унинг фикрини билиш керак.

Хон бу фикрга рози бўлди.

Тифлисга боришни Воқиф билан муғонлик Жамилга топширди.

– Боринглар-чи, кўрайлик, вазият қай аҳволда, агар вақтида мадад бўлмайдиган эрса, биз ҳам бошимизни омон сақлаш чорасини қилайлик.

Кенгашдагилар “чора” сўзини эшитиб, бир-бирига қаради.

Ораларидан биттаси:

– Қандай чора, хон? – деб сўради.

Хон жаҳл билан:

– Қандай чора бўларди! – деди. – Ахта шох Муғонда ўтириб, қалъани

пойлаяпти, эрта-индин устимизга бостириб келади... Кейин озик-овқат бўлмаса нима ҳам қила олардим! Аҳли аёлни олиб, вақтида Авар хонининг ёнига чекинишдан бошқа қандай чора бор?

Мажлисга чуқур жимлик чўкди. Кенгашдагилар ҳеч қачон Иброҳим хонни бундай ожиз кўришмаганди. Ҳатто унинг овози ҳам аввалги хукмдорфармолик оҳангини йўқотганди.

Кенгаш тарқалди. Ҳар ким ўз тақдирини ўйлаб қайтди. Эртаси куни Воқиф билан Жамил оғани Тифлисга кузатишди.

Бир куни эрталаб Иброҳим хоннинг оиласи билан бирга Жарга кўчгани шаҳарга ёйилди. Очлик аҳолининг руҳини бутунлай чўктириб юборганди. Баъзилар бу масалага аҳамият бермади. Ҳар ҳолда бирор ўзгариш бўлар деган умид йўқ эмасди. Яна шоҳ масаласи ўртага чиқди. “Фалон кетди, писмадон келади”, деган турли миш-мишлар кунда оч уйларни, бўм-бўш бозорларни айланарди.

Ниҳоят, бу миш-мишлар тўғри чиқа бошлади. Оғамаммад шоҳ Иброҳим хоннинг қочганини эшитар-эшитмас, ўнг минг отлиқ аскар олиб, Шушага қараб шошилди. Илк чопар шаҳарга кириб, шоҳнинг йўлда эканини билдирганда, аҳолини чуқур бир кўрқув босди.

Мустабид босқинчини нон-туз билан қаршилаш керак эди. Ҳар маҳалладан оксоқол сайлаб, бир хайъат тузилди. Козим билан Оллоҳқули ҳам бу хайъатга қўшилганди.

Бўғчадан янги кийимини чиқариб кўйишди, нон-туз олиб, йўлга чиқишди. Козим кулганича, кўрқувдан довдираётган дўстига тасалли берарди:

– Э-э, кўркма! Ким эшак бўлса, биз унга тўқим бўламиз. Нима бўларди... Энди кўрасан, шоҳга қандай маъқул бўлишимизни!

Оллоҳқули жон қайғусида:

– Эҳ, биродар, у подшо бўлса, бирдан чап ёни билан туриб қолса, бошимизни уздиради.

– Оббо, ҳазилнинг ҳам жуда вақтини топдинг-да!

Шаҳарнинг Ереван дарвозасидан чиққанда хайъат бир неча юз одамдан иборат эди. Ёзнинг иссиқ бир куни эди. Ҳаммани тер босганди. Кўрқув ҳам бир томондан халқни эзарди. Шуша қишлоғи томон тушишди. Пастдаги қоялар орасидан чанг кўтариларди. Шоҳ яқинлашаётганди. Юз қадамча масофа қолганда халқ тиз чўкиб патнисдаги усти ёпилган нон-тузни олдинга узатишди. Кўрққанидан ҳеч ким бош кўтара олмасди. Лекин Козим қошларининг остидан илгарини кузатарди. Чанг орасидан яқинлашаётган отлиқлар кўринарди. Олдинда ўн беш яшар болани эслатувчи бир одам келарди. Вужуди кўримсиз, кўсанамо юзли, ёвуз боқишли бир кимса эди. Атрофи тиришган кўзлари намиқар, болаларникидай кичкина кўллари билан тез-тез кўзларини артиб кўярди. Қимтилган юпқа лаблари негадир Козимни сескантириб юборди.

У бошини қуйи солиб, бироздан кейин яна оҳиста кўтарди. Гўдак ба-шарали одамнинг шоҳ эканини бошидаги тождан, кийимининг бўйнига ва кўксига тизилган қимматбаҳо тошлардан англади. Улар куёш нури тушиб, ялт-юлт қиларди. Козим энди жим эди, унга бу кичкина подшодан одамга ҳеч қандай ёмонлик келмайдигандай туюларди.

Шоҳ отини тўхтатиб, қаршисида тиз чўкиб турган оломонни ғурур-ла томоша қила бошлади. Киртайган кўзларида элас-элас табассум пайдо бўлди. Шу аснода шоҳнинг қўшинидан бир гуруҳ ажралиб, отдан тушиди ва жар сола-сола оломонга яқинлашди:

– Биз келдик ва олиб келдик бир аждарҳо, – дея одамларни кузата бошлашди.

Козим бу аҳволни кўргач, Оллоҳқулининг қўлидан тортиб турғизди ва шоҳнинг одамларига қарата жавоб тариқасида куйлади:

– Қува-қува йўқотдик биз бир тулкини!

Козимга қараб оломондан ҳам бир гуруҳ ажралиб, одамларга қарата куйлай бошлади.

Бу ўйин кулги ва қўшиқлар шоҳга ёқа бошлаганга ўхшарди. У кулар ва кулган сари кўзларидан ёш оқарди.

Шу тариқа оломон шоҳни ғазабидан туширди, уни “Оллоҳ, Оллоҳ!” дея олқишлар билан шаҳарга олиб келишди.

21

Оғамаммад шоҳни Маммадҳасан оғанинг саройига жойлаштиришди. Саройнинг рўпарасидаги майдонда чодирлар тиклашди. Гўё ҳамма масала ҳал этилгандай эди. Шоҳ Эрон тарафдорларига совғалар, тўнлар юборди, айни пайтда душманларни ҳам унутмади. Иброҳим хоннинг одамлари биттамабитта ушланиб, зиндонга ташланди. Лекин бир ҳафта қон тўкилмади, жаллодлар ишсизликдан зерика бошладилар. Аҳоли бу сукунатнинг кўрқинчли бир ҳодиса билан яқунланишига ишониб, ваҳима ичида типирчиларди. Ҳеч ким эртанги кунидан хотиржам эмасди. Кунлар ўтди. Қорабоғ тарихида унутилмас саҳифа эгаллаган жума окшоми етиб келди. Уша кун зиёрат кунни эди. Давлат арбоблари ҳовлига йиғилиб, шоҳнинг деразасидан парда орқасидан кўринишини кутардилар. Лекин шоҳ кўринмасди.

Шоҳнинг ғазабланиши ҳақидаги хабар оғиздан-оғизга ўтиб, ҳаммани кўркувга соларди. Махсус хизмат оғаси Сафарали бек атрофга кўз югуртириб, зинапоядан жадал тушиб, сўрай бошлади:

– Содиқ хон қани? Қиблайи олам сўраяпти.

Шу аснода саркарда Содиқ хон дарвозадан ичкари кирди. Сафарали бек унинг ёнига югуриб бориб, қулоғига ниманидир шивирлади. Содиқ хоннинг ранги оқарди. У зинапояга қараб югурди. Шоҳ саройнинг орқа томонидаги мўъжазгина бир хонага жойлашганди. Тош тўшаманинг устига қимматбаҳо гилам ёйилганди. Деворнинг тагига шоҳнинг сафар тахти ўрнатилганди. Устига атрофи марварид ва тошлар билан безатилган бахмал сўзана ёпилганди. Содиқ хон ичкарига кирганда шоҳни ана шу тахт устида кўрди. У озгин сонларини қучоқлаб ўтирганди. Шоҳнинг йиғлоқи кўзларидан адоват ёғарди. Юзининг ажинлари янада чуқурлашган, истехзоли лаблари кўрқинчли эди.

Содиқ хон узоқ муддат шоҳ билан сафар йўлдоши бўлган, унинг ҳар бир ҳаракатини ипидан игнасиғача билиб олганди, лекин юзидаги бугунги ифода ўта аччиқ ва кўрқинчли эди.

Шоҳ ғазаб билан деди:

– Содиқ хон, бу нима деган гап? Сен бир ҳафтадан бери Жавоншир Маммад бекнинг уйида ўтирибсан. Нега Маммад бек қиблайи оламнинг хузурига келмаяпти?

Содиқ хон тиз чўкди, итоаткор бир овозда:

– Тасаддуғинг бўлай, шоҳ, – деди. – Маммад бек қалъада йўқ, излаяпман...

Шоҳ оёқларини тахтдан осилтириб, қўлларини силтаб, ингичка товуш билан чинқирди:

– Мальюн кўппак, эртага шундай бир сиёсат ишлатайки, нақ

туғилганингга пушаймон бўласан! Каллалардан бир минора курдираман, энг тепасида сенинг бошинг бўлади!

Шоҳнинг ёш оқаётган кўзлари косасидан чиққанди. Чийилдоқ товуши ғазабдан бўғилиб деди:

– Маммад бекнинг сингилларига айт, кечгача акалари хузуримга келмаса, уларни сарбозларга расво қилишга бераман!

Содиқ хон қалт-қалт титраб ўрнидан турди, довдираганича хонадан чиқиб, ғойиб бўлди.

Бир дақиқада шаҳарнинг бу бошидан-у бошигача жарчилар саф тортди: “Маммад бек, ҳей! Кечгача қиблайи олам хузурига келмасанг, сингилларинг сарбозлар ихтиёрига топширилғусидир!” – дея овозлар шаҳарнинг хар томонига ёйилди.

Сарой ховлисида кутиш онлари давом этарди. Аъёнлар ва саркардалар орасида олти нафар қўли боғлиқ маҳбус ҳам бор эди. Мирза Алиммамад ҳам шулар орасида эди. Унинг ҳамишаги хотиржам ғуруридан асар ҳам қолмаганди, ранги оқарган, кимирлашга ҳам ҳоли йўқ эди. Кўзларини ерга қадаганча жим турарди. Шоҳнинг вазири Мирза Шафи асабий бир тусда кўзини рангдор шишали деразадан узмасди. Бирдан дераза пардаси тебранди. Мирза Шафи ўша заҳоти ерга тиз чўкди. Саройнинг барча аъёнлари ҳам тиз чўкди. Дарпарда кўтарилди. Шоҳнинг товуши эшитилди. Мирза Шафи камарбасталик изҳор этиб, маҳбусларнинг кимлигини маълум қилди, шоҳ истехзоли табассум билан:

– Бештаси қозикқа ўтқазилсин! – деди. – Мирза Алиммамад саййидлардан бўлгани учун танафлансин¹!

Жаллодлар шу заҳоти ишга киришиб кетди. Маҳбусларнинг шимлари ечилиб, қозик ўтқазилди. Мирза Алиммамаднинг бўйнига совунланган танаф солинди. Чинқирик, айюҳаннос, сўқиниш, куфр бутун ховлини тутиб кетди.

Мирза Алиммамад сўнгги нафасини оларди, бўғилган сари ранги қораяр, кўзлари косасидан чиқарди.

– Эҳ, золим, Оллоҳ бу зулмни ерда қўймайди, ўз бошингга солади ҳали! – дея жон берди. Азобда қолганларнинг оху зорлари юракларни ларзага соларди. Улар жаллодларга ялиниб, тезроқ ўлдиришларини илтижо қилардилар, лекин ҳеч ким қулоқ солмасди.

Бу манзарани Эрон шоҳи ғоят зўр шавқ-завқ билан томоша қилиб, истехзоли тиржарди.

Шу аснода дарвоза очилиб, шахло кўз, калта сарик соқолли, кенг кўкракли, содда кийинган бир одам ичкари кирди. У дадил одимлар билан дераза олдига келиб, шоҳга бош эгди. Унинг ерга тиз чўкмагани ҳамманинг диққатини жалб қилди. Содиқ хон тиз чўкиб:

– Қиблайи олам, Маммад бек Жавоншир мана шу! – дея хонга арз қилди.

– Балли... Зўр қассоб! Менинг қўшинимда бундай машхур одам йўқ, – шоҳ Мирза Шафига юзланди, – кўзлари жуда чиройли, шундай эмасми? – дея қўшиб қўйди.

Мирза Шафи шоҳнинг ишорасини тушунди, у Маммад бекнинг кўзларини ўйдиришни истаётганини сезиб, деди:

– Тўғри амр қилаяпсиз, тасаддук!

Маммад бек кулимсираб:

– Яхши йигитнинг номини эшит, юзини кўрма! – деди.

Шоҳ жиддий ифода билан:

¹ Танаф – арқон (бўғиш жиҳози).

– Оғамнинг аҳволи ҳаққи, – деди, – рост айтаяпсан. Сен каби машхур жасорат соҳиби бўлган битта одамни кўрганман, у ҳам Занд Лутфали хон эди. – Шохнинг бирдан афт-ангори ўзгарди, даҳшатли истехзо лабларига ёйилди ва қўшимча қилди: – Эртага гаплашамиз, Содик хон, Маммад бекни сенга топшираман, маҳкам асра!

Дарпарда туширилди, шох кўздан ғойиб бўлди.

Қийноққа солинган одамлардан баъзиларининг юраги тўхтаб ерга йиқилган, бировлари ҳали инграр эди. Куёш ғарбга ёнбошлаганди. Кундузги иссиқдан кейин намозгар салқини кўрқув ва очлик ичида эзилган оммага тасаллидай бўлди. У ер-бу ерда қўлга олинган хон тарафдорлари яна саройга олиб келинди. Буларнинг ичида қўллари боғлиқ бир кекса киши ҳам бор эди. Сарбозлар саройга етганида тутқунларни дарвоза олдида тўхтатиб, ичкарига хабар беришди. Ташқарига шохнинг саркардаларидан Маммадхусайн хон Қожор чиқди. Қалин мўйловларини қўлининг орқаси билан силаб сўради:

– Бу чол ким?

– Бу ўша Мулла Паноҳ Воқиф бўлади, у ҳақда эшитгансиз, – деб жавоб беришди.

Маммадхусайн хон “Воқиф” номини эшитиб, афтини буриштириб, сўка бошлади:

– Ҳой, падар лаънати! Қари кўппак!

Воқиф ўзига хос мулойимлик билан хоннинг ҳақоратли сўзини бўлди:

– Ҳой, хон! Сиз буюк давлат шахсисиз, дастгар ва гирифторларга ёмон сўзлар айтиш сизнинг унвонингизга муносиб эмас...

Маммадхусайн хон Воқифнинг назокатига парво қилмай, ҳақорат ёғдиришда давом этди. Буни кўрган Воқиф ўзини тутолмади:

– Эй, хони нонасиб, ман агар дўстағ¹ бўлсам, шох дўстағиман, сен кимсан! Балки шох мени эртага озод қилар ва ё фалаки кажрафтор ва тақдири парвардигор балки бошқа бир йўл кўрсатгай. “Шох абистанас та жи зяят баруз²”.

Маммадхусайн хон Воқифнинг сўзларига аҳамият бермай, сарбозлар томон юрди:

– Қиблайи оламнинг буйруғига биноан бу малъунни зиндонга ташланг, эртага ажрига етади.

Сарбозлар Воқифни олиб кетишди.

22

Аста-секин кеч кирди, ҳаммаёқни оғир жимлик қоплади. Фақат миноралардан ниначи овози келар, яна учуримнинг тагида оқаётган Дашолти дарёсининг шовуллаши эшитиларди. Тоғлар ва даралардан уфураётган ёқимли ифор, салқин ҳаво билан бирга шохнинг очиқ деразасидан ичкарига кириб уни хаёлга толдирарди. Лекин шохнинг хаёли ҳам хира бир шам каби жонни ўртарди.

У намозини тугатиб, энди тасбех ўгирганча дуо ўқирди. Лекин дуо унга тасалли бера олармиди? Унинг яхши ҳаёти болалигиданоқ сўндирилганди, шу боисдан ҳам унга ҳокимлик туйғуси ва шу туйғу билан бирга дунёга ва бутун махлуқотга қарши адоват туғдирди.

Унинг уруш майдонларида, салтанат атрофида бўлган муваффақиятлари ортгани сари гина-қудурати ҳам ортиб ва чуқурлашиб борарди. У салтанатга

¹ Дўстағ – тутқин, маҳбус.

² “Тун ҳомиладор, ким билади, эртага нима туғади”.

эришиш учун оға-иниларидан бирининг кўзларини ўйдирган, бошқасини ўлдиртирганди.

Шу тариқа қанча қонлар тўкилди! Шоҳ тасбеҳни ўгирганча, унинг доналари одам каллалари каби бармоқларига тегиб, уни жўшдирар, яна қон тўкишни, дунё лаззатларидан маҳрум бўлганининг ўчини олишни истарди.

Шойи парда аччиқ хаёллар ва хотиралар ичида айланарди. Бутун борлиққа нисбатан асраб юрган адовати лабларининг истехзоли ифодасида акс этарди.

– Нима гап? – деб бақирди у.

– Тасаддуғинг кетай, Сафарали бек қиблайи олам чақираяпти, деб айтди.

– Сафарали! – чақирди шоҳ.

Хос хизматчи етиб келди.

– Содиқ хонни чақир деб, сенга ким айтди?

– Жоним тасаддук, ярим соат бурун ўзингиз айтдингиз.

Шоҳ ёнидаги якка оғиз милтиқни олиб, Сафаралининг кўксига тиради:

– Ёлғон айтаяпсан, кўппак!

Сафарали қалтиради, аммо ўрнидан кўзғалмади.

– Балки қулоғимга шундай эшитилгандир... – деди у.

– Қулоғинг ёмон эшитаётган бўлса, бор, кестириб ташла!

Содиқ хон билан Сафарали хонадан чиқиб кетишди. Шоҳ яна ёлғиз қолиб, кўзларини қумуш мойчирокқа тикканча аччиқ ўйларга толди. Ҳаво янада салқинлашганди. Жимлик ҳукм суларди. Фақат кўшни хонадан ҳазин бир йиғи товуши келарди. Шоҳ кўрпани тиззалари устига тортиб, кулоқ солди. Йиғи Сафаралининг инграши эди. Шоҳнинг ингичка ва ғазабли товуши ҳавони титратди.

Сафарали бек билан хос хизматчи Аббос бек ичкари киришди. Сафаралининг бир қулоғи қўлрўмол билан боғланганди.

Шоҳ кичқирди:

– Сен аёл эмассан-ку, нега чийиллайсан! Иккала қулоғинг кесилмаганига хурсанд бўлсанг-чи! Ҳалиям ўлдирмадим! Аббос бек, сен нега қаттиқ гапириб, уйқумни ҳаром қилаяпсан? Эҳ, бебошлар! Эртага шундай бир сиёсат қилайки, тарихларга битилсин! Бир минора қурдирмоқчиман, сизларнинг ҳам бошларингиз, отамнинг арвоҳи ҳаққи, энг юқорисидан осилади! Бориб темирчиларга айтинглар, минора учун миҳ тайёрласинлар!

Тун ярмидан ошганди. Лекин Содиқ хон билан Маммад бекнинг кўзларига уйқу қўнмасди, юзма-юз ўтириб, эртанинг ғамини ер эдилар.

Шу пайт хизматкор ичкари кириб, шоҳ ҳузуридан одам келганини айтди. Қўрқувдан сесканиб кетишди. Туннинг шу пайтида шоҳнинг одам юбориши нимани билдиради?

– Келсин!

Сафарали бек ичкари кирди. Содиқ хон шошиб сўради:

– Нима гап?

Сафарали гуноҳқорона ҳикоя қила бошлади. Шоҳнинг ғазабини, эртага сиёсат ишлатишини, Содиқ хонни, Маммад бекни ва бошқаларни ўлдирмоқчи, каллалардан минора ясамоқчи эканини бирма-бир гапириб берди.

Содиқ хон шубҳа билан тинглар, бирор нарса айтишни истамасди. Унинг гумонича шоҳ Сафарали воситасида уларнинг содиқми-йўқми эканини синамоқчи, шекилли. Лекин Маммад бек бошқача ўйларди, у Сафарали бекнинг самимий гапираётганига ишонар ва эртанги кундан қутулишга чора излаётганини тушунарди.

– Сафарали, – деди, – булар ҳаммаси рост, лекин чорамиз нима? Очиғини айт, кўркма!

– Чора йўлини Аббос бек билан ўйлагандик. Лекин сизлар бизни ҳимоя қиламиз, деб ваъда беринглар! Бизни ушлаб бермайсизларми?

Содик хон ҳали ҳам шубҳа ичида эди. Маммад бек қатъий қилиб деди:

– Содик хон, ўйлаб ўтиришнинг ўрни эмас. Бошларимиз жаллод қўлида. Чора кўриш керак, сиз журъат қилмасангиз, мен ўзим бораман. Дунё бу золимнинг дастидан қутулсин!

Содик хон ниҳоят тилга кирди:

– Йўқ, Маммад бек, сен борсанг, жанжал чиқади. Буларнинг боргани маъкул.

– Қўй, ишларини бажаришсин!

Маммад бек энди дадил бир овозда:

– Сафарали бек, – деди, – кўркма, ўзим балоғардонман. Хизматкорларни йиғиб, нима керак бўлса қиламан!

Сафарали шошганича саройга етиб борди. Аббос бек шоҳнинг эшиги орқасида туриб тингларди.

– Улар рози, тез бўл, вақт ўтаяпти, – деди Сафарали бек.

Сафарали бек билан Аббос бек ханжарларини олиб, эшикни астагина очишди. Шоҳ ғазабкор товушда тўнғиллади. Сафарали бек кўрқиб орқага тисарилди. Орқадан Аббос бек шивирлади:

– Кўркма, ухляпти! Билмайсанми, у ғазабланганда уйқуда ҳам алаҳсираб дўк-пўписа қилаверади?!

Бироз тинглаб тургач, оёқлари учида юриб, ичкари кирдилар. Мойчирок хонани хира ёритиб турарди. Шоҳ ярадор ҳайвон каби инграрди. Бу инграш одамни даҳшатга соларди. Сафарали ханжарни шоҳнинг гарданига санчди. Шоҳ сакраб, қўлини чўқморга чўзди.

– Хонахароб, Эронни вайрон қилдинглар! – дея олди. Тўлғаниб гиламнинг устига қулади. Унинг бошини кесиб олдилар. Кейин қўлларидаги “Тождомоҳ” ва “Дарёйи нур” номли қимматбаҳо билакузукларни чиқариб, Содик хоннинг ҳузурига олиб келишди.

* * *

Шу аснода Воқиф зиндонда ўтириб рамл отарди¹: у ғам-қадар сирларини ўрганишни истарди. Шаҳарнинг бошқа бир маҳалласида темирчилар тер тўкиб мих тайёрлашарди, вақтида етказиб бера олишмаса, уларнинг бошлари ҳам жаллодлар қўлига топширилмоқчийди. Содик хон жарчи қўйиб, Шаккокий қўшинини йиғди ва шоҳнинг буйруғига кўра Техронга боришлари кераклигини айтиб, Шушани тарк этди. Маммад бек ўз аскарлари билан қолган шоҳ тарафдорларини қуршаб олди, баъзиларини қириб ташлади, бошқаларини қўлга олдилар.

Тонг оқарганда шоҳнинг ўлгани ҳақидаги хабар шаҳарга ёйилди. Темирчиларга энди мих керак эмас, шоҳнинг жанозаси учун бир неча дона бўлса етарди.

Бу хабарни эшитган бош темирчи пешона терини артаркан:

– Эй, темирни михга айлантирган кодир Оллоҳ! – дея юзини кўкка қаратди.

Хабар ҳали зиндонга етиб келмаганди. Воқиф рамлдан яхши хабар олишини сезиб тез-тез зиндонбондан: “Бирор янги хабар йўқми?” – деб

¹ Рамл отмоқ – ром (фол) очмоқ.

сўрарди. Ниҳоят, зиндон эшиги очилди. Воқиф суюна-суюна чиқди-ю, Мадинага дуч келди. У кечкурундан бери шу ерда кутиб ўтирган экан.

23

Оғамаммад шоҳнинг ўлдирилиши оқибатида Қорабоғ ҳокимияти Маммад бекнинг қўлига ўтди. У “Ботмон қилич” лақаби билан ўлкани идора қила бошлади. Лекин Эрондаги воқеалар Маммад бекни қаттиқ ташвишга соларди. Содиқ хон Техрон тахтини эгаллай олмабди. Оғамаммад шоҳ укасининг ўғли Бобо хон томонидан маҳв этилганди. Бобо хон “Фатали шоҳ” номи билан Эрон салтанатига эга бўлганди.

Энди Фатали шоҳ Оғамаммад шоҳнинг жанозасини ва уни ўлдирганларни талаб қилаётганди. Қўшимча тарзда Қорабоғнинг Эронга итоат қилишини таъминлаш учун Оғабайим беканинг ўз ҳарамига ва Иброҳим хоннинг ўғилларидан бирининг ҳам гаров тариқасида Техронга юборилишини истарди. Бу масалалар Маммад бекка бир тараддуд туғдирганди. У бир томондан ҳокимиятга нисбатан хасислик кўрсатар, осиб-кесарди, бошқа томондан ҳокимиятнинг боқий бўлиб, ўзининг қўлида қолишига ишонмасди.

Воқиф яна саройда эди, лекин унинг майли Иброҳим хон томонида эди. У Қорабоғдаги вазиятни яширин равишда ёзиб, Жарга юборар ва Иброҳим хоннинг қайтишини истарди. Бусиз ҳам Иброҳим хоннинг аҳволи Доғистонда яхши эмасди. Жавад хоннинг фитналари туфайли Иброҳим хоннинг ўғли Толибхон бек у ерда ўлдирилган ва ўзини ҳам ўлдиртириш учун тадбирлар кўриляётганди. Бу борада Жавад хон Маммад бек билан музокаралар олиб борарди.

Воқиф масалани янги хатда атрофлича баён қилиб, Сафарга берди ва шошилинч Жарга етказишни илтимос қилди. Сафар хатни чоригининг ичига қўйиб, уйига қайтаркан, уни Маммад бек олисдан кўрди. Сафарнинг ҳадеб чоригига қараб-қараб қўйишидан шубҳаланди. Ўша заҳоти буйруқ бериб, Сафарни ушлаттирди. Хат чорикдан олинди ва Воқифнинг Маммад бекка нисбатан баён қилган фикрлари аён бўлди. Сафар зиндонга ташланди. Воқиф ва ўғли Қосим ушланиб, Ҳазна қоясидан улоқтиришга ҳукм қилинди.

Ҳаво иссиқ бир кун эди. Воқиф билан Қосим оғани Жидир майдонига олиб кетишди.

Кекса шоир қияликка кўтарилган сари ҳарсилларди. Унинг лаблари ва томоғи бутунлай қуриб қолганди. У бироз тўхтаб, нафас олди, кейин заиф бир овозда:

– Озгина сув бўлсайди? – деб жаллодлар юзига қаради.

Жаллодлардан бири истехзо билан:

– Нима фарқи бор, – деди, – қорнингда гўрга боради. Бироздан кейин сени қоядан шундай ирғитаманки, хатто руҳинг ҳам ранжий олмайди.

Жаллоднинг истехзоси Воқифга қилча ҳам таъсир кўрсатмади. У бошқа бир аламда эди. Гўё дунёга янгидан келгандай эди, ҳамма нарса унга янги ва жозибали кўринарди. Қоялар устида битган какўти¹ иси шундай ёқимли келдики, гўё бутун умрида ҳеч уларни кўрмаган ва хидламагандай.

Олисдан Мадинанинг уйи кўринарди. Оҳ, у бир қарол, номсиз-нишонсиз бир хизматкор бўлсайди, бутун умр Мадинанинг эшигида хизмат қилсайди. Оддий бир қарол...

Воқиф яна тўхтади, йўтал уни бўғарди. Ранги қочган ўғлининг юзига қараб:

¹ Какўти – жамбил.

– Қосим оға, бизни қаёққа олиб кетаяпти? – деди.

Ўғли бефарқ бир оҳангда:

– Ота, – деди, – анчагина одамни сиз шу йўл билан юборгандингиз. Энди эса бизни юборишаяпти!

Вокифнинг юзида чуқур бир азоб акс этди. У ўзини зўрлаб, тез юра бошлади. Кўй, битсин, тугасин ҳеч кимга керак бўлмаган бу ҳаёт! Бирок Қосим оғанинг гуноҳи не эди? Ўғил нима учун отанинг оловига куйиши керак?.. У ҳали ёш, ҳали яшаши керак!

Вокиф Жидир майдони – отчопарга чиқувчи бир қияликда йиқилиб тушди. Юришга ортиқ мажолни қолмаганди. Жаллод бир-икки бор кўлидан тортса ҳам ўрнидан кўтарила олмади. Вокиф заиф, лекин ғурурли бир товушда деди:

– Нима қилсанглар, шу ерда қилинглар, ҳеч қаерга бормайман!

Жаллодлар бир-бирининг юзига қараб, ниманидир гаплашишди. Бит-таси ханжарини чиқариб, Қосим оғага яқинлашди. Қосим оғанинг сояси-гина қолганди, у ҳар қандай туйғудан маҳрум бўлганди. Вокиф ўғлининг қурбонлик қўйи каби ерга ётқизилганини кўриб қичқирди:

– Раҳм қилинглар! Аввал мени, кейин уни! Менга фарзанд доғини кўрсатманглар!

Жаллод кулоқ солмади. Вокиф ўғлининг хириллашини эшитиб, ўзини йўқотди. Ўзининг ўлдирилишини сезмади ҳам – уйқу сингари келдию кетди.

* * *

Козим ҳамюртининг ўлдирилганини эшитар-эшитмас ўғли билан бирга белкурак олиб, Жидир отчопарига келди. У ерда Мадинани учратди. Мадина мулла олиб келиб, чодир қурдирганди, марҳумларни ювдиртирди. Козим Мадина билан маслаҳатлашиб қабр жойларини тайин қилди. Ёнма-ён икки мазор қаздириб, Вокиф билан ўғлини тупроққа топширишди.

Ҳамма фотиҳа ўқиб қайтди. Лекин Мадина ўша ерда қолди. У қабрни кучоклаб аччиқ-аччиқ марсиялар куйларди.

Қир чечаги – жамбил ҳамон атрофга хушбўй хид таратарди.

*Боқу,
1936–1937 йиллар*

USTOZ
TARJIMONLAR BISOTIDAN

Jahon
ADABIYOTI

ШАВКАТ РАҲМОИ
(1950–1996)

ШАВКАТ РАҲМОН – ТАРЖИМОН

Истеъдодли шоир Шавкат Раҳмон моҳир таржимон эди. Шоирнинг ўзи тартиб берган “Сайланма”сида (1997) “Испан шеърятидан таржималар” деган махсус бўлим бор. Ундан Хуан Рамон Хименес, Рафаэл Алберти, Федерико Гарсиа Лорка каби испан шоирларининг шеърлари ўрин олган. Тўғриси, испан шеърятини, айниқса, Лорка ижоди ва унинг бадиий дунёси Шавкат Раҳмонгача ўзбек китобхони учун сирли, номаълумлигича қолиб келди. Ўзбек ўқувчиси Лоркани Шавкат Раҳмон қалами ёрдамида таниди. Шунинг учун таржимонлар, таржимонлик, таржима санъати, айниқса, аслиятдан таржима хусусида гап очилганда, Шавкат Раҳмон ва Лорка номларини асло четлаб ўтиб бўлмайди.

Ш.Раҳмон айнан Лорка ижодини аслиятдан ўгириш истагида испан тили билан махсус шуғулланади, испаншунос олимлар билан ҳамсафар бўлиб Лорканинг юртига боради; лоркашунослар билан маслаҳатлашади; шу билан бирга ўша миллат шеърятига хос поэтик образ ва шаклларни, ўша халқнинг миллий урф-одатларини синчиклаб ўрганади.

Лорканинг “Энг қайғули шодлик” (1989) китобига кирган шеърлар таржимоннинг юксак поэтик маҳоратидан дарак беради. Таассуфки, биз испан тили ва адабиёти бўйича мутахассис эмасмиз. Лорканинг ўзбек тилида жаранглаб турган шеърларини аслият билан қийслашга имконимиз йўқ. Бироқ “Энг қайғули шодлик”ни ўқиш жараёнида Шавкат Раҳмоннинг нақадар машаққатли бир юмушни қойилмақом адо этганини тасаввур қилиш қийин эмас. Нима демоқчимиз? Фикримизча, Лорка шеърларини таржима қилиш учун испан тилини билиш ва шоир бўлишнинг ўзигина етарли эмасга ўхшаб кўринади. Менинг тасаввуримда испан шоирларининг Гётеси сифатида намоён бўлган Лорка шеърларини таржима қилаётган инсон айна дамда Испания тарихи ва географиясини, тарихий шахслари ва халқ оғзаки ижодини, испан шеърятига хос индивидуал назарияларни, миллий жанрларни, энг муҳими, миллат руҳини билиши лозим. Бундай фикрга келишимга сабаб, “Энг қайғули шодлик” шеърлар китобига ёзилган изоҳлар, тушунтиришлардир. Ўша сочилган изоҳларнинг ўзи муайян бир тизим асосида жамланса, Шавкат Раҳмоннинг лоркашунос сифатидаги махсус тадқиқоти пайдо бўлади. Дарвоқе, Лорка шеърларида кўп бора такрор келадиган “норанж” (апельсин), “тунж” (лимон) каби мева номининг испан шеърятига хос махсус рамз, сўз-образлар экани, яъни улардан биринчиси “саодатли севги”ни, кейингиси “саодатсиз, алданган севги”ни англатиши изоҳлар ёрдамида аёнлашади.

Лорка шеърларида образлар, туйғулар, дарду аламлар жуда миллий, жонли ва тифиз ифодаси билан ажралиб туради:

*“Сузар қайиқ-фикрлар
Қорайган қорачугинг
Қора босган сувида*

Чайқалади чорасиз” – чўнг маъноли, аммо кам сўзли ифодадан ҳайрон бўлиб, шеърни қайта ўқийсиз. Шоир қўллаган образлар қаринасидан тасаввур ёришади.

*“Тоғ пойида ўлтирар
шамол хўрлиги келиб...”*

Бу қисқа метафорада тоғ ва шамол “одам”лашади. Лорка шеърлятидаги бундай “эъжоз мақоми”, шоирона фасоҳат, қисқа бадий ифода, сўзлар тежами Шавкат Раҳмоннинг эстетик дидига, шоирона таъбига маъқул келгани аниқ.

Лорка шеърлари таржимаси жараёнида Шавкат Раҳмон адабий нутқни янги сўзлар билан бойитади (мишики, тупка, пўла, тиртиқ, долон, камолгул, буқавоз), баъзи ўринларда оғзаки нутққа хос унсурлар билан мисраларни жонлантиради (“сочвораман” – сочиб юбораман, “куйлаворгин” – куйлаб юборгин, “чайвол” – чайиб ол, “кийволган” – кийиб олган ва х.к.), гоҳо зарурат юзасидан “кўр бақа”га “мундақа”ни қофия қилади.

Маълумотларга кўра, ўз вақтида Лорка араб шеърляти билан ҳам ошно тутинган. Шу боис бир шеърини китобини “Тамарит девони” деб номлайди. Бироқ бу Шарқ мумтоз шеърлятига хос девон эмас. Гарчанд унда “қасида” ва “ғазал”лар номи бўлса ҳам, улар жанр эътибори билан Шарқ мумтоз шеърляти мезонларига мос келмайди. Лорка бундай тажрибаларга, ўз халқининг поэтик тафаккурини янгилашга жуда қизиққан бир ижодкор эди. Бу ҳол “Энг қайғули шодлик”дан ўрин олган бошқа шеърларнинг шаклий жиҳатларида ҳам кўринади. Матнни “пиллапоялар”га бўлиш, бош ҳарфлар ёки тиниш белгиларини қўлламаслик, шунингдек, шеър матнида баъзан қавс ичида ҳам мисралар бериш ҳоллари кузатилади. Ш.Раҳмон улардан бирига аҳамият бериб: “Лорка шеърларида қавснинг аҳамияти жуда катта. Кўпинча шоир қавс ёрдамида биринчи сатрга тамомила қарама-қарши сатрни айириб кўрсатади”, деб тушунтиради:

*“Ҳадсиз
кечаларнинг
тошли макони
сокин макони.
(Зайтунзорда шамол,
дала-даштда шамол)”*

Ростданам бунда “шамол”нинг “сокин макон”га зид турганини англаш кийин эмас.

Лорка шеърларини Шавкат Раҳмон таржимасида ўқир экансиз, испан юртининг мозаикаси – Ғарнота, Қуртоба, Андалус каби тарихий шаҳарлари, турли қадимий кишлоқлари, ғаройиб ўсимликларига, тошқин дарё ва сойлари, ўзига хос маъно ташийдиган осмон, юлдуз ва ойларига мафтун бўласиз; лўли, мавр, сувори, жандармларга дуч келасиз. Унинг шеърларида анкабут тўр тўқийди, сойлар шовуллаб шеър ўқийди, шом маҳали “муаззин қурбақа” пайдо бўлади, ўлим элчилари тимсоли саналган дабдабали суворилар отига қамчи уради; чигирткаларнинг тинимсиз чириллашлари қулоққа чалинади; бир қарасангиз, “боғ шомида олти лўлиқиз” ўйин тушади. “Дафн маросими”да “сарик минорада қўнғирок даранги” эшитилади. Тонг ёришаётган паллани тасаввур қилинг, бунда саҳар “норанжзор оралаб келади”. Айни дамда “зайтунзордан саҳарлаб зайтун терар хушрўй қиз”. Гоҳида “калтакесак инграйди, заифаси йиғлайди”. Изоҳларда: “Лорка ижодида ой ўлимнинг ўзи ёки ўлим яқинлашганидан дарак берадиган бир аломатдир”, деб таъкидланади. “Ой ўликдир, ўлик, аммо унга ҳаёт берар баҳор”. Баҳорий кайфият, ёшлик, шоирнинг орзуларга тўла “шойи юраги”, “баҳорий ёмғир”, “баҳорий қўллар” ўлимни енгади... Табиийки, Лорка шеърлари измида бундай шоирона ва равон фикрлашнинг бош сабабчиси Шавкат Раҳмоннинг таржимонлик маҳоратидир.

Тўғриси, Шавкат Раҳмон деганда одамнинг юрагида покиза, тоза туйғулар жўш уради, кўзи олдида чин шоир ва виждонли шахснинг сиймоси гавдаланади. Шавкат Раҳмон ижоди, айниқса, унинг таржимонлик фаолияти хусусида шунчаки, йўл-йўлакай ёзиш қийин. Шавкат Раҳмон қалбидаги завқни англаш учун, энг камида шоирнинг испан тили ва адабиётига бўлган меҳр-муҳаббатини, холис ниятини юрак-юракдан ҳис қилмоқ лозим.

Мен бир адабиёт муаллими сифатида ўзбек тилига дунё шеърятидан таржималар тарихида Шавкат Раҳмон билан ёнма-ён Федерико Гарсиа Лорка ҳам бамисоли бирга туғишган оға-инидек жуда узоқ умр кўради, деб ўйлайман.

Баҳодир НУРМУҲАММАД

Федерико Гарсиа ЛОРКА шеърларидан

“ЭНГ ҚАЙҒУЛИ ШОДЛИК” (1989)

БУЗИЛГАН ТОМОША

*Уйқусираб, тумтайиб
Ой жим сузиб келади.
Ўйпараст тун оромин
Босиб, бузиб келади.*

*Муаззин қурвақалар
Қайга гойиб бўлдилар?
Қамишзорни кийволган
Ирмоқ бўғиқ гўлдираар.*

*Майхонада машиоқ жим,
Эшитилмас бирор сас.
Юлдуз яшил сайҳонда
Жавлон уриб тушар рақс.*

*Тоғ пойида ўлтирар
Шамол хўрлиги келиб
Пифагор – кекса терак
Кўтарди улкан қўлин,
Адабсиз ой юзига
Тарсаки урмоқ бўлиб.*

ОҒОЧЛАР

*Оғочлар!
Новаклар
Кўкдан узилган.
Сизни қайси алтлар заминга отган?
Балки отган юлдузлар?*

*Муסיқангиз келар қушлар дилидан,
тангри кўзларидан,
баркамол гамдан.
Оғочлар!
Чайир илдизларингиз
Юрагимни танирмикин заминда*

ГИТАРА

Бошлар
 Гитара ноласин.
 Синар
 Тонг пиёласи.
 Бошлар
 Гитара ноласин.
 Сўрма энди
 Жимликни.
 Бир маромда йиглайди,
 Гўё сувлар йиглайди,
 Гўё қорлар устида

Ёлғиз шамол йиглайди.
 Сўрма энди
 Жимликни.
 Йиллар куйган саҳролар
 Қамолгул васлин ўйлаб.
 Йиглар тонгсиз кечалар,
 Бесамар учган ўқлар,
 Чирқираб баланд шохда
 Жон беради бир мурғак.
 Ў, гитара!
 Беш ханжар
 Қонга бўяган юрак.

ҚИШЛОҚ

Тоғ ўрагида
 Танҳо жом минор.
 Шан сувлари,
 Асрий
 Зайтунлари бор.
 Ёмғирпўшли каслар
 Жимликни бузар,
 Пиртирак айланар,
 Айланар
 Ҳар чоқ.
 Шўрлик Андалусда
 йўқолган
 қишлоқ.

ЙЎЛ

Қора кийган юз сувори
 қаён борар
 норанжзорга соя солган
 самоларда?

Бормаслар Севиллага
 Қурдобага,
 денгизларни соғинган
 Ғарнотага.

Жилови бўш мудроқ отлар,
 отлар борар,
 қўшиқларни зир титратган
 зуннорзорда.

Юзта фарёд парчинланган,
 қаён борар
 андалуслик юз сувори
 норанжзорда?

СОАТ

Нафасни ростлай деб
 ўтирдим вақт даврасида.
 Қандай тинч макон!
 Оқ доирада

оқ ором,
 Учар юлдузлар ҳам.
 Сузар атрофимда
 ўн икки қора рақам.

СЎНГГИ ИЛТИЖО

*Қоп-қора осмонда
Сариқ илонлар.*

*Кўзлар ила келувдим,
сўқир кетгум дунёдан.
Улуз дардлар сенёри!
Мана, ерда –
рўйжа,
шам.*

*Бўлай дедим умрбод
яхшиларнинг ёнида.
Охир келдим, худойим!..
Мана, ерда –
рўйжа,
шам.*

*Сариқ норанж,
норанжзор,
норанж отинг шамолга.
Биласиз-ку ундан сўнг...
Мана, ерда –
рўйжа,
шам.*

*Қоп-ора осмонда
сариқ илонлар.*

ЧИҒАНОҚ

Денгиз чиганогин беришиди менга.

*Харитадаги
денгизларнинг гулдирашини
эшитиб қолдим.
Зулмату нуқрадан яралган
суву балиқлар
юрагимга тўлди лиммо-лим.*

Денгиз чиганогин беришиди менга.

СУВОРИ ҚЎШИҒИ

*Қурдоба.
Олисда ёлғиз.*

*Қорача от, баҳайбат ой,
зайтунларга хуржун тўла.
Йўлни яхши билсам ҳамки
етолмасман Қурдобага.*

*Водий бўйлаб, шамол бўйлаб,
Қорача от, ой ҳам олдир.
Қурдобанинг миноридан
ўлим менга назар солди.*

*Ай, мунчаям чўзилди йўл!
Ай, довюрак отим, учқур!
Ай, ўлимга келарман дуч
Қурдобани кўрмай туриб.*

*Қурдоба.
Олисда ёлғиз.*

ГУНГЛАР КЎЧАСИДА

*Ёпиқ дарчалардан тикилиб қараб,
қизлар табассумин ўйнатар яйраб.*

*Сочларин силкита, кўзларин қиса,
йигитларга висол тайинлар қизлар.*

*(Бўм-бўи роял торларида
моҳир анкабутлар ўйнар.)*

*(Елпайсалар, рўмолчалар
чечан қўллар дунёси сўйлар.)*

*Қора чакманларин ўйнаб силкитиб,
қанотли жавоблар берар йигитлар.*

БОШҚАЧА ОҲАНГДА

*Водий кечасига қутурган буғу
Шохидан битта тоғж кийдирар гулхан.
Дузлар ухлар. Фақат бедордил шамол
гижинглатиб ўзича айланиб юрар.*

*Мушук кўзларидай гамгин, сарғайган,
тутун туриб қолган шишадай ҳаво.
Дарёга эргашидим шохлар оралаб,
изимдан дарёга чўзилди шохлар.*

*Кўшиқлар кўшиғи каби жонланар
бузилмаган дарё – ёввойи, тиниқ.
Найистон ва зулмат оралигида
Туриб Федерико аталмоқ қизик.*

ЮЗ ЙИЛЛИК ИШҚ ҲАҚИДА ҒАЗАЛ

*Тўртта нўрим ўспирин
чиқиб борар кўчадан.*

Ай, ай, ай, ай.

*Учта нўрим ўспирин
тушиб борар кўчадан.*

Ай, ай, ай.

*Икки нўрим ўспирин
белин сириб боғлади.*

Ай, ай.

*Бир ўспирин ва шамол
ўгирилиб қарар жим.*

Ай.

*Кўпирган бу миртазорни
Айланмас энди ҳеч ким.*

АТИРГУЛГА ҚАСИДА

*Атиргул
излаган йўқ саҳарни,
мангудайин шохида,
излар бошқа нарсани.*

*Атиргул,
вужуд, хаёл сарҳади,
зиё на риё излар,
излар бошқа нарсани.*

*Атиргул,
атиргулга қарамас,
қимирламас осмонда,
излар бошқа нарсани.*

ТИРИК ОСМОН

*Зорланмасман
гарчи тополмадим излаганимни.
Энди кўролмасман қақраган тошлар,
қовжираган ниначилар орасида
қуёш ва мавжудотнинг олишувини.*

*Қадим дунё сари кетурман,
кетурман чақалоқни титратган
тўқнашувлар, тўлқинлар, суронлар
шитирларга тўла бир дунёга кетурман.
Теранликка етурман,
ишқ ва қумда эриб осмонларга сингиганимда
излаган нарсамда
шодликнинг оқ бўёгин кўрурман.*

*Сўқир кўзларни босган қиров ўтмас у ёққа,
гилдираклар эзворган оғочлар ноласи ҳам.
Ундан фақат шакллар шу қадар чатишганки,
ваҳимали бир шиддат бордир ҳар бир шаклда.*

*Гулларнинг даврасидан чиқиб бўлмас умрбод,
қанд каби эриб кетар тишларинг ҳам шамолда,
кафтинг тегиши билан қирққулоқнинг бағрига
жон-жонингга етажак филсуягин совуғи.*

*Томирларнинг тагида, шамолнинг ўзагида
йўлдан озмиш кимсанинг кўзлари-да очилмиш,
кўрмиш енгил тўлқинни қўриган сир пўкакни,
кўрмиш аёл оёқли сизирлар подасини.*

*Зорланмасман
гарчи тополмадим излаганимни,
юрак зарби ва сувлар дунёсига кетурман,
кўрурман ишқ ва қумда эриб битган чоғимда
излаганим рангининг оқлигини кўрурман.*

*Кетурман, абадий ёш қолурман, қолур настда
гала-гала еллар-да, қумга ботган кемалар.
Етурман мангулик ва ишқнинг тонгсиз даштига,
йиқилурман зарб ила,
ў, ишқ, ҳақиқий ишқ, ишқ!*

*Истайманки, кучли шамол чиқсин зулмат қаъридан,
сен ухлаган тоқ тагидан гулу ҳарфларни юлсин,
бошоқларнинг ҳокимияти ўрнатилди деб,
хабар қилсин
тилло каби товланган негр болага.*

Лилион РОСС

ХЕМИНГУЭЙ ПОРТРЕТИ¹

Рус тилидан
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси

Эрта тонгда мени телефон қўнғироғи уйғотди. Хемингуэй зудлик билан меҳмонхонага етиб келишимни сўради. Овозида қандайдир ҳаяжонланиш сезиларди. Тезда бир финжон қахва ичиб, хонасига етиб келганимда эшик очик экан. Ичкари кирдим. Хемингуэй телефонда гаплашиб турарди.

Эғнида тор келиб қолган сарғимтил катак халат. Бир қўлида шампан қуйилган қадах. Соқоли кечагига қараганда анча ўсиб қолган эди.

– Ўғлим Патрик Гарварддан келяпти, мен хонани унга қолдиришингизни сўрайман, – деди у телефонда. – Патрик, биринчи ҳарфи П. – У жим қолди ва қадахдан хўплади. – Катта раҳмат. У Гарварддан келади.

Хемингуэй телефонни қўйди, халат чўнтагидан шишача олиб, кафтига дори туширди ва уларни шампанга қўшиб ичди. Эрталаб соат олтида тургани, хотини ҳамон ухлаётгани, тонгда яхши ишлагани ва ҳозир суҳбатга жуда мойил эканини айтди. Гаплашиб ўтириб дам оларди. У киприклари калта бўлганидан ҳар доим эрта туриб кетар, ёруғликка ўта таъсирчан эди.

– Умрим бўйи куёш чиқишини кузатиб келаман, – деди у. Бугунги тонгда қўлёмасини синчиклаб кўздан кечирибди.

– Тонгда уйғондим, миямда турли жумлалар ғужғон ўйнай бошлади, улардан халос бўлишим – кимгадир сўзлашим ёки ёзишим керак, – деди. – Карам Сизга маъкул келдими?

– Жуда ёқди, – деб жавоб бердим.

– Мен Карамни яхши кўраман, Ингрид² ҳам менга ёқади. Агар мисс Мэрига уйланмаганимда, мисс Мэрини севмаганимда, иккаласига ёпишиб олардим. Бирида йўқ нарса иккинчисида бор. Шунинг учун иккаласини бирдек ёқтираман. – Бир лаҳза ўзи айтган сўзлардан лол қолди, сўнг тез гапириб кетди: – Асло актрисага уйланмаган бўлардим, улар мартабага эришишлари керак, бунинг устига ноқулай пайтларда ишлашади.

Мен ўзингизга плаш сотиб оласизми, деб сўрадим. Албатта, деб жавоб берди у. Сотиб оламан, аммо оломон орасида юришга тоқатим йўқ, бунинг устига кўча жуда совуқ.

Курси ёнидаги кичкина столга қўйилган музли челақчаларда шампан шишалари кўриниб турарди. Қадахни ушлаб, шишалардан бирини суғурди, у бўш эди. Иккинчи шишани олиб қадахни тўлдирар экан: “Менга ўқ беринг, менга ўқ беринг, учинчи дивизиядан ҳайдаб юборманг асло. Дунёда тенги йўқ

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

² Киноактриса Ингрид Бергман.

аскарсан ўзинг”, деб хиргойи қилиб турди. Бир оз тин олгач, тушунтирди:

– Бу учинчи пиёда дивизиясининг қўшиғи – у менга ёқади, мусика эшитгим келса, доим шуни хиргойи қиламан. Ҳар қандай мусикани, ҳатто операни ҳам яхши кўраман. Афсуски, овозим йўқ, ашула айта олмайман. Биронта асбоб, ҳатто роял чалишни билмасам ҳам қулоғим жуда ўткир. Онам виолончел чалишни ўргатмоқчи бўлди. Шуни деб мактабдан ҳам чиқариб олди. Мен футбол ўйнашга иштиёқманд эдим. У эса уйимизда камер мусикаси янграб туришини хоҳларди.

Ёзув столи устидаги очик портфел ичида хафсаласизлик билан жойланган қўлёзмалар кўриниб турарди. Хемингуэй қўлёзмаларни қисқартирганини айтди.

– Муаллиф қанча қисқартирганига қараб китобни баҳолаш мумкин, – деб давом этди у. – Ёзаётган пайтимда, жин урсин, арслондек мағрур бўлиб кетаман! Қадимий инглиз сўзларини ишлатаман. Одамлар мени оддий сўзларни ҳам билмайдиган тентак ва саводсиз деб ўйлашади. Мен шуни яхши биламанки, улардан кўра кучлироқ кўҳна сўзлар бор, ўрнини топиб қўллай олсанг, ёдда узоқ сақланиб қолади. Ёдингда тут, кимки олифталик билан ўзини билимдон қилиб кўрсатмоқчи бўлса, ҳеч нарсага эриша олмайди. Яна шуни ҳам унутмагинки, қизалоғим, мен тўрт ёшимдан бошлаб духоба айиқчам билан ухламайдиган бўлганман. Ҳозир эса етмиш саккиз ёшдаги кампирлар ҳам урушда ҳалок бўлган жангчиларнинг оналарига бериладиган имтиёзли билим олиш ҳақидаги қонунларни излашади. Мен ўзимга нафақа тайинлаб, Гарвард университетига борсаммикан деб ўйлаб юраман, сабаби, холам Арабелла Хемингуэйларнинг сўнгги авлоди бўлатуриб, ҳатто коллежда ўқимаганимдан қайғуриб юрарди. Аммо менда бунга сира имкон бўлган эмас. Ўрта мактабни битирганимдан кейин икки йил тезкор ҳарбий билим юртида ўқидим, француз тили билан шуғулланишга вақтим йўқ эди. Мен француз тилида чиқадаган “Ассошиэйтед пресс” хабарлари орқали француз тилини ўрганганман, аввал уларни Америка газеталаридан ўқиб олар эдим. Бора-бора ўзим иштирок этган воқеалар ҳақидаги хабарларни ўқиб тушунадиган бўлдим, сўнг *les evenements*¹ ва *les crimes*²ни ўқий бошладим. Бундай амалиётдан кейин жаноб Мопассанни қийналмай англайдиган бўлдим, чунки у менга таниш ва тушунарли нарсалар ҳақида ёзарди. Дюма, Додэ, Стендални ўқиганимда ўзим ҳам шундай ёзгим келаётганини сезар эдим. Жаноб Флобер тўпни ҳар гал аниқ тарзда кучли ва баланд оширар эди. Жаноб Бодлердан жуда қийин тўпларни узатишни ўргандим, ундан кейин умрида бирон марта чиройли тўп тепа олмаган жаноб Рембога навбат келди. Жаноб Андре Жид ва жаноб Валеридан ҳеч нарсани ўргана олмадим. Жаноб Валери мен учун ўта жимжимадор эканлигини биламан. Худди Жек Бриттон ва Бенни Леонард сингари.

– Жек Бриттон, – қўшимча қилди Хемингуэй – боксчи эди, мен уни ардоқлардим. Жек Бриттон ҳар доим хушёр турарди. Рингда тинимсиз ҳаракат қилиб, кучли зарбага йўл қўймасди. Мен ҳам хушёрликда қолишмасдим ва ҳар қандай кучли зарбанинг олдини олардим. Рақибингга зарба беролмасанг, ўзингни ўта-чўққа уришдан фойда борми? Боксчини бурчакка тақаб қўй... Хемингуэй боксчилар ҳолатига кирди ва ўнг қўлини шампан тўла қадах билан кўкрагига босди. Чап қўли билан кўзга кўринмас рақибига бир неча зарба бергандек бўлди.

¹ Спорт янгилликлари (фр.).

² Жиноят хабарлари (фр.).

– Ёдингда тут. Свингдан қоч. Хукни даф эт. Кучинг етганча тўғри зарбаларни қайтар.

У қаддини ростлаб қадаҳга ўйчан тикилиб қолди. Сўнг гапга кирди:

– Бир куни Жек билан Бенни Леонард ўртасидаги кураш ҳақида гаплашиб ўтирганимизда: “Жек, қандай қилиб Беннини жуда тез мағлубиятга учратдинг?” – деб сўрадим. “Бенни жуда тажрибали боксчи. У жанг чоғида ҳам ўйлашдан тўхтамайди. У ўйлай бошлаган пайтда мен зарба бердим”. – Хемингуэй бу гапни биринчи марта эшитаётгандек хириллаб қулди. – Жек рингда геометрик аниқлик билан бир миллиметр ҳам четга чикмай аниқ ҳаракат қилади. Унга ҳеч ким кучли зарба беролган эмас. Хоҳлаган пайтда рақибини мағлуб эта оларди. – Яна яйраб қулди. – “У ўйлай бошлаганда мен зарба бердим”.

Хемингуэй бу лавҳани “Эллик минг” ҳикоясига киритганини, аммо Скотт Фитцджеральднинг маслаҳатига кўра олиб ташлаганини ҳам айтиб берди. – Скотт бу воқеа ҳаммага маълум деб ўйлар экан. Ҳолбуки, уни мен билан Жек Бриттонгина билар эдик. Скотт ана шу парчани олиб ташлашга мени кўндирди. Мен бунга хоҳламасдим. Аммо Скотт машҳур ёзувчи эди. Уни ҳурмат қилардим. Шунинг учун маслаҳатига кўндим.

Хемингуэй курсига ўтирди ва диккатимни тортиш учун имо-ишора қилди.

– Ёшинг улғайган сари қаҳрамон топиш қийин бўла боради. Аммо топиш керак, – деди у. – Менинг Буаз деган мушугим бор. У одам бўлишни жуда хоҳлайди. – Оҳиста давом этди. Овозини шивирлаш даражасигача пасайтириб, деди: – Буаз одамлар ейдиган ҳамма нарсани еяверади, у сабур¹дек аччиқ дармондорини ҳам бемалол чайнайди. Мен қон босимини пасайтирадиган бу дорини ҳам, уйқудан олдин ичиладиган хапдорини ҳам унга бермайман, албатта, у мени хасис деб ўйлайди. – У гулдурак овозда қулиб юборди. – Мен тентак қарияман. Хўш, бунга нима дейсизлар, жентельменлар?

– Эллик ёш... – Хемингуэй бироз жим тургач давом этди. – Эллик ёш қарилик белгиси эмас. Эллик ёшда ҳам эришган мартабаларингни сақлаб қолиш учун имконият бор. Мен уларни 20-йилларда қўлга киритганман, 30–40-йилларда ҳимоя қилганман. 50-йилларда ҳам ҳимоя қилишга тайёрман.

Хонага миссис Хемингуэй кирди. У қулранг шим ва оқ калта кўйлак кийган эди. Ўзини ниҳоятда яхши ҳис этаётгани ва олти ойдан бери бугун биринчи марта иссиқ ванна қабул қилганини айтди. Зарур ишлар билан кўчага чиқмоқчи экан; Хемингуэйга ҳам ишларини битириш кераклигини эслатди. У тушлик яқинлашиб қолгани, агар шаҳарга чиқиб кетилса, ҳар қайсиси алоҳида овқатланиш учун қаергадир кириши лозимлигини таъкидлаб, вақтни тежаш учун тушликка буюртма берган маъқул деди. Миссис Хемингуэй эри кийиниб чиққунча тушликка буюртма бермоқчи бўлди. Адиб кўлидаги қадахини кўтарган ҳолда хоҳламайгина ўриндиқдан турди, шампан виносини охиригача ичди ва ётоқхонага кириб кетди. У айнан кечагидек кийинган ҳолда, фақат кўйлаги кўк, тугмачали ёқаси силлик эди. Чиқиб келганда официант дастурхон ёзиб улгурганди. Хемингуэй “Тавеля” виноси бўлмаса тушлик қилолмаймиз, деди. Биз официант вино олиб келгунча кутиб ўтирдик. Хемингуэй денгиз устрицасидан бошлади. Ҳар бирини зўр ҳафсала билан чайнар экан:

– Яхши чайнасанг, яхши ўтади, – деб кўярди.

– Дада, марҳамат қилиб кўзойнагингни тузатиб ол, – деб гап кўшди миссис Хемингуэй. У бош силкиб маъқуллади. Сўнг менга қараб бошини бир неча марта ликиллатиб кўйди.

– Қариганимда ҳаммани бездирадиган чол эмас, донишманд оқсоқол

¹ Сабур – алоз ўсимлиги.

бўлишни хоҳлайман, – у официант ҳар хил ош-кўклар ва резаворлар қўйиб, “Тавеля” шаробини қадахига қуймагунча жим ўтирди. Хемингуэй шаробни ҳўплади ва официантга бош ирғаб қўйди. – Ҳозирги барча янги боксчиларни, учкур арғумоқларни, балетларни, велосипед мусобақаларини, ториадорларни, рассомларни, самолётларни кўргим келади; барча қаҳвахоналарнинг доимий мижозига айланган қарғиш теккан ўсмирлар, халқаро фоҳишалар билан суҳбатлашишни, ресторанларда ўтиришни, эски шаробларни синовдан ўтказишни, газета хабарларини ўқишни ва булар ҳақида ҳеч қачон бирон сатр ёзмасликни хоҳлайман. Мен дўстларимга кўплаб хатлар ёзишни ва жавоб олишни иштайман. Айнан Клемансога ўхшаб 85 ёшгача дадил бўлиб қолишни хоҳлайман. Берни Барухга ўхшаб қолишни ёқтирмайман. Мен парклардаги ўриндиқларда мудраб ўтиришни эмас, кезиб юришни, вақти-вақти билан каптарларни боқишни орзу қиламан. Узун соқол қўйган Бернард Шоуга ўхшамаган ёлғиз қария бу дунёда сандирақлаб юришини тасаввур қилолмайман. – У гапиришдан тўхтаб кафтининг орқаси билан соқолини силади ва хонага хаёлчан кўз югуртирди. – Умримда ҳеч қачон мистер Шоу билан учрашмаганман, – давом этди у. – Ниагара шалоласини ҳам кўрмаганман. Аммо жон деб чопиш мусобақаларида қатнашган бўлардим. Ёшинг 78 га борган чоғдагини чопиш нималигини англай бошлайсан. Шундан кейин фақат ёшлардан иборат бўлган “Бейсбол” командасини излаб топардим. Фақат мен ўйин йўналишини ўзгартириш учун аввалдан дастурлаштирилган нишондан фойдаланмас эдим. Мен белгиларни ишлатишни ўрганмаганман. Буларнинг ҳаммаси тамом бўлгандан кейин мендан чиройли мурда чиқади, бунақасини ёқимтой Флойд замонасидан бери ҳеч ким кўрмаган. Фақат чурвақаларгина ўзини аяб яшайди. Қўлингга кирган марраларни бой бера бошлаганингга ақлинг етгандан кейин, жин урсин, ўзингни авайлаганингдан фойда борми? Ўлиш қийин эмас. – У оғзини очиб дастлаб овоз чиқармасдан, сўнг баралла кулди. – Ҳали қиладиган ишлари кўп.

Қўлини чўзиб, узун сарсабил боғламини тортди. Унга маъносиз тикилганича:

– Фақат жуда кучли одамлар ўлаётганда ҳам тиниқ фикрлай олади, – деди хаёлчанлик билан. Миссис Хемингуэй таомни тез еб, шаробни ичиб тугатди. Хемингуэй қадахдаги майни шошилмай ҳўплади. Соатга қарадим. Учга яқинлашиб қолганди. Официант столни йиғиштиришга тушди, биз кўзгалдик. Хемингуэй ўрнидан турар экан, шишада қолган шаробга дилсиёҳлик билан қараб қўйди. Миссис Хемингуэй пальтосини кийди, мен ҳам кийиндим.

– Ичилмай қолган шампан шароби инсоният душманидир, – деди Хемингуэй. Биз қайта ўтирдик. – Қўлимга пул тушса, шампан шароби сотиб олишдан бошқа нарсани билмайман, – деди у қадахларга шароб қуятуриб.

Шароб ичиб бўлгач, номердан ташқарига чиқдик. Миссис Хемингуэй кўзойнак тузатишни яна бир бор эслатиб, кўздан ғойиб бўлди. Ҳаво одатдагидек совуқ эди.

– Ёқимсиз ҳаво, кўчада юргинг ҳам келмайди, – деди у маъюсланиб ва чамаси томоғим оғрияпти, деб кўшиб қўйди.

Мен докторга кўрина қолинг, деб таклиф қилдим. У хоҳламайман, деб рад қилди.

– Пул оладиган докторларга ҳеч қачон ишонмаганман, – деди у Бешинчи авеньюнинг нариги тарафига ўтганимизда. Бир гала каптарлар учиб

ўтди. У тўхтаб, юқорига тикилди, хаёлий милтиқ билан нишонга олиб, тепкини босди. Ҳафсаласи пир бўлгандек бизга қаради.

– Нишонга уриб бўлмади, – деди у ва яна милтиқни тўғрилагандек ҳаракат қилди. – Мана буниси жуда осон. Ана, кўринглар!

У йўлкадаги доғни кўрсатди. Ўзини энгил ҳис қилгандек бўлди.

– Энг олдин кўзойнак дўконига кирмайсизми? – деб сўрадим ундан. У йўқ, деди. Миссис Хемингуэй плашни “Аберкромби ва Фитч” дўконидан изланглар, деган эди. Шуни айтдим. У яна елкасини қисди-да, оҳиста қадам ташлаб таксига қараб юрди. Биз машиналар оқимига қўшилиб, Бешинчи авеню бўйлаб кетдик. 54-кўчада полициячи хуштак чалиб машинани тўхтатди.

– Аччиғи чиққан ирланд полициячини кўришни ёқтираман, – деди Хемингуэй завқ билан. – Бирга саккиз тикиб баҳолашишга тайёрман, у уруш пайтида ҳарбий полицияда хизмат қилган. Жуда эпчил ходим. Курол ишлатишга моҳир. Ҳақиқий полициячилар Халлинжер фильмларидагига ўхшамайди. Айримлари бундан мустасно.

Биз олға юрдик, у бир куни Бешинчи авенюда Скотт Фитцджеральд билан учрашиб қолган жойни кўрсатди.

– Шундан кейин Скотт Пристонга бошқа келмади, аммо фақат футбол ҳақида баҳслашган эди, – лоқайд гапирди Хемингуэй. – У ҳаётини футболсиз тасаввур қила олмасди. “Нега футболни ташламайсан?” – деб сўрадим ундан. “Эсингни еб қўйибсан, йигитча”, – деди у. Бор гап шу. Агар кўчани кесиб ўтолмасанг, футболда мудофаани қандай ёриб ўтасан? Сирасини айтганда, мен Томас Манн эмасман, – сўнг қўшиб қўйди: – Мен бошқача фикрдаман...

“Аберкромби” дўконга етиб боргунча Хемингуэй яна тумшайиб олди. Таксидан истар-истамас тушди, дўконга калтак еган одамга ўхшаб кириб борди. Мен ундан энг олдин плаш кўришни хоҳлайсизми ёки бошқа нарсаними, деб сўрадим.

– Плаш, – деди у тушкун овозда.

Лифтда Хемингуэй ниҳоятда бошқача – вазмин бўлиб қолди, фақат юзи кийноққа солинаётган одамнинг афтини эслатар эди. Ёнида турган ўрта ёшлардаги аёл унга хушламасдан хавотирланиб қаради, айниқса, таралмаган оппоқ соқолига қаттиқ тикилди.

– Ё Худойим-ей! – кутилмаганда хитоб қилди Хемингуэй лифтда ҳукм сураётган жимликни бузиб. Аёл ўз туфлисига назар ташлади. Лифт бизга керакли қаватда тўхтади, ундан тушиб плашлар бўлимига бордик. Олифтанамо кийинган баланд бўйли сотувчи истиқболимизга чиқди, қўлларини шими чўнтагига тикиб олган Хемингуэй унинг олдига борди.

– Бу дўкондан қарзга мол олишга умид қилсам бўладими? – сўради у сотувчидан.

– Бўлади, сэр, – деди сотувчи йўталиб.

– Плаш олмоқчиман, – деди Хемингуэй таҳдид билан.

– Марҳамат, сэр, – деди сотувчи. – Қайси плашни кўришни хоҳлайсиз, сэр?

– Ҳов анавини.

У илгичга осилган – сув ўтказмайдиган, белбоғсиз, қопга ўхшаган плашни кўрсатди. Сотувчи плашни узатди ва тавозе билан уни катта ойна олдига бошлаб борди.

– Кафанга ўхшайди, – деди Хемингуэй плашни эғнидан ечар экан. – Гавдамга тўғри келмайди. Сизларда бошқа плашлар йўқми? – сўради у йўқ деган жавоб эшитиш умидида. Ва шошилмасдан лифт томонга юрди.

– Мана бунисини кўринг, сэр, кадама астарли, – таклиф қилди сотувчи.
Бу плашнинг камари бор эди. Хемингуэй уни кийиб кўрди, ўзини ойнага солди ва худди милтиқ отмоқчидек кўлини кўтарди.

– Уни кийиб овга бормоқчимисиз? – сўради сотувчи. Хемингуэй хи-хилаб кўйди ва плашни оламан деди. У сотувчига исмини айтди, у эса бармоқларини ғалати қисирлатди.

– Тушунарли! – хитоб қилди у. – Ҳеч кутмагандим!..

Хемингуэй хафа бўлгандек кўринарди. Плашни “Шерли Недерлэнд” меҳмонхонасига элтишни буюрди ва камар кўрсатишни илтимос қилди.

– Қандай камарни хоҳлайсиз, мистер Хемингуэй? – сўради сотувчи.

– Қўнғирини, албатга.

– Камарлар сотиладиган пештахта олдига бордик, қаршимизда бошқа сотувчи пайдо бўлди.

– Марҳамат қилиб, мистер Хемингуэйга камар кўрсатинг, – деди биринчи сотувчи ва бир кадам чекиниб, уни диққат билан кузатиб турди.

Иккинчи сотувчи чўнтагидан ўлчагич олди ва Хемингуэйга қирқ олтинчи ёки қирқ тўртинчи ўлчамда камар керак, деди.

– Гаров ўйнайсизми? – сўради Хемингуэй ва сотувчининг кўлини ушлаб, ўз қорнига урди.

– Қойил-э! Худди пўлатдек! – деди сотувчи ва Хемингуэйнинг белини ўлчай бошлади.

– Ўттиз саккиз! – эълон қилди у. – Гавдангизга нисбатан белингиз ингичка. Спорт билан кўп шуғуллансангиз керак?

Хемингуэй яна хижолат тортди, кўлини силкитди, кулиб юборди, меҳмонхонадан чиққанимиздан буён у биринчи марта қувноқ кайфиятда кўринди. Кўлини мушт қилиб, қорнига қаттиқ урди.

– Каерга кетяпсиз? Тагин Испаниягами? – сўради сотувчи.

– Италияга, – деди Хемингуэй мушти билан яна қорнига уриб.

Биз оёқ кийимлари бўлимида ҳам анча туриб қолдик. Хемингуэй хонаки юмшоқ туфлиларни кўрмоқчи бўлди.

– Вагонда кийишгами? – сўради сотувчи.

– Ўлчами нечанчи?

– Ўн биринчи¹, – деди Хемингуэй хижолатомуз. Туфлини кўргач, сотувчига уни оламан, деди.

– Чўнтагимга солиб кетаман, – тушунтирди у. – Фақат чек беринг, мени ўғрига чиқаришмасин тагин.

– Бизда ўғрилиқ кўп бўлиб туради, сиз буни тасаввур ҳам қилолмайсиз, – изоҳ берди кекса пакана сотувчи. – Қуни кечагина биринчи қаватдан катта ғилдиракни ўғирлаб кетишди. Шундай кўтаришгану...

Хемингуэй эътибор бермади. Кўкқисдан бизга орқа ўгириб турган бақувват эркакка кўзи тушиб:

– Вульфи! – деб ҳайқирди.

Номаълум одам ўгирилиб қаради.

У қип қизил юзлари япалоқ, чиройли киши эди. Хемингуэйни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди.

– Отагинам! – кичқирди у. Иккаласи бир-бирининг елкасига уриб, кучоқлашганча анча туриб қолишди. Бу киши Уинстон Гэст² экан. Юқориги қаватдан милтиқ сотиб олишини айтиб, бирга борайлик деб таклиф қилди. Хемингуэй қанақа милтиқ олиши билан қизикди, “Ўнинчи калибрли винчестери”, деб жавоб берди Гэст.

¹ Биздаги 43-44-ўлчамга тўғри келади.

² Хемингуэйнинг овга бирга борадиган дўстларидан бири.

Хемингуэй сотувчидан хонаки туфлини олиб, чўнтақларига солар экан, бебаҳо милтиқ деб маъкуллаб кўйди. Лифтда кўтарилар экан, икки дўст канча озганликларини суриштиришди. Гэст вазни бир юз ўн килога тушгани, бунинг учун узоқ вақт от миниб, майдонда узлуксиз машқ қилгани хақида сўзлади. Хемингуэй эса Кубада ўрдак овлаб, китоб устида қаттиқ ишлагандан кейин оғирлиги тўқсон етти кило бўлганини айтди.

– Отагинам, қанақа китоб ёздинг? – деб сўради Гэст лифтдан чиққанимиздан кейин.

Хемингуэй кулиб, муштлари билан оғзини тўсди ва унвонимни химоя қилиш учун ҳали кўп жангга тушаман, деди.

– Вульфи, мен бармоқларимни тишлаб ўтирмасдан, қотириб ёзиш мумкинлигини бирдан англаб қолдим, – деди у оҳиста. – Ҳаммаси миямда пишиб бир қолипга тушгунича маълум бир муддат ўтади, шекилли. Шундай экан, ёзувчининг бош чаноғини очиб кўриш ёки етти марталаб миясини титкилашга, синдиришга ёки калласини автомобиль ойнасининг тозалагичи билан ишқалашга, бу ҳам етмагандек кўрғошин билан баданини илма-тешиқ қилишга ҳожат йўқ деб ўйлайман. Очиғини айтганда, Вульфи, хуштак чалсанг бу чўчка болалари думини қисиб ин-инига кириб кетади, – у яйраб кулди. Гэст ҳам улкан қоматини силкитиб хохолар эди.

– Э худойим-ей, – деди у. – Ов милтиғинг оролдаги кулбамда ҳалигача осиғлиқ турибди. Яна қачон овга борамиз?

Хемингуэй яйраб кулганича унинг елкасига туртиб кўйди.

– Вульфи, нега бунчалик бесўнақай бўлиб кетдинг?

Гэст сотувчига милтиқни қаерга олиб боришни тайинлади, биз яна лифтга кирдик. Улар ўтган йили ярим тонна келадиган қора марлин тутган овчи ҳақида гаплашиб кетишди.

Биринчи қаватга тушганимизда, Гэст деворга қоқилган фил калласини кўрсатди:

– Бу фил эмас, пакана одам-ку!

– Шуюм фил бўптими? – маъкуллади Хемингуэй. Улар бир-бирини кучоқлаганча кўчага чиқишди. Мен қайтишим кераклигини айтдим. Хемингуэй эрталаб вақтли етиб келинг, Патрик билан биргаликда Метрополитен музейига борамиз деб тайинлади. Кетар эканман Гэстнинг:

– Худога шукур! Ҳаётимга доғ туширадиган бирон иш қилганим йўқ, – деганини эшитдим.

Ўгирилиб қарадим. Улар бир-бирининг қорнига уриб, овози борича хохолашарди.

Эртаси куни эшикни Патрик очди. У ўрта бўйли, кўзлари катта-катта ўсмир бўлиб, юзида асабийлик сезиларди. Енгил матодан тикилган кулранг шим, ёқаси очиқ кўйлақ, жун пайпоқ ва юмшоқ ағдарма туфли кийган эди. Миссис Хемингуэй хат ёзиб ўтирарди.

Мени кўриб бошини кўтарди:

– Дадамиз кийиниб бўлгандан кейин суратларни кўришга борамиз, – деди ва ёзишда давом этди.

Патрик менга кун бўйи суратларни томоша қилишга тайёр эканини, ўзи ҳам оз-моз чизиб туришини айтди.

– Дадам тушликка қайтиб келиши шарт, у мистер Скрибнерни¹ таклиф қилган, – деди Патрик ва эрталаб отасини кузатиш учун шаҳарга чиқишини кўшиб кўйди.

Телефон жиринглади, у дагани кўтариб, ётоқхонанинг очиқ эшигига қараб, қичқирди:

¹ Хемингуэйнинг ношири.

– Дада, Жижи бўлса керак!

Хемингуэй ички кийимда чиқиб, телефонга қараб юрди.

– Ахволларинг қандай, кичкинтой? – деди у ва Жижини таътил пайтида Финкдаги фермасига келишга даъват қилди.

– Сен у ерда ҳар доим азиз меҳмонимиз бўласан, – деди у. – Суюкли мушугингни эслайсанми? Антика деб исм қўйган эдинг-ку! Биз номини ўзгартирдик, ҳозир Экстаз деб чақирамиз. Ҳамма мушукларимиз исмини яхши билишади. У трубкани қўяр экан: – Жижи – мохир мерган, ўн бир ёшга тўлганда Кубадаги ўқ отиш мусобақаларида иккинчи ўринни эгаллаган, – деди менга.

– Сичконча, “Ведка” аниқми? – сўради у.

– Шундай, дада, – жавоб берди Патрик.

Мен “ведка”нинг маъносини сўрадим. Бу инглизча жаргон, деб тушунтирди Хемингуэй, у маълумот маъносини англатади, “ведка” “разведка” сўздан келиб чиққан. У уч тоифага бўлинади: оддий “ведка”, “аниқ ведка” шубҳа туғдирмайдиган маълумотларни билдиради, “мутлақо аниқ ведка” бўлса, бемалол ҳаракатга киришиш мумкин.

У яшил орхидеяга тикилиб қолди.

– Онам менга ҳеч қачон гул келтирмаган, – деди маъюс оҳангда. Хемингуэйнинг онаси саксон ёшлар атрофида эканини ва у Иллинойс штатидаги Ривер Форест манзилида яшашини билиб олдим. Анча олдин вафот этган отаси шифокор бўлган, Эрнестнинг болалик пайтида ўзини отиб қўйган экан.

– Агар суратларни кўрадиган бўлсак, ҳозир жўнашимиз керак, – деди Хемингуэй. – Чарли Скрибнерни соат бирга шу ерга чақирганман. Кечирасиз, ювиниб олай. Катта шаҳарларда, ҳеч бўлмаганда, бўйинни ювиб юриш керак.

У ётоқхонага кириб кетди. Миссис Хемингуэй эри йўқлигида, Эрнест оиласидаги олти боланинг иккинчиси эканини айтди: энг каттаси Марселина, кейин Эрнест, Урсула, Мадлена, Карола ва энг кичиги, яккаю ёлғиз укаси Лестер. Барча сингилларига муқаддас исмлар қўйилган. Ҳаммаси оилали. Лестер Боготода – Колумбияда яшайди, Америка элчихонасида ишлайди.

Бироздан кейин янги плаш кийган Хемингуэй чиқди. Миссис Хемингуэй билан Патрик пальто кийишганди, биз пастга тушдик. Ёмғир ёғар эди, такси тутишга ошиқдик. Музейга боргунча Хемингуэй жуда кам гапирди. Ниманидир хиргойи қилиб, кўчага қараб борди. Миссис Хемингуэй кулоғимга у таксида юришни ва ҳайдовчи ёнида ўтириб йўлни кузатиб боришни яхши кўради, деб шипшитиб қўйди.

Хемингуэй ойнадан қараб осмондаги қушлар галасини кўрсатди.

– Бу ерда қушлар учади, аммо шаҳарга лоқайд қарашади, – деди у. – Нью-Йоркка қушлар кўнишни хоҳламайди.

Музей ёнида тўхтадик. Бир гуруҳ ўқувчилар секин юриб боришаётган экан. Хемингуэй бизни уларнинг ёнидан тез олиб ўтди. Дахлизда тўхтаб, пальтоси чўнтагидан кумушранг сувдон олди, қопқоғини бураб, бир култум хўплади. Сувдонни жойига қўйгач, миссис Хемингуэйдан олдин Гойяни кўрасанми ёки Брейгелними, деб сўради. У Брейгелни кўрамиз, деди.

– Мен Париждаги Люксембург музейида расм чизишни ўрганганман, – деди Хемингуэй. – Институтни битира олмадим. Қорнинг бўм-бўш бўлса, музейга текин киритилса, албатта, музейга кирасан-да. – У Тициан билан Жоржонегга тегишли деб ҳисобланадиган “Эркак портрети” суратига эътиборимизни қаратди. – Бу суратлар ҳам кўхна Венециядан келтирилган.

– Менга мана бу сурат кўпроқ ёқади! – деб хитоб қилди у. Шу пайт Патрик

ва Хемингуэй Франческо Франчианинг “Федерико Гонзаго портрети” (1500-1540) сурати ёнига борди. Полотнода плаш кийган, узун сочи ёш боланинг табиат кўйнидаги тасвири ниҳоятда жонли акс эттирилган эди.

– Сичқонча, биз ёзаётган пайтимизда айнан мана шуларни кўрсатишга ҳаракат қиламиз, – деди Хемингуэй суратнинг орқа томонидаги дарахтларни кўрсатиб. – Ёзаётганда уларсиз иш чиқмайди.

Миссис Хемингуэй бизни чақирди. У Ван Дейкнинг “Рассом портрети” асари қаршисида турарди. Хемингуэй унга қараб, “маъкул” маъносида бош силкиб қўйди.

– Испанияда Уитти Дал деган учувчимиз бор эди. Бир куни ана шу Уитти олдимга келиб: “Мистер Хемингуэй, Ван Дейк яхши рассомми?” – деб сўради. Мен: “Яхши рассом”, – деб жавоб бердим. “– Кўнглимдагини айтдингиз. Мен турган хонада у чизган сурат бор экан, менга жуда ёқди, шунисига жуда хурсандман, у жуда яхши рассом. У менга ёққани учун жуда хурсандман”, – деди қувониб. Эртаси куни Уитти ҳалок бўлди...

Биз Рубенснинг “Исо Масихнинг гуноҳ ва ўлим устидан ғалабаси” сурати олдига келдик. Унда Исо Масих илонлар ва фаришталар орасида тасвирланганди. Миссис Хемингуэй билан Патрик бу сурат Рубенс чизган бошқа расмларга ўхшамайди, дейишди.

– Нима десанглар деяверинглар, аммо бу расмни Рубенс чизган! – деди комил ишонч билан Хемингуэй. – Овчи ит ўлжани ҳидидан сезгандек, асл нухани ҳам адашмай билиш мумкин. Ҳатто қашшоқ, аммо жуда яхши рассомлар кўлида таҳсил олганлар ҳам буни яхши билишади.

Шу билан баҳс ниҳоясига етди ва биз Брейгель расмлари қўйилган хонага қараб юрдик. Эшик ёпик, унда “Таъмир учун ёпилган” деган эълон осифлик эди.

– Ҳечкиси йўқ, уларни кечирамиз, – деди Хемингуэй ва яна сувдонни кўлига олди.

Хонадан узоқлашар эканмиз, у:

– Барибир менга бу ерда яхши Брегель етишмаётгандек туюлади, – деди. – У кишлок манзараларини чизувчи рассомларнинг энг улуғи, у чизган ғалла ўрими суратида бошоқлар шу қадар геометрик аниқликда чизилганки, мен ҳар гал кўрганимда дил-дилдан ҳайратга тушаман.

Биз Эль Греконинг яшил бўёқларда чизилган “Тоledo кўринишлари” сурати ёнига келиб, завқланиб узоқ томоша қилдик.

– Бу ерда нодир асарлар жуда кўп, аммо, менимча, музейдаги энг яхши асар мана шу, – деди Хемингуэй. Унга ёқмаган баъзи суратлар Патрикни ҳаяжонга солаётгани сезилиб қолди. Ҳар гал шу аҳвол такрорланганда Хемингуэй ўғли билан астойдил баҳсга тушиб кетарди. Шунда Патрик бош силкитиб кулар ва отасининг фикрини ҳурмат қилишини тинимсиз таъкидлар эди. У баҳсдан ўзини олиб қочаётганди.

– Қандай ярамаслик! – бехосдан қаттиқ гапирди Хемингуэй. – Мен санъат танқидчиси бўлгим келмайди. Ҳамма қатори суратни томоша қилишни, ундан завқ олишни ва ундан ўрганишни хоҳлайман. Мана бу сурат, назаримда, ниҳоятда яхши. – У орқага тисарилди ва кўзини қисиб Рейнольдснинг “Полковник Георг Куссмакер” асарига тикилди. Суратда саркарда от миниб, жиловни тортиб, дарахтга суяниб турарди. – Кўринадики, полковник учига чиққан ярамас одам. У ўз суратини чизган рассомга қанча бўлса – шунча пул беришга тайёр аблаҳлар тоифасидан, – дер экан, Хемингуэй кулиб юборди. – Нақадар димоғдорлик билан ўтирганига қаранг, отининг мушаклари ўйнаб турганини, туёқлари билан депсинаётганини кўряписми? Полковник шун-

чалик ўзига бино кўйганки, ҳатто эгарда ўтирганига қарамай, дарахтга ҳам суяниб олган.

Биз бир муддат залга тарқалиб, суратларни ёлғиз томоша қила бошладик. Сўнг Хемингуэй ҳаммамизни ёнига чорлаб, тагига катта ҳарфларда “Катари-на Лориллард Вульф”, майда ҳарфларда эса “рассом Кабанель” деб ёзилган суратни кўрсатди:

– Бундай суратларни болалик пайтларимда Чикагода кўп кўрганман, – деди у. – Узоқ йилларгача Бунте ва Райерсонларни энг яхши кўрган рассомларим деб юрганман. Бу икки киши Чикагодаги энг бадавлат оилаларнинг фарзандлари эди. Мен у пайтларда рассомлар сурат остига ўз фамилияларини катта ҳарфларда ёзишади деб ўйлар эдим.

Биз Сезанна, Дега ва бошқа импрессионистларнинг суратларини ҳам томоша қилдик. Хемингуэйнинг завқу ҳаяжони ортиб борди. У ҳар бир рас-сом санъат оламига нима бергани-ю бошқалардан нималар олгани ҳақида чуқур мулоҳазалар юрита бошлади. Патрик унинг фикрларини ҳурмат билан тинглаб, чамаси, энди рассомлар маҳорати хусусида баҳслашишга журъат этмаётгандек кўринар эди. Хемингуэй бир неча дақиқа Сезаннинг “Фоктенбло ўрмонидаги қоя тошлар” суратига тикилиб қолди.

– Биз ҳам ёзаётганимизда шундай мукамалликка интиламиз. Мана дарахтлар, мана тошлар – уларни айнан кўрсатишимиз зарур, – тўлқинланиб гапирди у. – Мумтоз санъаткорлардан кейин энг ёқтирадиганим Сезанн. Ажойиб! Жуда ажойиб санъаткор! Дега – янада мўъжизакор рассом. Мен Деганинг биронта ҳам ёмон суратини кўрганим йўқ. Ёмон асарларини нима қилганини биласизларми? Ёқиб юборган.

Хемингуэй сувдондан яна бир ҳўплаб кўйди. Биз Манэ ингичка қаламда чизган мадемуазель Вальтес де ля Бинь портрети олдига келдик. Бу сочи жуда баланд турмакланган ёш, оппоқ қизнинг портрети эди. Хемингуэй бир неча сония жим қараб турди, сўнг ўгирилиб таассуротларини билдирди:

– Манэ ёш қизча қалбида гулдек очилаётган туйғулар гўзаллигини нозик илғай олган.

Бир муддат залда иккимиз айланиб юрдик. Хемингуэй:

– Мен Поль Сезанн суратларига ўхшатиб манзара чиза оламан. Люксембург музейида оч қорин билан минг мароталаб кезиб юрганимда ундан манзара чизиш сирларини ўрганганман. Ишончим комилки, агар жаноб Поль тирик бўлиб, мен чизган манзараларни кўрганида ундан таълим олганим учун ўзида йўқ хурсанд бўларди, – деб дилини очди менга.

Яна Хемингуэй Иоганн Себастьян Бахдан ҳам кўп нарсалар ўрганганини кўшиб кўйди.

– Бах туташ нуқталарни таъкидлаш мақсадида бир хил нотани ҳадеб тақрорлагани каби мен ҳам “Алвидо, қурол”нинг биринчи жумлаларида онгли равишда “ва” боғловчисини кўп марта ишлатганман. Баъзи-баъзида мен жаноб Иоаннга айнан ўхшатиб ёки ҳеч бўлмаганда унга ёқадиган қилиб ёза оламан. Улардан ўрганиш лозимлигини яхши билганим учун бундай одамлар билан тил топишишим осон кечади.

– Дада, қаранг, – деб чақириб қолди Патрик. У Карпаччонинг “Хочга тортилиш азоби” суратини томоша қилмоқда эди. – Диний руҳдаги асар учун томошабоп ҳайвонлар тўлиб ётибди.

– Ўхў, – деб кўйди Хемингуэй. – Бу рассомлар ҳар доим муқаддас сюжетларни Италиядаги ўзига ёққан жойларга ёки ўзлари ё бўлмаса маъшуқалари туғилган ерларга кўчирадилар. Ўз маъшуқаларини мадонналарга айлантирадилар. Айтайлик, улар Фаластинни чизишга жазм қиладилар, Фаластин

жуда узокда. Рассомлар суратдаги манзарага қизил тўтини, охуни, қоплонни тикиштирадлар. Алхол, шу аснода Узоқ Шаркни эслаб қоладилар ва дарҳол венецияликларнинг азалий душмани маврлар қиёфасини суратга зўрлаб киритадилар.

У гапини тўхтатди ва рассом суратни яна нималар билан тўлдирган экан деб синчиклаб тикила бошлади.

– Шу пайтда рассомнинг қорни очиб қолди ва қуёнларни ҳам расмга жойлаштирди, – деди у. – Буни қаранглар, Сичқонча, биз жуда кўп яхши суратларни томоша қилдик. Сичқонча, икки соат сурат кўрдик, буни кам деб ўйлайсанми?

Ҳаммамиз қайтадиган вақт бўлди деб маъқулладик. Хемингуэй бугун Гойяни кўрмаймиз, хотиним билан Европадан қайтганимиздан кейин музейга яна биргаликда келамиз деб шарт қўйди.

Биз музейдан чиқдик. Ёмғир ҳамон ёғмоқда эди.

– Жин урсин! – норозилигини билдирди Хемингуэй. – Ёмғир ёғаётганда кўчага чиқишни ёқтирмайман. Ивиб юришга тоқатим йўқ.

Чарльз Скрибнер меҳмонхона дахлизиди кутиб турган экан.

– Эрнест, – деди у Хемингуэй қўл узатар экан. У дона-дона гапирадиган, салобатли, келишган киши эди.

Ҳамма лифтга киргандан кейин Хемингуэй дўстига мурожаат қилди:

– Чарли, биз сурат кўргани бордик. У ерда жуда гўзал расмлар бор, Чарли.

Скрибнер маъқуллади ва дудукланиб;

– Ўхў, ўхў, – деб қўйди.

– Менга ўхшаган чеккадаги киши учун ниҳоятда ажойиб сайр бўлди.

– Ўхў, ўхў...

Хонага кириб пальтоларимизни ечдик, Хемингуэй тушликни шу ернинг ўзида қиламиз, деди. У ресторанга кўнғироқ қилди, миссис Хемингуэй эса хатни ёзиб тугатиш учун ёзув столига ўтирди. Хемингуэй жаноб Скрибнер билан диванга жойлашди ва дарров дўстига китобни ёзиш давомида олти кунлик велосипед пойгасига чиққан спортчига ўхшаб тоза тер тўкишга тўғри келгани ҳақида шикоят қила бошлади. Патрик бурчакда отасига қараб жим ўтирди.

Официант таомнома олиб келди. Скрибнер Хемингуэй тўлайдиган бўлса, мен ҳозир энг қиммат таомларга буюртма бераман, деб ҳаммани кулдирди. Патрик ҳам мириқиб кулди. Официант таомларни олиб келишга кетди, Скрибнер билан Хемингуэй зарур ишлар хусусида гаплашиб ўтиришди. Скрибнер жўнатган хатларимни олдингми, ҳозир улар ёнингдами?, деб сўради.

– Роберт Брауннинг шеърлари билан бирга уларни ҳар доим ёнимда олиб юраман, – жавоб берди Хемингуэй.

Скрибнер бош тебратди ва пиджагининг ички чўнтагидан қандайдир қоғозларни ўзининг айтишича, янги китоб учун тузилган шартнома нусхаларини олди. Шартномада йигирма беш минг доллар бўнак бериш кўзда тутилган экан.

Хемингуэй шартномага қўл қўйди ва дивандан кўзгалиб, шундай деди:

– Ўзимни ҳеч қачон даҳо ҳисобламаганман, аммо ўз шарафимни барча истейдодли ёш ёзувчилар олдида ҳимоя қила оламан. – У бошини елкасига тортди, чап оёғини олдинга ташлади ва бир неча марта гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга зарба бераётгандек чаққон ҳаракатлар қилди. – Ҳеч қачон кучли зарба тегишига йўл қўйма! – деб хитоб қилди.

Скрибнер уни Европанинг қайси бурчагидан топиш мумкинлигини сўради. Хемингуэй “Гаранти траст” компаниясининг Париждаги бўлими орқали топишдан қулай жой йўқ деб тушунтирди.

– Бир пайтлар – Парижни забт этган пайтимизда мен бу банкни босиб олишга уриниб кўрган эдим, аммо қаттиқ зарбага учраганман. Ўғил бола гапни айтсам, шахсий банк очганимда зўр бўлар эди-я! – деди ва ўзини ноқулай сезиб, жилмайиб қўйди.

– Ўхў, ўхў... – пўнғиллади Скрибнер. – Италияда нима иш қилмоқчисиз, Эрнест?

Куннинг биринчи ярмида ишламоқчиман, иккинчи ярмида италиялик дўстлар билан учрашмоқчиман, тонгги пайтларда ўрдак овламоқчиман, – деб жавоб берди Хемингуэй.

– Бир куни тонгда олти киши бўлиб уч юз ўттиз битта ўрдак отганмиз. Мэри ҳам яхши отган.

Миссис Хемингуэй бошини кўтарди.

– Дадамик билан турмуш қурмоқчи бўлган ҳар бир аёл милтиқ отишни яхши билиши керак, – деди у ва яна хат ёзишга тутинди.

– Мен бир марта овга чикқанман – бу Суффолкда, Англияда бўлган эди, – хаёлчан гапирди Скрибнер. Ҳаммамиз гапнинг давомини эҳтиром сақлаб жим кутиб турдик.

– Суффолкда эрталабки нонуштада ғоз тухуми беришганини яхши эслайман. Кейин биз овга чикдик. Мен ҳатто тепки босишним ууддалай олмадим.

– Ов – яхши ҳаётнинг бир бўлаги. Вест-порт ёки Бронсквилда сандироклагандан кўра яхшироқ, – деди Хемингуэй.

– Тепки босишни ўрганганимдан кейин ҳам биронта нишонни уролганим йўқ.

– Мен эса Монте-Карлодаги катта мусобақада ва Сан-Ромодаги жаҳон биринчилигида жон деб қатнашган бўлардим, – деди Хемингуэй. – Яхши тайёргарлик кўрганман, хоҳлаган мусобақада қатнашишим мумкин. Бир марта катта мусобақада ҳатто Вульфни енгиб чикқанман. Моҳир мерган у. Уни енгиш – ўргатилмаган отни минишдек оғир машаққат.

– Ниҳоят, мен ҳам бир марта нишонга урганман, – гапини тамомлади Скрибнер.

– Кимни отгансан? – сабрсизланиб сўради Хемингуэй.

– Куённи, – жавоб берди Скрибнер. – Куённи отганман.

– Монте-Карлода 1939 йилдан бери катта мусобақа ўтказилгани йўқ. – афсусланди Хемингуэй. – Етмиш тўрт йил ичида фақат иккитагина америкалик ғолиб бўлди. Ўқ узиш менга яхши кайфият бағишлайди. Ҳамма гап шундаки, бундай мусобақаларда атрофингда сени тушунадиган, сенга хайрихоҳ одамлар бўлади, бошқа жойда эса сенга ҳасад қиладиган, ёмонлик соғинадиганлар қуршовида қоласан. Бу тезкор ўйин, бейсболдан кўра тез тамом бўлади, биринчи хатодаёқ ўйиндан чиқиб кетасан.

Телефон жиринглади. Хемингуэй дагани кўтариб тинглаб турди ва нималардир деб жавоб қайтарди, сўнг бизга ўгрилиб, “Эндорсментс инкорпорейтед” номли тарғибот идораси қандайдир ичимликларга унинг номини қўйиш учун тўрт минг доллар таклиф қилаётганини айтди.

– Мен уларга текинга тўрт минг доллар берганларингда ҳам бундай аталани ичмайман деб жавоб қилдим, – деди у. – Уларга шампан шаробига мухлисман дедим. Мен ҳар доим юмшоқ кўнгилли одам бўлишга ҳаракат қиламан, аммо бу жуда оғир иш. Бостонда ютсанг, Чикагода ютказасан.

*Иброҳим ҲАҚҚУЛ***РУҲОНИЯТ ВА НАФСОНИЯТ ТАЗОДИ**

Шарқ тасаввуф адабиёти, энг аввало, руҳ ва руҳоният адабиёти. Чунки руҳ яратикларнинг энг софи ва энг порлоғи. У фақат хайр, фақат гўзаллик учун ҳаракат қилади. Англаниши қийин, ҳатто имконсиз кўринган нарсаларни ҳам руҳ англашга қодир. Ғайб дунёсига руҳ йўл очади, ҳақиқат аҳлининг кашфи руҳ биландир. Мутасаввифлардан бири: “Руҳ, Жаноби Ҳақнинг “Кун!” (“Бўл!”) амри жалили билан пайдо бўлгани йўқ. Агар шундай бўлганда эди, унда зиллат (пастлик, тубанлик) аломатлари бўларди”, – дебди. Шунда унга: “Бундай бўлса, руҳ каердан ва қандай яралган”, – дея савол берилганда у: “Жаноби Ҳақнинг жалоли ва жамоли орасидан зухур этмишдир. Шу учун ҳам руҳ “Кун!” амри ила майдонга келган ашёдаги зиллат ва ноқисликлардан фориғдир”, – деган экан.

Баъзи калом олимлари бир турли модда – нозик ва шаффоф жисм (жисми латиф) деб қарашган. Имом Ғаззолийга кўра, руҳ маънавий бир жавҳар бўлиб, Куръони каримда ҳаёт бергувчи қувват, вахий, амр, Оллоҳнинг каломи, раҳмат ва Жаброил каби маъноларда қўлланилган. Мумтоз шеъриятда руҳ ҳақида, руҳнинг хусусият ёки фазилатлари борасида ёзмаган шоирни топиш қийин. Чунки руҳни билиш, руҳоний ҳаёт учун ғамхўрлик қила олишга қадим-қадимдан инсон ўзлигини англаш ва танишнинг туб асоси деб қаралган. Улуғ мутасаввиф Юсуф Ҳамадоний таъкидлаганидек, “Руҳ аслларнинг аслидир. Одам вужуди ва аъзолари руҳ билан тирик. Руҳ борлиғи паноҳида бадан кўради, билади, эшитади, ушлайди, юради. Руҳнинг хусусият – фазилатлари туфайли доноликда қатъият, назарда фаросат ва ибрат, эшיתיшда ҳикматни англаш, эргашишда итоат, юришда хизмат юзага келади”.

Руҳ моҳиятини англаш ва чуқур идрок қилиш кишини охир-оқибатда само одами ҳолатига етказиши. Буни Машраб биргина байтда акс эттирган:

*Руҳи жоним аришга етти мен ўзум осмониман,
Тутти оламни шарорим, мен ўзим осмониман...*

Дарвоқе, руҳ толиби бора-бора ўзини руҳоний гўзаллик посбони киёфасида ҳис қиладиган бўлади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур рубоийларидан бирида шу ҳақда ёзган:

*Руҳим яратиб эдинг латофат бирла,
Қилдинг анга танни ҳамроҳ офат бирла.
Руҳимни чу тан эвиге келтурдунг пок,
Мундин бори элитма касофат бирла.*

* Иброҳим Ҳаққул – филология фанлари доктори.

Рухнинг бош сифатларидан бири латофат, яъни латифлик. Латифнинг офат ила йўлдошлиги – рухга нафснинг яқин келтирилиши. Вужуд уйига жойлашган рух покизалигини бузувчи касофат эса яна нафсдир.

Бизнинг назаримизда, Шарқ тасаввуф адабиёти ва мумтоз фалсафани билиш, уларда ёритилган энг мураккаб ва жумбоқли мавзуларни ҳам тўғри талқин қилиш учун тазодий иккита тушунча маъно-моҳиятини чуқур тушунмоқ зарур. Улардан бири – рух ва нафс, иккинчиси – фано ва бақо. Қадим даврларда айрим тарикатларда булар нафс илми, рух илми, фано ва бақо илми тарзида ўргатилган.

Адабиётни ўқиб-ўзлаштириш бош мақсад эмас, балки ҳамиша восита деб англаган. Чунки адабиётнинг дунёга келиши инсонни билиш, унинг ташқи ва ички ҳаёти тўғрисидаги фикр-қарашларни жозибали шаклларда акс эттириш эҳтиёжини ифодалаган. Бу йўлда эришилган натижаларнинг баъзилари саёз, ниҳоятда тахминий тасаввурларга асосланган бўлса, айримлари инсонни таниш, инсонни инсон “ойна”сида кўришга рағбатлантирган. Буюк Насимий бир ғазалида:

*Нафсини ҳар кимса ким таниди, ул Ҳақни билур,
Орифи Раб ўлди ул ким, таниди тонди сабот, –*

дейди. Ушбу байт “Нафсини билган, Раббини билур” ҳадиси шариф асосида яратилган. Чиндан ҳам нафсни таниш ва билиш, Ҳаққа етгунга қадар нимани англаш зарур бўлса, комиллик йўлидаги шахс шуларнинг ҳаммасини имкон даражасида мушоҳададан ўткази олади. Бу ҳадис икки шаклда шарҳланган. Биринчиси, маърифатуллоҳ орқали нафснинг моҳиятидаги зиддиятларни билиш. Зеро, нафснинг муҳтожлигини англаган Оллоҳнинг ғанимлигини тушунади. Нафсини залил, ҳақир кўрган Оллоҳнинг улуғ ва азизлигига асло шак келтирмайди. Хуллас, нафсида убудият (қуллик)нинг маънисини мушоҳада этган Оллоҳда рублибият (раблик, яратувчанлик)ни идрок қилади.

Ҳадиснинг иккинчи шарҳи эса мана бундай: Оллоҳ инсонни ўз сувратида яратиб, уни ер юзида халифа қилган. Суратни таниган сурат соҳибини ҳам танийди. Инсондаги барча ёмонликларнинг икки манбаи бор: бири – шаҳват, иккинчиси – ҳою ҳавас. Шаҳват вужуднинг барча аъзоларида ҳаракатланадиган ва тўхтовсиз равишда мақсадга етишни истайдиган бир завқ қуввати. Шу йўлда туйғулар унга ёрдам беради. Меъданинг шаҳвати – еб-ичиш, кўз шаҳвати – кўриш, қулоқники эшитиш, бурунники ҳидлаш, тил шаҳвати – сўзлаш, ақлники эса рости ёлғон фикрлашдир. Мана шуларнинг барини билиш ва ҳақиқатига етиш, наинки нафс, балки охир-оқибатда Раббини танишга хизмат қилади.

Тасаввуфий мушоҳада эса, аввало, нафсийдир. У олдин нафсни, кейин вужудни тозалашни ўргатади. Агар инсон тўла маънода нафсини танимаса, унинг хийла ва тузоқларидан воқиф бўлмаса, рух ҳамда руҳоний ҳаёт ҳақида ҳам тўғри тасаввурга соҳиб бўлолмайди.

Тасаввуфга доир айрим асарларда қайд қилинишича, рух вужуддан, яъни ҳазрати Одам а.с.дан 4000 йил муқаддам яратилган экан. Бу сананинг тахминлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Сўфий ва мутасаввифлар рухнинг ҳақиқати ҳамда хусусияти тўғрисида ҳам ҳар турли фикр-мулоҳазаларни илгари суришган. Абу Наср Саррожи Тусийнинг маълумоти бўйича улардан бир гуруҳ “Рух Оллоҳнинг нуридан бир нурдир”, – дея рухни зоти илоҳиянинг нури ҳисоблаб адашишган, бошқа бировлар эса “Рух ҳаёти

илоҳиядан бир ҳаёт эрур”, – деб хато қилишган. Шунингдек, авомнинг руҳи махлуқ (яратилиш), хавосники махлуқ эмас”, “Рухлар қадимдир: ўлмас, азоб чекмас ва қаримас”, “Рух руҳонийдир, малакутдан яратилмиш, софликка эришгач, яна такрор малакутга қайтади”, – дегувчилар ҳам бўлганки, буларнинг ҳар бири адашиб, хатога йўл қўйишган. Лекин кимки Қуръони каримдаги мана бу сўзларга таянган бўлса, ўзини ғалат фикр ва нотўғри тасаввурдан муҳофаза этган: “Эй Муҳаммад, сендан руҳнинг ҳақиқати ва кайфияти ҳақида сўрайдилар. Сен уларга жавоб бергилки, “Рух Парвардигорнинг махлуқлари (яратиклари)дан бир махлуқ (яратик) дир. Унинг ҳақиқатини Худодан бошқа зот билмайди”. (Исро: 85-оят). Ана шу илоҳий ҳукмга кўра бу мавзудаги тўғри тушунча шундай: Рухларнинг ҳаммаси ҳам махлуқ (яратилиш)дир. Амри илоҳийдан бир амр эрур. Оллоҳ билан руҳ орасида, руҳнинг Унинг мулкидан, Унинг амри ва қаровида бўлишдан бошқа сабаб ила ёки нисбатда алоқаси йўқдир. Рух таносих этмайди, бир жасаддан чиқиб бошқасига кирмайди, вужуд ўлим азобини тортгани каби руҳ ҳам азоб чекади. Хуллас, Одам а.с.нинг аносири арбаъ – тўрт унсурдан бино этилган жасадига Оллоҳ малакутдан яралган руҳни киритган: “Эй Муҳаммад (с.а.в), Парвардигорнинг малакларига: “Мен Одамни қора балчикдан халқ қилгувчиман. Вақтики, мен Одамни халқ қилсам, унинг жасадига руҳни дохил этсам, ҳаммаларингиз унга сажда қилиш учун йиқилинглр”, – деган вақтни фикр қил” (Ҳижр: 29-оят).

Нафсни сўфийлар вужуддаги латиф бир мавжудлик тарзида қабул қилганда, тасаввурларида нафснинг моддий томони устунлик қилган. Буни очиқ-ойдин эътироф этишмаган бўлишса ҳам, нафс деганда жисмоний бир нарсани хаёлга келтиришганини сезиш қийин эмас. Лекин руҳнинг ғайримоддий, вужуддан мустақил ва айри, вужуд йўқолса ҳамки, латиф бир борлиқ ўларок унинг йўқолмаслиги хусусида аҳли тасаввуф ўртасида ихтилоф бўлмаган. Бу эса тасаввуфда руҳ мавзуида жуда кенг ва изчил баҳс юритишга яқиндан ёрдам берган.

Тасаввуф таълимотининг ибтидоси руҳ ва нафс хусусиятларини аниқлаш, ўртадаги алоқа, зиддият, ихтилофларни ойдинлаштириб, уларни кўпроқ рамзий-мажозий тарзда шарҳлашдан бошланган. Ахлоқий-маъруфий бу ҳаракат эса одам ўзлигини англаш нуқтаи назаридан ҳам, унинг фикрий ва ҳиссий оламининг адабиётдаги тасвирларини қалбнигоҳидан ўтказиш учун ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Ўзбек мумтоз адабиётида биринчилардан бўлиб руҳ ва нафс мунозарасини ёритган Сулаймон Боқирғоний бундай дейди:

*Нафсим айтур, садр ёнида ўлтуруибон,
Турлук-турлук неъматларни келтуруибон,
Ейиб-ичиб, туну кун қорин тўлдуруибон,
Ёстуқ узра тақя қилиб ётойин дер.*

*Рухим айтур, туну куни қатланубон,
Ҳақ мавлом ризосини тилаубон.
Қул Сулаймон ишқ отиға отланубон,
Узоқ-кечмиш эранларга етойин дер.*

Бундоқ қаралганда, ҳаяжон ва ҳиссиёт, туйғу ва эҳтирос Шарқ шеърлятида азим дарёдай мавжланиб оқади. Бироқ бу шеърлят деярли барча давр ва замонларда юксак маданият, теран илм ва маърифат заминида ил-

гарилаб борган. Чунки илм нури, маърифат завқи сингмаган шеър – авом ўқийдиган, энг ёмони омийликни муҳофаза қиладиган шеър. Бунақа шеърларда ҳам жанр, вазн, қофия ва радиф – бадий унсурлар бўлади. Бирок уларнинг муаллифида мустақил маънавий-руҳий қиёфа бўлмаганидек, сўзларида бир ҳарорат таъсири сезилмайди. Авомлик, жўнлик туғени ўқувчилар манфаатига зарарлигини ҳисобга олиб, Абдурахмон Жомий мана нима деган:

*Шеър к-афтод қабули хотири ом,
Хос донад ки суст бошад хом.*

Мазмуни: авом бандаларга мақбул тушадиган шеърнинг бўш ва хом бўлишини баланд, табиати хассос, яъни хос кишилар, албатта, билмоғи жоиз.

Байтда таъкидланган гап айна пайтда икки тоифа – онг ва идрокни паст, завқ ва мушоҳадаси юксак ўқувчи тўғрисида ўйлашга ҳам даъват этади. Зеро, адабиёт тараққиётини талантли, талабчан ўқувчисиз хаёлга келтириш ҳавоийликдан ўзга ҳеч нима эмас. Тўғри, оқилми ё жоҳил, дономи ёки нодон, бундан қатъий назар, ҳар бир кимсанинг шеър ўқиш, шеърни ўзича англаш ва баҳолашга ҳаққи бор. Бирок ўз аҳволи, фикр йўлини фаҳмлашдан йироқ зотлар шеърга қўл чўзиб, шеърдан баҳс юритишганда, ҳаттоки, улкан ижодкор ҳам оломон даражасига тортилади. Ўртамиёначилик, эстетик дид ва мезонларнинг бузилиши ана шу зайлда бадий ижодда ғовлаб кетади. Гўё тасаввуфий ранг ва бўёқлар билан зийнатланган, аслида мутасаввиflik ишқи ва руҳ изтиробларидан маҳрум шеърлар шу фикрнинг иштибоҳсиз далилларидандир. Тасаввуфий шеър матнлари тадқиқи мавзуи бизда махсус ўрганилмаганлигидан шарҳ ва талқинчиликда йўл кўйилган хатою чалғишлар ҳам назардан четда қолиб кетмоқда.

Шайх Сухравардийга кўра, “Тасаввуфнинг бошланғичи илм, ўртаси амал, охири мавҳиба. Мавҳиба Ҳақ ҳадяси бўлиб, Оллоҳ суюкли қулига баҳшида қиладиган қалб очиклиги ва бойлигидир”.

Алишер Навоийнинг “Фавойид ул-кибар” девонидаги ғазаллардан бири:

*Ғар фано расмин қилмоқ тилар эрсанг мазбут,
Нафс ила руҳни зинҳорки қилма махлут, –*

матласи билан бошланади. Байтнинг асосий мазмуни бундай: фано расм-равишини агар эгаллайман десанг, нафс билан руҳни ҳеч қачон бир-бирига кўшма, яъни аралаштирма.

Нафс, руҳ, фано, бако калималарининг маъно-мазмуни бизга гўё ёд бўлиб кетгандай. Уларнинг луғавий маъноси шундай дейишга асос ҳам бериши мумкин. Аммо истилоҳий, ирфоний мазмун ушбу калималарнинг ҳар бири устида алоҳида тўхталиш, муаллиф мақсадига яқинлаштирувчи тушунча, маълумот ва шарҳлардан хабардорликни талаб қилади.

Руҳ ҳақиқий гўзаллик, нафислик, самовий завқ ва эркинлик тимсоли. “Руҳнинг моҳиятини изоҳлаш, – дейди Имом Ғаззолий, унинг ўзига хос хусусиятларини англаш ғоят ҳайратланарли ва кўп ғаройиб ишлардан баҳс юритиш демак. Руҳнинг асосий сифатлари завқ, софлик, басират, ғафлатда қолмаслик, сироят қуввати, ашъдан туғиладиган ғам-аламни қабул қилмаслик”.

Маълумки, инсон ҳам илоҳий, ҳам башарий, ҳам мутлак, ҳам муваққат бир мавжудлик. Унинг тўрт унсур – тупрок, сув, ҳаво ва оловдан яратилганлиги ҳисобга олинмаганда ҳам у ўзаро қарама-қарши икки кучдан таркиб топгандир. Шунинг учун башарий ҳис, майл, эҳтиёжлар гирдобига тушиб, рух ва рухий ҳаёт билан чуқур қизиқилмаса, нафс ғалаёни ва исёнидан вужуддаги мусаффо фазилатлар ё мажрухланади ёки бутунлай барҳам топади. Сувратдан сийратга бориш, сийратга суяниб сувратни тасвирлаш бу – маърифат белгиси, яъни басират очиклиги. Мана шундагина қуйидаги сингари “маълумот”лар кўнгилга акс-садо уйғотади:

*Рух ул нурдурки, Ҳақ анга бермиш авж,
Нафс зулматга қолиб, қилмиш анга поя хубут.*

Бундан олдинги байтда Навоий нафсни – нафс, рухни эса рух деб билгил, деган бир кўрсатма берганди. Уша кўрсатмага қайтиб, нафс ила рухни ажратувчи хусусиятлар яна ҳам аниқлаштирилмаса, ўқиган байтимиз калитсиз қулфга ўхшаб тураверади.

Нафс турли луғатларда рух, жон, жасад, қон; бирор бир нарсанинг асли, жавҳари, ўзлиги каби маъноларда шарҳланган. Бу сўз ёлғиз Шарқдамас, Ғарбда ҳам алоҳида қизиқиш пайдо этган. Тасаввуф психологиясини тадқиқ қилган профессор Роберт Фрагер ёзади: “Тасаввуф психологиясидаги энг фаол қўлланилган терминлардан бири нафс, яъни менликдир. Бу термин баъзан “эго” ёки “рух” деб ҳам таржима қилинган. Нафснинг бошқа маънолари орасида “ўз” ва “нафас” ҳам ўрин олган. Сўфий ижодкорларнинг кўпчилиги қисми нафс сўзидан ёмон хулқлар ва тубанликларни ифодалашда фойдаланишган...”.

Назаримизда, ғарблик тадқиқотчининг қуйидаги мулоҳазаси янада қизиқарли: “Нафснинг илдизи ҳам баданда, ҳам рухда ўрнашганлиги туфайли у моддий ва маънавий хусусиятларга соҳибдир. Бошланғичда унда моддиёт ҳокимлик қилса... Оллоҳга яқинлашиб, табиат ўзгаргач, унинг дунёга боғланиши бутунлай сусайиб кетади”. Бу янги гап эмас, балки эски сўфий ва мутасаввиф алломалар айтган ҳақиқатнинг бир ифодаси. Ғарб олимлари аллақачон анча теран ўзлаштирган ишқ ва ирфон сирларидан беҳабарликка кўникишимиз афсусланарли, албатта.

Нафснинг зулматга чулғаниши нимани билдиради? Буни фақат нафсини таниган, нафсга қарши курашиш “тажриба”сидан хабардор, маломат ҳолига соҳиб кишиларгина билади. Лекин тилда нафсни айблаш ва таҳқирлаш билан ҳеч қандай ёмонлик ёки нуқсон барҳам топмайди.

“Нафсни севиш энг мухташам бутдир. Ўзга бутлар унинг воситасида пайдо бўлади ва қолган барчасини угина яксон айлай олади”, – дейди Азизиддин Насафий. Демак, донишманд шоир Муҳаммад Ризо Огаҳий:

*Рухимни ҳаммиша нафсга голиб эт,
Нафсимни ҳаммиша айла мағлуб менга,*

деганида маънавий бутунликнинг ўзак нуқтасига диққатни қаратган. Навоийнинг “Рух ул нурдурки, Ҳақ анга бермиш авж”, дейиши рухнинг нурдан яралганига ишорадир. Бандаси шу нурга ошuftалик ва ғамхўрликни қанча оширса, Ҳақ унга ўшанча куч ва илҳом беради. Нафсда эса ҳаммаси нисбатан бошқача: у буқаламунлик сифатига эга. Ҳар он, ҳар лаҳзада ўзга тусга кириши, исталган бир пайтда ишни бу-

зиб, соҳибини хаёлга келмас шумликларга йўллаши ҳеч гапмас. Чунки тасаввуфшуносликда таъкидланганидек, “Нафснинг барча хулқ ва сифатлари икки нарсадан туғилади: биринчиси, ҳафифлик, яъни енгиллик, иккинчиси, очкўзлик ва эҳтирос. Енгиллик унинг жаҳолатидан, очкўзлик хирсидан юзага чиқади”. Хуллас, нафснинг зулматпарастлиги, беқўним ва қаноатсизлиги уни шайтонга айлантирган:

*Руҳ раҳмони эрур, нафс эрур шайтони,
Иккисин бир-бирига қўймоқ эмастур маишур.*

Шайтонийлик тарихи ҳам жуда узоқ бир тарих. Навоий шу тарихни эслатиб ёзади: “Одам билан шайтон муҳолифотин унутма. Отангни биҳиштдек маъманидан (тинч, хотиржам жойидан) жало қилди (ажратди). Ва отанг авлодидин баъзи анга интиқом туздилар ва хору забун қилиб жафолар кўргуздилар. Нафсни чун тақво риёзати била зеридаст қилдилар – Шайтонни залиллик (хорлаш) била ерга паст қилдилар”.

Модомики, нафсни зеридаст қилиш шайтонни енгил экан, инсонга унинг таъсир ўтказиши қандай аниқланади? Бир неча олимларнинг фикри бўйича, ўша таъсир нафс ва руҳнинг ҳаракатидан ҳосил бўлади. Чунончи: нафс ҳаракат бошлаши ҳамон, унинг жавҳаридан бир қоронғилик қалқиб чиқади ва қалбдан ёмонликка бошловчи бир йўл ахтаради. Худди ана шу пайтда шайтон қалбни мўлжалга олиб фаолиятга киришади. Руҳ ҳаракатидан эса унинг сифатига мувофиқ бир нур таралиб, ундан олий маъно, ноёб хислатлар туғилар экан. Руҳнинг раҳмонийлигига сабаб шу.

Ростини айтганда, инсондаги барча адашиш, катта-кичик фожеаларнинг тамали руҳ билан нафсни бир-биридан ажратишни билмасликда. Акс ҳолда, Бобур Мирзо нафсни ич-ичдан танишга ташвиқ айловчи мана бу сўзларни битиб қолдирмасди:

*Нафснинг касбидур ҳавоу ҳавас,
Руҳ олидадур булар ярамас.*

*Нафс душман дурур яқин билгил,
Дўстум, бу сўзумни чин билгил.*

*Душманедур агарчи ўтру эмас,
Лек бир лаҳза сендин айру эмас.*

*Гарчи зоҳирда тўғридиндур нафс,
Жамъинг ўйида ўғридиндур нафс...*

Бадан ҳисни, нафс ҳавову ҳавасни нечоғлик севса, руҳ ақл ва ирфонни улардан ҳам ортиқроқ яхши кўради. Руҳдаги тўғрилиқ нафсда йўқ. У ваҳдат – бирликка эмас, касрат – кўпликка толиб. Унинг ўғрига ўхшаши, зоҳирда тўғрилиқни ёқлаб, амалда эгрилик ва нифокка куч сарфлаши мана шундан. Бобур нафснинг душманлигига ҳеч шубҳаланма, “Дўстум, бу сўзумни чин билгил”, – дейди. Ҳақиқатда шундайми? Нафсни ҳамини деб билиш, уни тўхтовсиз маломат қилиш керакми?

“Нафс ва руҳ орасида, – деб ёзади Шайх Сухравардий, – азалдан бир севги бўлган. Бунинг сабаби нафснинг аёллиги (унусат), руҳнинг эрракли-

ги (зукурат)дир. Модда оламида Момо Ҳаво Одам Атодан яратилганидек, кудрат оламида нафс ҳам руҳдан яралган эди. Нафс ва руҳ ўртасидаги унсият ва улфатлашувнинг асоси мана шудир. Чунончи: нафс ҳайвоний бир руҳдирки, руҳоний руҳга яқинлашув шарофати туфайли унинг жинсиятини эгаллаган”. Бундай унсият ва эврилиш камдан-кам одамга насиб айлаган. Навоий айтган мана бу фикр ҳам буни тасдиқлайди:

*Рухга шева Калимулло ишин қилмоқ фош,
Нафс фиръавнлик асбобини айлаб марбут.*

Бу мулоҳазалар нафсни янада чуқурроқ билиш, нафсга тегишли маълумот ва ҳукмларни яна ҳам теран ўзлаштириш истагини кучайтиради. Тасаввуф руҳшунослигида белгиланишича, инсонда етти турли руҳ (нафс мартабалари ҳам еттита) мавжуд. Булар: 1. Маданий руҳ. 2. Наботий руҳ. 3. Ҳайвоний руҳ. 4. Нафсоний руҳ. 5. Инсоний руҳ. 6. Сирли руҳ. 7. Энг сирли руҳ.

Ушбу руҳларнинг бош хусусияти, сифати, вужудга таъсири, асосий фаолияти кабилар борасида маълум бир тасаввур ҳосил қилмай одамнинг илоҳий ишқ мақомига қандай ноил бўлишидан сўзлаб бўлмайди. Ўзича руҳ илми билан қизиққан киши эса онг, ақл, кўнгул ва руҳни пайғамбар севгиси қандай мунаввар айлашини осон тушунади:

*Рухга дааъб Ҳабибулло иши ойини,
Нафс Бужаҳиллик асбобин айлаб мабсуд.*

Маҳобатли, кўркам бино қуриш учун, албатта, кенг ва катта майдон керак. Ўзини англаган бутун шахсни камол топтириш учун ҳам кенглик зарур. Бу кенглик, энг аввало, руҳ ва руҳдадир. Шунинг учун мумтоз шоирлар комиллик тушунчасини ёритишда руҳга, руҳнинг нафс билан муносабати ва зиддиятларига кенг ўрин ажратишган. Ўтмишда яшаб, ижод этган улкан санъаткорларнинг шеърияти, таъбир жоиз бўлса, руҳ ва руҳоният заминидан ўсиб чиққан шеърият. Очиғи, бундай шеъриятнинг гўзаллик сир-асрори ва туб моҳиятини биз кам биламиз. Чунки руҳ нафасини ҳис қилиш, руҳ оҳанги, ранги, шавқи ва мусаффолиги билан яшашдан анча йироқлашганмиз. Навоий “Лисон ут-тайр” достонида Ҳудхуд тилидан кимки эр, яъни мард ва матонатли бўлса, нафсониятни енгиб ўз зоти – моҳиятида руҳониятни ғолиб айлайдики, шунда у чинакам поклик шарафига етишади дейди:

*Улдур эрким салб этиб нафсоният,
Ғолиб этгай зотиға руҳоният.
Ҳар кишида бу шараф биззот эрур,
Ул киши поку шариф авқот эрур.*

Рухониятнинг нафсоният устидан ғалаба қилиши комиллик йўлининг ниҳоясидир. Бунга эришмоқ учун икки куч – руҳ ва нафс орасидаги муросасиз курашнинг сабаб ва эҳтиёжларини мушоҳада қилиш зарур. Рухнинг камоли ва шахсиятнинг бутунлашувига шундан сўнг бир умид билан қараш мумкин бўлади. Мумтоз шеъриятимиз меҳваридаги масала ҳам мана шу эди.

Улуғбек ДОЛИМОВ

ЖАҲОНГАШТА ИЖОДКОР

Исҳоқхон тўра Ибрат фаолият доираси кенг шоир ва олим, ношир ва педагог, сайёҳ ва миллий уйғониш даврининг машҳур ислохотчиси сифатида бутун умрини Ватан ва миллат манфаатига бағишлади. Шу боис унинг бой маданий мероси наинки мамлакатимизда, ҳатто яқин ва узоқ хорижда ҳам ўрганилмоқда. “Мезон уз-замон” маърифий асарининг япон ва ўзбек профессорлари Хисао Коматцу ва Бахтиёр Бобожоновлар томонидан ҳамкорликда Тошкент ва Токиода нашр этилиши¹, ушбу фикрни тасдиқлайди. Шоирнинг асли исми Исҳоқхон бўлиб, Ибрат унинг адабий тахаллусидир. Исҳоқхон 1862 йили Наманган яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида туғилди. Унинг отаси Жунайдуллоҳўжа Суннатуллоҳўжа ўғли машҳур мутасаввиф Аҳмад Яссавий авлодидан бўлиб, анча билимли соҳибкор боғбонлардан эди. Унинг беш танобча ери бўлиб, дехқончилик, боғдорчилик билан оила тебратган. Ибрат Аҳмад Яссавий (султонул орифин) авлодига мансублигини ёзиб ҳам колдирган:

*Ибрат тахаллусимдур, аҳфоди Ҳазрати Султон,
Шухратда – Ҳожии тўра, маъвоси – Тўрақўрғон².*

Онаси Ҳурибиби ўз даврининг ўқимишли, оқила аёлларидан бўлган, у уйда қишлоқ қизларини ўқитарди, шу билан бирга, адабиёт ва санъатга муҳаббат қўйган, шеърият билан ҳам шуғулланган. Оиладаги бундай ҳаёт тарзи ёш Исҳоқхонда адабиёт ва санъатга муҳаббатнинг анча эрта пайдо бўлиши учун асосий омил бўлди. 1870 йилда отаси Жунайдуллоҳўжа вафот этади. Исҳоқхон дастлаб маҳалла мактабида таҳсил кўради, аммо беш йил давомида ҳам саводини чиқара олмагач, ўз уйда онасининг қўлида ўқиди. Шунинг учун ҳам Исҳоқхон асарларида онасини устози сифатида ҳурмат билан тилга олади. Адабиёт ва санъатга зўр муҳаббат қўйган Исҳоқхонни ўқишни давом эттириш учун 1878 йилда Қўқонга юбордилар ва у Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасига ўқишга киради. Унинг Қўқонда таҳсил кўрган йиллари ўзбек адабиётида, маданий ҳаётида, айниқса, маорифида туб сифат ўзгаришлар содир бўла бошлаган даврга тўғри келди. У Қўқон адабий мухитининг Мухйи, Муқимий, Фурқат, Завкий, Нодим, Ғурбат каби йирик намояндалари билан яқин алоқада бўлган, мушоира ва мунозараларда иштирок этган. Исҳоқхон Ибрат мадраса берадиган илмлар билангина чекланиб қолмади, ўқиш давомида буюк Шарқ олимлари асарларини мустақил кунт билан мутолаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди.

Исҳоқхон Ибрат 1886 йилда Қўқон мадрасасини тугатиб, ўз қишлоғи Тўрақўрғонга қайтади ва фаолиятини илғор маорифчи сифатида қишлоқда

^{*} Улуғбек Долимов – педагогика фанлари доктори.

¹ Исҳоқхон тўра ибн Жунайдуллоҳўжа. Мезон уз-замон. – Тошкент – Токио, 2001.

² Исҳоқхон Ибрат. Илми Ибрат. – Тўрақўрғон, 1909 й., 4-бет.

маърифат тарқатиш билан бошлайди: ўша йили мактаб очади. Унинг мактаби ҳижо методига асосланган “усули қадим” мактабларидан анча фарқ қилар эди. Исҳоқхон Кўконда ўқиб юрган вақтларидаёқ ўлкада рус ва маҳаллий миллат болалари учун очила бошлаган рус-тузем мактабларидаги ўқитиш усулларининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган ҳижо ҳамда қуруқ ёдлаш усулидан афзаллигини сезган эди. Исҳоқхон ўз мактабига нисбатан илғор бўлган, саводга ўргатишда анча енгиллик вужудга келтирувчи товуш (савтия) усулини татбиқ қилди ва “усули савтияи тадрижия”ни “усули қадимия” тарафдорларидан ҳимоя қилди. Бироқ бу мактабида узоқ вақт ишлай олмади. Баъзи бир жоҳил мутаассиблар унинг мактабини “кофирлар мактаби” деб эълон қилдилар, халқ болаларини бу мактабдан қайтаришга ҳаракат қилдилар ва генерал-губернаторлик амалдорлари ёрдамида ёптирдилар. Бу ёш маорифчи Исҳоқхон Ибратнинг мутаассиблар ва мустамлакачи маъмурлар билан биринчи тўқнашуви эди.

Исҳоқхон Ибрат ўзининг “Луғати ситта ал-сина” (“Олти тилли луғат”), “Тарихи Фарғона” асарларида ёзишича, 1887 йилда онасини ҳажга олиб боради. У 1887–1888 йилларда онаси билан бирга Истанбул шаҳрида истиқомат қилади.

Исҳоқхон Ибрат онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, ҳаж амалларини бажаргач, Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатини давом эттирди, шу билан бирга, у Истанбул, София, Афина, Рим, Париж каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Арабистоннинг Жидда шаҳрида истиқомат қилди. Макка шаҳридан Қизил ва Арабистон денгизлари орқали Ҳиндистонга келди. 1892–1896 йилларда Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳарлари Бомбей ва кейинроқ Калькуттада яшади. Бу ерда у халқлар ўртасида кўп ишлатиладиган тўрт тилни: араб, форс, ҳинд-урду ва инглиз тилларини мукаммал ўрганди, шарқ мамлакатларидаги европаликлар орқали кириб келган Европа маданияти, тили ва санъати билан яқиндан танишди, ўрганди, илмий асарлари учун қимматли маълумотлар тўплади. Ибрат Арабистонда француз тилини, Ҳиндистонда инглиз тилини, шу билан бирга, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганди. Ибратнинг Шарқ ва Ғарб халқлари тилларини анча мукаммал билганлигини эътироф этиб, Иброҳим Даврон шундай ёзади: “...Фозили инсониядин маода кози тўра (Исҳоқхон – У.Д.) жаноблари туркча, форсча, ҳиндча, русча лисон билиб, яна русча, французча, арманича ва бошқа хатлар ёзмокқа мохирдурлар”¹.

Исҳоқхон Ибрат чет элларда олим ва фозил кишилар билан, улар қайси дин ёки миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, яқин алоқада бўлди. “Ҳар бир лисон сафар аҳлина юз олтун баробаринда” ишлатилганлигини тушунган ва кўрган маърифатпарвар чет тилларини ўрганишга катта эътибор берди. Исҳоқхон тўра Ибрат 1896 йилда Ҳиндистондан Бирма орқали Хитойга, сўнгра Кошғарга ўтди ва ундан ўз ватанига қайтиб келди.

Тил – дил калити

Қарийб ўн йил давом этган саёҳат унинг янгича таълим-тарбия тизимида бўлган муносабатини мустаҳкамлади, янги куч-ғайрат ва эътиқод билан маърифатпарварлик фаолиятини йўлга қўйди. Саёҳат давомида йиққан катта материаллари асосида олти – арабча, форсча, ҳиндча, туркча, ўзбекча, русча тилларни ўз ичига олган “Луғати ситта ал-сина” (“Олти

¹ “Туркистон вилоятининг газети”, 1908 й., 56-сон.

тилли луғат”) асарини яратди. XIX аср охирларига келиб, маҳаллий мутаассиблар ва губернаторлик маъмурларининг қаршилигига қарамай, рус тилини ўрганишга қизиқувчилар сезиларли даражада ортиб борди. Аммо ўқувчилар ва рус тилини мустақил ўрганувчилар учун дарслик ва қўлланмалар йўқ даражада эди. Бу ҳақда “Туркестанские ведомости” газетасида Тошкент китоб дўкони хўжайинларидан бири қуйидагиларни маълум қилади: “Шу кунларда шаҳарликлар ўртасида рус тилига қизиқувчилар сони ортиб бормоқда. Тошкент китоб дўкони хўжайинларидан бири “сартлар тинчлик бермаяпти, русча ўрганиш учун сарт тилида ёзилган бирор дарслик борми?” деб сўраб келишавериб жонга тегди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ерли ўтроқ аҳолининг тил ўрганишга қобилияти кучли”¹.

Рус тили билан бир қаторда ўнга яқин Шарқ ва Ғарб тилларини анча мукамал билган Исҳоқхон бу масалада ўз халқига ёрдам қўлини чўзди. Мутафаккир мазкур асарни яратар экан, биринчи галда, рус тилига қизиқувчи ўзбекларни кўзда тутди. Бу ҳол китобнинг биринчи бетиданок кўзга ташланади. Муаллиф кирилл ёзувини билмайдиган ўзбекларга қулай бўлиши учун рус сўзларини ҳам араб ёзуви билан беради. Маълумки, рус ва Европа сўзларини араб ёзувида ифодалаш анча мураккаб иш, лекин Ибрат бу ишни муваффақиятли ҳал қилди. Олимнинг ушбу асари XIX аср 90-йилларининг ўрталарида, унинг чет эл сафаридан қайтиб келиши биланок ёзиб тугатилган бўлса-да, губернаторлик маъмурлар томонидан маҳаллий муаллифлар асарларига қарши ўрнатилган қаттиқ назорат, таъқиб туфайли асар анча кечикиб, 1901 йилда босмадан чиқди. Бунини ўша даврда чор Русиясининг мустамлака Туркистондаги матбуот нозири (цензори) вазифасини бажарувчи Николай Остроумов шахсий архивида сақланувчи ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Архивда Исҳоқхоннинг Н.Остроумов номига ёзилган иккита мактуби сақланади. Биринчи мактуб 1898 йилнинг бошида ёзилган бўлиб, унда Ибрат Остроумовга луғатни босмадан чиқаришга ёрдам беришини илтимос қилиб мурожаат этади ва унинг таклифига мувофиқ китобнинг икки жузъини юборади. Лекин узоқ вақт асарни нашр қилиш ёки қилмаслик ҳақида ҳеч қандай жавоб ололмайди. Ибрат 1900 йилнинг 26 феввалида иккинчи марта рус ва ўзбек тилларида мурожаат қилишга мажбур бўлади. Мазкур асарни нашр қилишда катта аҳамиятга эга бўлган мактуб ушбудир: “1900-инчи йил 26 февралда хурматлу Остроумов тўра ҳузурларига саволнома... Сиз улуғ мартабадан ўтунуб сўрайманки, 1898 йилда сиздан илтимос қилиб эдим, ўз таснифларимдан олти тил узра “Ситта ал-сина” деган словарь китобни босма қилмоқ учун. Марҳамат қилиб икки жузъ юборинг, кўрмоқ учун деган экансиз. Дарров амрларига мувофиқ юбориб эдим. Мазкурни(нг) ҳеч хабари бўлмаган жиҳатидан боз илтимос қилиб турубманки, агар нозирлар назоратидан ўтган бўлса, мен қолган ўн жузъини ҳам юборсам ва ёки қабул бўлмаган бўлса, ўшал нусхани марҳамат илан Намангон маҳкамасига, менинг исмимга адрес этуб юборсалар, боз бўлак маслаҳат қилсак деб, илтимос қилувчи Исҳоқхон тўрадурман”².

Исҳоқхон Ибратнинг мазкур “Луғати ситта ал-сина” асари бир неча йиллик саргузаштлардан сўнг 1901 йил охирида Тошкентдаги В.И.Ильин босмаҳонасида нашрдан чиқди. Маълумки, Исҳоқхонга қадар ўзбекча-русча, русча-ўзбекча луғатлар яратилган. Масалан, эр-хотин Владимир Наливкин ва Мария Наливкиналарнинг “Русско-сартковский словарь”,

¹ “Туркестанские ведомости”, 1900, № 98.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви. 1009-фонд, 15-дело.

“Сартовско-русский словарь” луғатлари шулар жумласидандир. Бирок бу китоблар кирилл графикасида яратилган бўлиб, ўзбек тилини ўрганувчи руслар учун мўлжаллангани туфайли ўзбеклар эҳтиёжини кондира олмади. Исҳоқхоннинг мазкур луғатни араб алифбосида яратишига ҳам худди шу масала туртки бўлди ва мана шу муҳим, ниҳоятда мураккаб масалага ўзбек маърифатпарварлари, педагоглари орасида биринчи бўлиб қўл урди ва замондошларининг талабини кондиришга муваффақ бўлди.

Исҳоқхон Ибрат мазкур луғатни яратиш учун анча вақт илмий фаолият олиб борди, чет элларда катта материал тўплади. Икки мингга яқин фаол сўзларни ўз ичига олган ушбу луғат ўз даврида катта аҳамият касб этган. “Луғати ситта ал-сина” асари рус тили асосий ўқув предметларидан бири сифатида ўқитишга рухсат олинган жаҳид мактабларида ҳам фойдаланилган. Шунинг учун ҳам китобга махсус тақриз ёзган замондошларидан бирининг “...Бизнинг Туркистон вилоятида сартиялардан шунча тил билиб, бул тарика китоб ва луғат тасниф қилган одам йўқ эди”¹, – деган сўзлари заминида катта ҳақиқат ётар эди.

Исҳоқхон Ибрат тилшунослик соҳасида ҳам анча мукамал “Жомеъул хутут” (“Ёзувлар мажмуаси”) номли асар яратди. Муаллиф ўзининг мазкур илмий асарида жаҳон ёзувларининг энг ибтидоийси – пиктографик (лотинча *pictus* – расм ва грекча *grapho* – ёзаман) ёзувлардан, то шу кунги энг мукамал ёзувларгача босиб ўтган тараққиёт тарихини ёритиб беришга ҳаракат қилади. Исҳоқхоннинг мазкур “Жомеъул хутут” асари 132 бетдан иборат бўлиб, 1330 ҳижрий–1912 милодий йилида ўзининг “Матбааи Исҳоқия” бомсаҳонасида чоп этилган. Исҳоқхон Ибратнинг тилшунослик фани соҳасида чуқур билимга эга эканлиги мазкур асарида намоён бўди. Асарда пиктографик ёзувлардан кейин вужудга келган финикия, яҳудий, сурия, араб, юнон, форс, хитой, славян, санскрит, ҳинд, арман, лотин, грузин, уйғур ва бошқа қирқдан ортиқ жаҳон ёзувлари, уларнинг келиб чиқиши, тараққиёти ҳақида маълумот берилади, бу ёзувлардан, алфавитлардан намуналар кетирилган.

У Фарғона водийсидаги эски ёзув намуналарини, масжид ва мадрасалар пештоқларига, қабр тошларига, қадимги тангаларга, эски китобларга, тоғ-тошларга ўйиб битилган ёзувлардан намуналар тўплади. Араб мамлакатларида энг қадимий халқ – финикия халқи ёзув маданиятини ўрганди, бу битикларни тўғри ўқишга ҳаракат қилди. Исҳоқхон эрамиздан 2000 йил илгари финикия халқлари томонидан вужудга келтирилган ёзув ёдгорликларини Кипр оролидаги ғорлардан топди ва улардан ўз асарида намуналар келтирди. Исҳоқхон ёзувлар тарихини ўрганар экан, товуш-харф ёзув тизими биринчи марта финикия халқлари томонидан яратилган ва бошқа қўшни халқлар: яҳудий, сурия, араб ёзувлари финикия ёзувлари асосида вужудга келган, деган тўғри илмий хулосага келади: “Иброний (Яҳудий) эски хат экан. Зикримизга далилимиз – финикия хатидан олинган экан. Финикилар эски тараққий халқ бўлиб, ҳамма хат илми тараққийни финикия халқидан олган.”

Исҳоқхон Ибратнинг ёзувлар келиб чиқиши ҳақидаги мазкур илмий хулосаларини ёзувлар тарихи соҳасида махсус илмий иш олиб борган В.А.Истриннинг “Биринчи харф-товуш ёзув тизимининг вужудга келиши финикияликлар зиммасига тушди. Улар томонидан яратилган харф-товуш ёзувининг ўқиш, ўқитиш ва фойдаланишга анча содда бўлгани туфайли дастлаб финикияликларнинг қўшнилари тарқалди, кейинроқ эса ҳамма

¹ “Туркистон вилоятининг газети”, 1901 й., 4 август.

харф-товуш ёзув тизимларининг вужудга келишига асос бўлди”¹ деган фикрлари билан солиштирар эканмиз, ундан 50–60 йил аввал илгари сурган Ибратнинг фикрлари нақадар тўғри эканлигига, у ўз замонаси илми тараққиёти даражасидан анча юқорида турганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Исҳоқхон Ибрат маориф ва маданиятимиз тараққиёти тарихида хуснихатни мукаммал эгаллаган хаттот сифатида ҳам катта шуҳрат қозонди. Бу ҳол унинг “Санъати Ибрат, калами Мирражаб Бандий”, “Жомеъ ул-хутут” асарларида яққол кўзга ташланади. Иброҳим Даврон хабар беришича, Исҳоқхон зўр хаттот, хуснихатни мукаммал эгаллаган каллиграфдир. У бу соҳада яратган “Шоёни бир санъати (асари) учун 1907 нчи йилда катта мукофотга сазовор бўлган. У (Исҳоқхон Ибрат) ҳам хаттоти аъзамдур. Чунки мусулмонча хат ёзмақдин ўн етти навъ ёзув бирла қалам юргузурлар. Бу осори қаламия ва ақлиясидин намунаи зоти, демакки, шоён бир санъати ўтган йили – 1907 нчи йилда Туркистон генерол-губирнаторига тақдим қилиниб, шоисталиғига иккинчи даражали почётной халат (фаҳрли чопон) олган эдилар”².

Ўрта Осиёда хуснихат ва хаттотлик тарихи масалалари билан махсус шуғулланган олим Абдуқодир Муродов Исҳоқхоннинг мазкур “Жомеъул хутут” асарини дунё ёзувлари тарихини ўрганишда нодир манба сифатида баҳолайди. Дарҳақиқат, Исҳоқхон Ибрат асарни яратиш жараёнида араб ёзувининг буюк назариётчиси Мир Али Табризий, XV аср Ҳирот хуснихат мактабининг асосчиси, “хаттотлар султони” Султон Али Машҳадий асарларини чуқур ўрганди.

Исҳоқхон тўра тарихшунос сифатида “Тарихи Фарғона”, “Тарихи маданият”, “Мезон уз-замон” сингари илмий асарлар яратди. Олим бу асарларни яратишда рус ва Европа шарқшуносларининг асарларидан баҳраманд бўлди, баъзилари билан ҳамкорлик қилди. Фарб тилларини ҳам анча мукаммал билган олим “Тарихи Фарғона” асарини яратишда атокли шарқшунос олимлар В.В.Радлов, В.В.Бартольд, В.П.Наливкин, туркшунос, этнограф, сайёҳ Ҳерман Вамбери асарларидан фойдаланди, уларга ўз муносабатини билдирди. Айниқса, Владимир Наливкиннинг “Краткая история Какандского ханства” (Қозон, 1886) асаридаги фактик хато ва камчиликларни кўрсатиб ўтди. Дарҳақиқат, унинг ниҳоятда бой кутубхонасида уларнинг ўнлаб асарлари, ҳатто “Ислом энциклопедияси”нинг кўпгина жилдлари, дунё олимлари эътиборини қозонган Вамберининг “Путешествия по Средний Азии” каби асарлари бўлган. XX аср биринчи чораги ўзбек публицисти ва шоири Лутфулла Олимий маълумотларига қараганда, “Қутадғу билиг”нинг дунёга маълум уч нусхасидан бири – Наманган нусхаси ҳам Исҳоқхон Ибрат кутубхонасига мансуб бўлган.

Исҳоқхон Ибрат ўз халқининг порлоқ келажагига, озод ва фаровон истиқболига зўр умид ва ишонч билан қаради. У Ватанининг, келажакда илм-фан, маданияти ривожланган шаҳарларининг қиёфасини романтик бўёқларда ишонч билан тасвирлайди: “Маданий шаҳарлар шундай бўлурки, анда дорилмуаллимин мадрасалар ва анвойи фунун мактаблар (олий ўқув юртлари – У.Д.), ҳар хил илм ва ҳунарлар, катта дўхтирлар, табиблар ва мазлумни золимдан ҳимоя қиладурган ҳокимлар ўз шаҳарларида бўлур... Ҳар куни юруб турадиган фойизлар, чирок, шамол сандал (вентилятор ёки холодильник – У.Д.) бўлса, катта мактаблар бўлса, теле-

¹ Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. Стр. 274.

² “Туркистон вилоятининг газети”, 1908 й., 56-сон.

фонограмлар бўлса, шаҳарлар озода, чангдан, бўйи баддан тоза бўлса, қайси илмни хоҳласа, ани таълим берадурган муаллимлар бўлса, аҳли илмларнинг кадри яхши бўлса, нодонларни ўз ҳолига қўймаса, фикр ва илм ва хунар ўргатса...”¹.

Эътибор беринг, Исҳоқхон Ибрат таълим-тарбиянинг умумий комплекси ҳақида гапиряпти: ибтидоий мактаблар ҳам, касб-хунар мактаблари ҳам, ҳатто олий ўқув юртлари ҳам муаллиф диққат марказида. XX аср бошлари жаҳид зиёлиларининг, шу жумладан, Исҳоқхон Ибратнинг буюк орзуси миллат фарзандлари учун университет очиш эди.

Исҳоқхон тўра Ибрат 1898 йилдан эътиборан Тўрақўрғон туман халқ қозиси лавозимида ишлаб келган. Бу анча масъулиятли лавозим унинг илғор фикрларни халқ ўртасида кенгрок ёйишида анча ёрдам берган, ҳамма вақт ҳам мутаассиблар унинг маърифатпарварлик, маорифпарварлик фаолиятига қарши очиқ чиқишга журъат қила олган эмаслар. Шунинг учун ҳам 1906 йилдаёқ “Мактаби Исҳоқия”га рус тилини ўқув предмети сифатида киритган, рус ва немис тилларини мукамал билувчи татар маорифчиси Хусайин Мақаевни рус ва немис тиллари ўқитувчиси этиб тайинлаган. Исҳоқхон Ибрат бошқа усули жаҳид мактабларида ҳам шундай йўл тутишга даъват этган, у ўз мактабида ҳафталик дарс жадвалини ишлаб чиққан: ҳар 40 дақиқада қўнғироқ чалинган ва 10 дақиқалик танаффус жорий қилган. Туркистон ўлкасидаги бошқа усули жаҳид мактабларидан фаркли равишда дарс жадвалига ўқитиладиган китоб-дарсликлар номи эмас, ўқув предметларининг номлари кўрсатилган, ҳатто дарс жадвалига бадантарбия предмети ҳам киритилган. Бу дарс кўп ҳоларда “Исҳоқия боғи”да махсус ҳаракатли ўйинлар тарзида ўтказилган. 1912 йилдан эътиборан худди шу мактабда алоҳида қизлар гуруҳини ташкил қилган ва бу гуруҳга Хусайин Мақаевнинг рафиқаси Фотиҳа Мақаевани ўқитувчи этиб тайинлаган. Педагог Исҳоқхон Ибрат фикрича, мактаб-мадрасаларни ислоҳ қилиш билан баробар миллатни, унинг онгини, тафаккурини ислоҳ қилиш керак. Унинг “Ойна” журналида босилган бир мақоласи “Миллатни ким ислоҳ этар?” деб номланади. Унда муаллиф шариат-дин пешволари масжидларда амру маъруф ўтказиб, миллатни шариатга хилоф бидъатлардан воқиф қилсалар, “вазифалари таълиму ҳидоятни халқуллоҳ” бўлган уламолар Оллоҳ олдидаги вазифаларини адо этган бўлур эдилар, деган фикрни баён қилади. Бу эса мактаблар ислоҳига, усули жаҳид мактабларига кенг йўл очар эди. Бу “ислом дини барча фанларнинг сарчашмасидир” ақидасига мос келар эди.

Исҳоқхон Ибрат 1908 йилда Москва, Петербург шаҳарларида бўлади, диққатга сазовор жойлари билан танишади. Эрмитажда сақланаётган, Кауфман томонидан 1868 йилда Самарқанддан олиб кетилган “Мусҳофи Усмон”ни кўзига суртди, Русия олий ва ўрта ўқув юртлари тизими билан яқиндан танишди. Қайтишда Оренбург, Уфа шаҳарларида бўлади, туркий халқларнинг улуг мутафаккирлари, “Шўро” журналининг муҳаррири Ри-зоиддин Фаҳриддин, “Вақт” газетасининг муҳаррири Фотиҳ Каримийлар билан “усули жаҳида” хусусида узоқ суҳбатлашди. У ердаги Гауфман деган матбаачидан пулини ўн йил мобайнида тўлаш шарти билан кредитга литографик машина сотиб олади ва уни жуда катта машаққатлар билан – Оренбургдан Кўконга поездда, Кўкондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келди. 1908 йилнинг декабрь ойида бўш ётган ҳаммом биносида босма-хона ташкил қилди ва “Матбааи Исҳоқия” номи билан ишга туширди.

¹ Юқоридаги асар. 113–114-бет.

Матбаа ишларидан анча хабардор бўлган Хусайин Макаев ва Абдурауф Шахидий Исҳоқхон билан ёнма-ён туриб ишлади. Туркистон ўлкасининг чекка бир қишлоғида матбаанинг вужудга келиши ўзбек халқининг таълим-тарбия, маърифат соҳасидаги улкан ютуғи эди. Матбаанинг ташкил қилиниши, уни вужудга келтиришдаги мақсади тўғрисида Исҳоқхон Ибрат “Тарихи чопхона” номли шеър битди, унда шундай мисралар бор:

*Минг уч юзу йигирма олтида чопмахона
Очмоққа бўлди рухсат ва сўз бериб замона.
Мақсад бу ишдан эрди оламга илм қасри,
Ҳам қўймоққа асарлар ёдовари жаҳона...*

Туркистоннинг илк матбаачиларидан бири Исҳоқхон бу амалий фаолияти билан ўлка маърифатпарварлари, маорифчилари фаолиятини яна бир поғона юқорига кўтарди. Бу матбаада савод чиқаришга оид рисола-лар, дарсликлар, плакатлар, мажмуалар мунтазам нашр этиб турилди. Ибрат “Мақсад бу ишдан эрди оламга илм қасри” деб таъкидлаганидек, бу матбаа ўз фаолиятини илм-маърифат тарқатишдан бошлади. Унда биринчи марта 1908 йилда савод чиқаришга бағишланган “Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий” асарини нашр қилди. Ушбу асар савод чиқаришда, хусниҳат намуналарини ўргатишда жадид ва қадим мактабларида “Муфрадот” дарслиги сифатида қўлланган. “Матбааи Исҳоқия”нинг илм-маърифат тарқатиш мақсадида ташкил қилинганлигини яна шундан ҳам билишимиз мумкинки, Исҳоқхон матбаа пештоқига нур таратаётган куёш тасвирини ишлаб, унинг ичига “илм” сўзини ёздирган. Бу билан маърифатпарвар илмни нур таратаётган куёшга ўхшатади. Бу рамзий тасвир – эмблема мазкур матбаада чоп этилган китобларнинг кўпида мавжуд. Исҳоқхон матбаанинг очилган йилиёқ уни кенгайтириш, ўлкада энг кўзга кўринган босмахоналардан бирига айлантириш учун ҳаракат қилди, керакли анжомлар тайёрлади. Халқ ўртасида китоб ва турли рисола-ларга талабнинг ортиши натижасида матбаа 1910 йилда Наманган шаҳрига кўчирилди ва типолитографияга айлантирилди. Намангандаги ҳозирги Исҳоқхон Ибрат номидаги матбаа-босмахона “Матбааи Исҳоқия” асосида ташкил топган. Исҳоқхоннинг хусниҳатга, хат-савод чиқаришга бағишланган “Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий” (1908) ўқув рисо-ласи, “Илми Ибрат” (1909) номли шеърлар тўплами, ёзувлар тарихига бағишланган “Жомеъ ул-хутут” (“Ёзувлар мажмуаси”) каби асарлари ўз матбаасида нашр этилди.

Бехбудий, Мунавварқори, Авлоний, Убайдулла Хўжаев, Обиджон Маҳмудовлар нашр этган газета ва журналларда ўз мақола ва шеърлари билан фаол иштирок этган Исҳоқхон Ибрат ўзи ҳам 1913 йилда “Матбааи Исҳоқия” қошида “Ал-тижорал ал-Намангон” номида газета чиқариш учун ҳукуматдан рухсат сўраб ариза берганлиги ҳақида “Таржимон” газетасининг 1913 йил 128-сонида хабар берилган. Бу ҳақда Оренбург-да чиқадиган, “Вақт” газетаси катта мамнуният билан куйидагиларни ёзади: “Намангон. Мўътабариндин Исҳоқ қози ҳазратлари “Ал-тижор ал-Намангон” исминда бир газета чиқарарга сўраб ариза берди. Бу зот 1908 нчи йилда Намангонда бир матбаа очган эди. Бу йил “Кутубхонаи Исҳоқия” исминда кутубхона очиб, турк, татар, ўзбек, рус тилларинда бўлгон адабиёт китоблари олдирди. Ҳозир газета чиқармоқ хаддиндадур. Чин кўнгулдан муваффақият тилаймиз”¹.

¹ “Вақт” газетаси, 1913 йил, 1324-сон.

Ҳар қанча ҳаракат қилса-да, Исҳоқхон газета чиқаришга муваффақ бўла олмади, лекин ўз уйида анча бой кутубхона ташкил қилди ва уни “Кутубхонаи Исҳоқия” деб атади. Ибрат архивидаги китоблар рўйхати шуни тасдиқлайдики, кутубхонада таълим-тарбия ва ўқитишга оид ўзбек, рус, татар, турк, араб, форс-тожик тилларида кўплаб китоблар бўлган, улардан нафақат ўзи, қишлоқ аҳолиси унумли фойдаланган. Исҳоқхон Ибрат ўз мактаби ўқувчиларини кутубхонада сакланувчи китоблар, дарсликлар билан таъминлаган. Кутубхонанинг мактаб ўқувчиларига бағишланган қисмида кўплаб пешқадам педагогларнинг эллиқдан ортиқ дарслик ва ўқув қўлланмалари бир неча нусхада, таълим-тарбияга оид юзлаб китоблар бўлган. Афсуски, бир неча минг китоб, қўлёзмалар, газета ва журналлар бойламларини ўз ичига олган ушбу ноёб кутубхона 1917 – 1920 йиллар инкилоб деб аталмиш ур-йикитларида, 1937 йилнинг машъум қатағонида бутунлай йўқ қилинди.

Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданиятининг ҳар қандай янгиликларидан халқини баҳраманд қилишга ҳаракат қилди. У тараққий этган Шарқ ва Ғарб давлатлари шаҳарларида, хусусан, Туркия пойтахти Истанбулнинг фарахбахш “Миллат боғи”да онаси Ҳурибиби билан дам олган пайтларда ўз Ватанида ҳам ҳамқишлоқлари учун шундай гўзал боғ яратиш ҳақида ўйлаган бўлса, ажаб эмас. У отасидан қолган беш таноб ерда халқ учун истироҳат боғи яратди, фавворалар қурдирди, 150–200 туп арчадан хиёбон барпо этди, рус ва Европа манзарали дарахтларини ўтказди, Европа усулида иморат қурдириб, аркига “Хуш келибсиз Исҳоқия боғига!” деб ёзиб қўйди. Бу боғни қишлоқ аҳолиси ҳозир ҳам “Исҳоқия боғи”, “Гулбоғ” деб атайдди.

Исҳоқхон Ибратнинг илм-фан, маданият ва маориф янгиликларини ўз халқига тарғиб қилиши, тараққиётга тўғаноқ бўлаётган ярамас урф-одатларга қарши кураш олиб бориши, албатта, мутаассибларга ёқмади, уларнинг ғзабини оширди, мутафаккирга нисбатан турли-туман бўхтон тошларини ёғдирдилар, уни “Исҳоқ кофир” деб эълон қилдилар. Исҳоқхон ўзининг илғор ғояларидан бир қадам ҳам чекинмади, ҳар қандай оғир шароитда ҳам маърифатпарварлик фаолиятини давом эттирди. Замондоши Иброҳим Даврон гувоҳлик беришича, “Дунёнинг сонсиз меҳнату андухларидин ва гуруҳи кажрафтор таъналаридин бир зарра қадар бўлса-да, малулият ҳосил этмади”¹.

1937 йилнинг март ойида даҳшатли қатағон машинаси Ватанимизнинг фозил кишилари қаторида Исҳоқхон Ибратни ҳам аждаҳодай ўз қомига тортди. 75 ёшни қоралаган кекса мутафаккир шоир, педагог ва бир кора машина тўла китоб Андижон турмасига олиб кетилди. У шўролар турмасида икки ой ётиб, ҳаёт билан видолашди.

Истиқлол, Мустақиллик туфайлигина Исҳоқхон Ибрат ҳақида бор ҳақиқатни айтиш, унинг асарларини тўлалигича халқнинг маънавий мулкига айлантириш имконияти вужудга келди. 1994 йилда “Шарқ” нашриёти шоир ҳақида “Истиқлол фидойилари” рукни остида алоҳида рисола, 2005 йилда “Маънавият” нашриёти “Истиқлол қаҳрамонлари” рукни остида Исҳоқхон тўра Ибратнинг “Танланган асарлар”ини босмадан чиқарди.

¹ “Туркистон вилоятининг газети”, 1908 йил, 56-сон.

Қозоқбой ЙЎЛДОШ

ПОСТМОДЕРНИЗМ: МОҲИЯТ, ИЛДИЗЛАР ВА БЕЛГИЛАР

Кейинги йилларда, умуман, ўзбек миллий тафаккури, хусусан, адабиёт ҳамда санъатида кўп тўхталинаётган, қатор баҳсу мунозараларга сабаб бўлаётган постмодернизм ҳодисаси ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолган бир таркиб ва бир босқичли ҳодиса бўлмай, тараққиётнинг анчагина мураккаб ва ўзига хос босқичларидан ўтган илмий, ижтимоий, фалсафий ва эстетик йўналишдир. Тегишли илмий манбаларни ўрганиш кўрсатадики, “постмодернизм” атамаси илк бор Биринчи жаҳон уруши бораётган 1917 йилда Р.Ранвицнинг “Европа маданияти таназзули” китобида фалсафа ва санъатда модернизмдан кейин юзага келган янгиликларни, яъни “янги” дан кейинги янгиликларни англатувчи атама тарзида ишлатилган. 1934 йилда адабиётшунос Ф.де Ониснинг “Испан ва Лотин Америкаси поэзияси антологияси” асарида бу истилоҳ модернизмга зид бўлган тушунча тарзида қўлланди. Машҳур жамиятшунос олим А. Тойнби ўзининг 1947 йилда битилган “Тарихни ўрганиш” китобида постмодернизмга культурологик ва ижтимоий маъно ҳам юклаб, уни маданият ва санъат ҳодисаларини изоҳлаш борасида Кунботишнинг якка ҳукмронлиги тугагани, оламдаги ўзгача тафаккур тарзи ҳам муайян салмоқ касб эта бошлаганини англа-тадиган тушунча сифатида ишлатди. XX асрнинг 70-йилларида америкалик теолог Х. Кокс Лотин Америкасида дин муаммоларига бағишланган илмий ишларида “постмодерн теология” атамасини қўллаб, унга диний маъно ҳам юклади. “Постмодернизм” атамаси Ч.Женкснинг “Постмодерн меъморчилик тили” китобидан кейин жуда кенг ёйилди. Муаллиф асарида анчадан буён турли маъноларда қўлланиб келинаётган бу атамага тамомила ўзгача мазмун юклайди. У постмодернизм меъморчилик тарихида янги давр бошланганидан далолат эканини, эндиликда архитектура соҳасида олдинги усуллардан фойдаланиш, ўрни келса, аввалгилардан нусха кўчириш, илгаридан мавжуд биноларга жузъий ўзгаришлар билан янгича қиёфа бериш ҳам ижодкорлик тарзида қабул этилаверишини қайд этади. Муаллиф бундай ёндашув нафақат меъморчилик, балки замонавий санъатнинг бошқа турларига ҳам хос эканини таъкидлайди. Шу тариқа, ўтган асрнинг 70-йилларидан эътиборан “постмодернизм” атамаси меъморчилик, санъат ва адабиётдаги янги тамойилларни англатиш учун қўлланиладиган бўлди. Лиотарнинг “Постмодерн ҳолат: билим ҳақида маъруза” китоби босилиб чиққан 1979 йилдан бу атама фалсафий маънода ҳам ишлатила бошланди.

Бадийий ҳодиса сифатида АҚШда олдин меъморчилик, ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат сингари визуал санъат турлари ҳамда амалиёт билан санъат қоришиб кетган дизайн, видеоклип каби санъат турларида бўй

* Қозоқбой Йўлдошев – педагогика фанлари доктори.

кўрсатган постмодернизм тез орада адабиёт, мусиқа ва фалсафага ҳам ўтиб, китъалараро кўламдаги глобал эстетик ҳодисага айланди. Постмодернизм очун миқёсида кадрийатлар тизими тубдан ўзгаргани, жаҳон кўламида модернизмда бўлган **европацентриқ** карашлар ўрнига глобал **полицентриқ** ёндашув майдонга чиққани, дунё мавжудлигининг **постмустамлакачилик** ва **постимпериализм** босқичи бошлангани, инсоният олдида илк бор ўз-ўзини тўлиқ кириб битириш имконияти пайдо бўлганини англаувчи тушунча ўлароқ қарор топди¹. Бошқача айтганда, инсоният юзма-юз турган фожиаларни бутун кўлами билан чуқур англаган ва деярли “қиёмат арафасида яшаётган” ижодкорларнинг бу фожиалар ҳамда уларнинг яратувчиларига муносабатини, кўнглидаги чексиз ҳадик-хавотирли кечинмаларини тўла ва хоҳлагандай ифодалаш йўсинлари жамини англаувчи фалсафий-эстетик йўналишдир. Постмодернизм бугунги ижодкор дарди ва изтиробларининг кўнгил, тафаккур, қоғоз, бино, кино ва сахнада глобаллашган цивилизацияга уйғун ҳолдаги ифодасидир.

Барча йўналишларда ҳам постмодернизм алоҳида бир инсон ва унинг ҳуқуқларини давлат ҳамда миллат манфаатларидан юқори кўяди, фан, техника, саноат ва демократияга интилишни устувор билади. У пайдо бўлганидан буён инсоният катта қисмининг нафақат бадиий-эстетик, балки ахлоқига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Агар авваллари одамдаги тиришқоқлик, интизом, жиддийлик, аниқлик, ишчанлик сингари инсон ҳаётини таъминлаш, эҳтиёжини қондириш ва ижтимоий мавқеини кўтаришда қўл келадиган сифатлар улуғланган бўлса, эндиликда ундаги тасаввур кучи, ижодкорлик, ҳиссиётчанлик, мослашувчанлик каби ҳислатлар маъқул кўрилмоқда. Яъниким, санъат, адабиёт мавжуд воқеликка қарши исён қилароқ унга таъсир ўтказмоқда.

Постмодерн санъат ўзидан олдинги бошқа йўналишлардан бадиий яратикдан кўра унинг яратилиш кечимига; муаллифга қараганда ўқирманлар оммасига; вербал (оғзаки)ликка нисбатан визуалликка кўпроқ эътибор қаратиши билан ажралиб туради. Постмодерн санъат асарлари дунёнинг бетартиб (хаос)лиги, бошбошдоқлиги, ўткинчи ва англамсизлигидан иборат постмодерн манзарасини бериш учун кўпроқ тасаввур, туш, онгсизлик сингари ҳолатларни ўз тасвир объекти ва воситасига айлантиради.

Постмодернизм бир вақтнинг ўзида ҳам модернизмнинг мантиқий давоми, ҳам унинг тугатувчиси бўлган амбивалент (икки вазифали) ҳодисадир. Агар модернизм учун мавжуд эстетик қолипларга бўйсунмаслик, санъаткорнинг ўз-ўзини ифодалаш эрки ва ижодий бетакрорлик идеал саналган бўлса, постмодернизм дунёни эгаллаб олган техник аурога тартиб ва бетакрорлик йўқлигидан келиб чиқиб, индивидуал ижодий эркинлик ўрнига ўзгаларнинг бадиий яратикларини жузъий ўзгартишлар, ўйин ва эстетик найранг воситасида бадиий ўзлаштиришни муҳим ҳисоблайди. Постмодернизмда санъат билан борлик, шунингдек, санъатнинг ички турлари ўртасидаги одатий фарқлар ювилиб, чегарасизлик ва қоришиқлик универсал тус олади. Унда эстетик интерпретация бадиий инновацияни сиқиб чиқариб, ўтмишда машҳур бўлган асарларга тақлид, уларни муайян ўзгаришлар билан янгича тақдим ва талқин этиш кучаяди. Модерн санъатдаги адоқсиз исён ўрнини постмодерн мослашувчанлик ва келишувчанлик – конформизм эгаллайди. Агар модернизмда бевосита ҳаётнинг ўзига таяниб, мавжуд адабий анъаналар инкор қилинган бўлса,

¹ Кюнг Г. Религия на переломе эпох // Иностранная литература. 1990. №11.

постмодернизмда ҳаётнинг ўзи бўлақларга ажратилиб қайта қурилиши, яъни деконструкция қилиниши керак бўлган матн, белги ва кўчирмалар йиғиндиси тарзида қабул қилинади.

Постмодерн эстетикада юксак санъат билан оммавий маданият ўртасидаги муносабатга ҳам тамомила ўзгача ёндашилади. Чинакам юксак санъатнинг аҳамияти ва қиммати тан олингани ҳолда унинг оммавий маданиятлиги муҳимроқ саналади. Тўғри, постмодернизмда ҳам оммавий маданиятнинг кўпинча юксак бадиият талабларига жавоб беролмайдиган, жўн ва жозибасиз ҳодиса экани кўзда тутилади. Аммо у қамров ва қўламини бадиий теранлик ва бетакрорликдан муҳим ҳисоблайди. Шу ўринда ўзбек илми ва мафқурасида жуда кенг ёйилган оммавий маданият ҳодисасига кимлардир томонидан бизнинг маънавиятимизга зарба бериш учун атай яратилган ва зўрлаб тиқиштирилаётган ҳодиса тарзидаги қарашга бироз аниқлик киритиш лозим кўринади. Оммавий маданиятни инсон маънавиятини бузиш учун атай ўйлаб топилган ҳодиса тарзида талқин қилиш ҳақиқатга мувофиқ эмас. Маданиятга доир ҳодисаларга алоҳида истеъдодли кишилар томонидан яратиладиган фавқуллодда камёб нарса эмас, балки ёппасига ишлаб чиқариш, сотиш, сотиб олиш ва истеъмол қилиш мумкин бўладиган оддий товар тарзида қарашни ёйиш орқали уни оммага яқинлаштириш нияти оммавий маданият тушунчаси моҳиятини ташкил қилади. Постмодерн эстетика маданиятга омма ва ҳамманинг дахлдор бўлишини истайди. Бу истак маданият ва санъатни қадрсизлантириш эмас, балки уни оммага яқинлаштиришни кўзда тутаяди.

Кишида беихтиёр совет мафқураси ҳам адабиёт ва санъатнинг оммавий бўлишига катта эътибор қаратарди, бу жиҳатдан у постмодернизмга менгзар экан-да, деганга ўхшаш фикр пайдо бўлади. Бу ўринда шуни айтиш керакки, шўроча ёндашувдан фарқли ўларок, постмодернизм оммани маданиятнинг истеъмолчисигина эмас, балки унинг яратувчиси, ижодкори мақомида ҳам кўришни хоҳлайди. Бундай ёндашувга кўра маданиятнинг оммавийлашгани янглиғ омманинг ҳам маданийлашиб, яратувчи мақомига эришуви кўзда тутилади.

Айтиш керакки, постмодерн қарашда алоҳида мақомга эга бўлган инсоннинг ахлоқдан ташқаридалиги, ҳар қандай истакни жиловламаслик, бир жинсдагилар орасидаги никоҳ, яланғоч эротизм сингари миллий маънавий қадриятларимизга тамомила зид бўлган тутумлар ҳам азбаройи бизнинг ахлоқимизга зарба бериб, маънавиятимизни оёқости қилиш учун эмас, балки айрим одамларга қулай, уларнинг истагу хоҳишларига мувофиқ бўлгани сабаб қўллаб-қувватланаётганини ҳисобга олиш тўғри бўлади. Буни кўзда тутиш ахлоқсизликни ахлоқ даражасига кўтарадиган оммавий маданиятни мутлақо зарарсиз ҳисобламаса-да, унинг кимнидир йўлдан оздириш учун махсус ўйлаб топилган ёвуз ҳодиса эмаслигини таъкидлашга хизмат қилади. Постмодернизм анъанавий эстетик қадриятларнинг қадрсизланиши ўрнини аслида бекадр бўлган “маданий ҳодиса”ларга кадр бериш билан қоплашга уринади. Постмодерн эстетика модернизмда санъатга алоқасиз ва номухим саналган оммавий маданият, экология, феминистик сингари соҳаларни ҳам қамраб олгани сабабли тинимсиз энига кенгайиб боради.

Юксак санъат билан бир марталик истеъмолга мўлжалланган оммавий маданиятнинг ўзаро яқинлашуви, жамият аъзоларида санъатни, биринчи навбатда, кишига завқ бериб, ҳордиқ чиқаришга хизмат қилиши керак бўлган гедонистик (лаззат берувчи) восита тарзида тушунишнинг ёйилиши

билан одамларда турли даражадаги бадиий дид бўлиши мумкинлиги ва бунинг илдизи кишининг интеллекти ва туйғулари ҳамда у яшайдиган ижтимоий-маиший шароитга бориб тақалиши жўнидаги олдинги қарашлар ўз қимматини йўқота боради. Постиндустриал жамиятда эстетик дид рамзий маъно касб этиб, истеъмол эркинлиги шароитида нарса эмас, балки ахборот ва белги алмашиш орқали завқланиш ва лаззат олиш муҳим саналади. Асил санъат ходисалари ўрнини симулякр (сохта эстетик яратик)ларнинг эгаллаши мумкинлиги дидларни бирхиллаштириб, ўртадаги айирмаларни йўққа чиқара боради. Тўғри, ҳар қандай шароитда ҳам санъат ходисаларига турлича қарашлар сақланиб қолади, лекин истеъмол санъатининг оммавийлашуви дидларнинг ўтмаслашувига олиб келади. Негаки, истеъмол – тўхтов билмайдиган, ҳар куни, ҳар дақиқада ишлаб чиқарилиши, сотилиши ва истеъмол қилиниши керак бўлган узлуксиз кечим. Бу жараёнда саноатлик устуворлик қилади. Асил санъат асарини эса саноат усулида яратиб бўлмайди. Бир-бирига ўхшаш саноат маҳсулотлари истеъмолига мослашган дид ҳам ўхшаш бўлади.

Постмодерн эстетика телевидениенинг вазифасига ҳам жиддий ўзгартиришлар киритади, натижада кўрсатувлар – реал ҳаёт, ҳаёт эса, телевидениенинг инъикоси тарзида қабул этиладиган бўлади. Постмодерн кўрсатувларнинг асосан кўнгилочар шоулик, томошабоплик ва узлуксиз давомийлик хусусиятларига эгаллиги томошачилар аудиториясининг руҳиятини ҳам ўзгартириб юборади. Дунёнинг глобаллашувига олиб келган техник ҳамда ахборот воситаларининг қарқин (шиддат)ли ривожинсон руҳияти ва дидининг ҳам глобаллашувига олиб келди.

Чин илмий ва бадиий кашфиётлар хос кишилар томонидан яратилиб, уларгагина таъсир қилиши ва тушунарли бўлиши керак, деб қарайдиган модернистик ёндашувга қарама-қарши тарзда постмодернизм фалсафа, санъат ва адабиётнинг оммавийлигига интилади. Постмодерн эстетик назария ҳар қандай санъат асари кўпчилик томонидан англанадиган бўлибгина қолмай, балки истаган одам томонидан яратилиши ҳам мумкин ва керак деган қарашга таянади. Постмодернизм ўтмиш, тарих, маданият, фольклор, адабиёт ва санъатга доир меросга эҳтиромли муносабат зарурлигини рад этиб, унга эркин, нождидий, ўйнаброк кинояли ёндашиш мумкин ва лозим деб билади. Шу сабаб постмодернизмда бадиий-эстетик аънаналарга амал қилинмайгина қолмай, уларга киноя билан ўйнаб муносабатда бўлинади. Тарихни бадиий ўзлаштириш борасида классик адабиётда бўлган ўтмишга эҳтиромли ёндашиш постмодернизмда ундаги кулгига лойик қирраларга кўпроқ урғу бериш билан ўрин алмашади.

Агар модернизмда олам ходисаларининг хаос (тартибсизлик) эканидан келиб чиқиб, ижодда ҳаётий хаосдан эстетик космос (санъат) яратилади деган қараш устуворлик қилган бўлса, постмодернизмда ана шу хаосни ўйин шаклида бадиий тадқиқ этиш эстетик мақсадга айланади. Яъни постмодернизм ҳар қандай бадиий яратикнинг бирламчи вазифаси истеъмолчига маъкул келишдан иборат бўлиши кераклигини кўзда тутати. Адоксиз сўз ўйинларидан фойдаланиш, тақлид, мантиқсизлик ёхуд тескари мантиқ келтириб чиқариш йўли билан кулги пайдо қилиш; тасвирда бадииятга алоқаси йўқ кўча сўзларини бемалол ишлатиш орқали эътибор тортиш постмодерн адабиётнинг хос белгилари саналади. Постмодерн асарлар кўпинча ўнг келиб қолган сўз ўйинидан фойдаланиш, фақат айна вазият учун бир мартагина қўл келадиган бадиий ҳолат пайдо қилишга, яъни **бирмарталик** матн яратишга қаратилади. Худди бирмарталик стакан,

сочик, шприц янглиғ санъат асари ҳам бир марта фойдаланишга яроқли бўлиши етарли саналади. Олдингидай матннинг асрлар оша яшайдиган бўлишига эришиш мақсад қилиб қўйилмайди. Маиший турмушда жуда кўп нарсаларни бир марта ишлатишга кўниккан одам санъат асарини ҳам шундай истеъмол қилишга кўника боради. Шу тарика жамиятда мавжуд бўлган маънавий-ахлоқий талаблар салмоғи шахс ҳаёти ва қулайлиги олдида жуда аҳамиятсиз, нојиддий ва кулгига лойиқ эканига, худди шу тўсиқ-тазийқлардан озодликкина одамнинг тирикчилигига мазмун бағишлашига одатланилади.

Постмодерн адабий ижод кўпроқ бадиий нутқдаги сўз ўйинлари тизимида намоён бўлади. Мумтоз адабиёт намуналаридан олиниб, ўзининг асил маъносига тамомила терс мазмунда қўлланиладиган узинди (цитата)лар постмодерн битикларнинг асосий хомашёси саналади. Ё оҳанг, ё сюжет ёки қандайдир бир лавҳа ёхуд қайсидир фикр кўчирилиши ва олдингисига тамомила ёхуд қисман терс маъноларда қўлланилиши орқали кулги туғдирилиши, бу кулгининг манбаси истеъмолчилар томонидан тўла англашиладиган бўлиши постмодерн битик учун бош мақсад саналади.

Мавжуд адабий тизимларнинг атай бузилиши, бадиият борасида олдиндан шаклланган тушунчавий аппарат, норма ва ўлчамларнинг онгли равишда инкор этилиши, бошқача айтганда, ҳеч қандай турғун белгининг йўқлиги постмодерн йўналишдаги эстетик яратикларнинг энг турғун белгиси ҳисобланади. Бу ўринда парадоксал мантиққа амал қилинади: ҳеч қандай доимий белгига эга эмаслик постмодерн ижоднинг доимий белгиси саналади. Постмодернизм азал-азалдан бадииятнинг ўлчови ҳисобланиб келган яхлитлик, уйғунлик, тугаллик, гўзаллик сингари тасаввурларни барбод этиб, аристотелча-гегелча-кантич мумтоз эстетик ёндашувнинг барча асосий қоидаларини инкор қилади.

Бу ҳол кимларнингдир истаги туфайли эмас, балки очундаги геосиёсий вазиятнинг омонатлиги, ижтимоий тузум ва тизимлардаги тинимсиз ўзгаришлар, уларга ёндашув ва изоҳларда бир хиллик йўқлиги, маънавий улгуларнинг тўхтовсиз алмашавериши, нафақат бугун ва келажак, балки ўтмишни изоҳлаш борасида ҳам адоқсиз турфалик борлиги, ижтимоий ҳаётда таваккал (авантюра)га асосланган тийиқсиз ва башорат қилиб бўлмайдиган стихияли жараён ҳукмронлиги янглиғ ҳолатлар воқеликка постмодерн муносабатни, у эса ўз навбатида, постмодерн санъат ва адабиётни юзага келтиради.

Ҳозирги кунда кўпчилик одамлар орасида кенг ёйилган воқеликдан норозилик кайфияти техник прагматизм билан қўшилиш натижасида оммада ҳамма нарсага ишончсизлик, киноя, мазахоумуз қараш, аламангиз қувноқликни юзага келтирган. Аввалбошдан эрмак ва овунчоқ сифатида яратилгани, алоҳида ҳозирликсиз, ақл ва туйғуларни зўрламай туриб ҳам бемалол томоша қилиш мумкинлиги постмодерн асарларнинг оммалашувиغا олиб келади. Ҳеч қандай бадиий ва ахлоқий чекловни тан олмаслик оқибатида инсоният томонидан ўтмишда яратилган бутун маданиятга бирварақайига постмодерн эстетиканинг объекти ва материали тарзида қарала бошланди. Яъни санъат соҳасида ўтмиш маданиятига алоҳида қимматга эга дахлсиз эстетик қадрият эмас, балки пародия қилиш учун хомашё, исталганча қайта бадиий ишлов берилиши мумкин бўлган бирламчи материал сифатида қараш қарор топди. Бадиий яратиклардан муқаддаслик тамғасининг олиб ташланиши постмодерн ёндашувга популистик хусусият бахш этади.

Олдин яратилган матнларга дахл қилиш йўли билан янгилик яратиш постмодерн эстетикада ўтмиш адабиётни инкор этиш ёхуд ундан узилиш эмас, балки унинг занжирига янги бир халқа қўшиш тарзида изоҳланади. Яратилаётган постмодерн битиклар ва мумтоз асарларнинг янги талқинлари уларнинг трансмаданий универсал бадиий-эстетик қимматга эгаллигига кўра баҳоланади. Янги бадиий эффект беришга мўлжалланган қоришиқлик, классик талаблар ва модернистик ёндашувларнинг постмодерн қарашлар билан уйғунлаштириб юборилиши постмодерн поэтиканинг асосий белгисидир. Классик уйғунлик (гармония) билан модернистик ноуйғунлик (дисгармония) қўшиливи постмодернга хос **ноуйғун уйғунлик** ёки **келишимсиз гўзаллик** тушунчасини юзага келтиради. Бу тушунча ўтмиш адабиётларда бир қадар ёйилган шакли, кўриниши хунук бўлса-да, моҳияти гўзал бўлган образлар эмас. Қадриятлар синкретизми постмодернизмга санъат яратиларида яхшилик билан ёмонлик, ҳалоллик билан нопоклик, адолат билан адолатсизлик ўртасидаги қарама-қаршиликни пайқалмайдиган ҳолатда тасвирлаш имконини беради. Чунончи, ўзи ёқтирмаган одамни ўлдирган, банкни усталлик билан ўмарган, рақибини маҳорат билан чув туширган тимсоллар истеъмолчида ёқимли таассурот қолдирадиган йўсинда тасвирланадики, буни “келишимсиз гўзаллик”дан бошқа йўсинда номлаш қийин. Постмодернизмда эзгулик билан ёвузлик қарама-қарши қўйилмай, улар ўзаро ажралмас уйғунлик саналади, универсал кўпўлчамлик, яъни ҳар қандай нарса-ҳодисага турли ракурслардан туриб турлича баҳо бериш мумкинлиги ҳаётнинг тўқималаригагина сингиб кетган табиий ҳолат ҳисобланади.

Постмодернизм объектив борлиқни ҳаққоний акс эттиришдан кўра видеоклип, компьютер ўйини, аттракцион сингари иккиламчи, сунъий реалликлардан фойдаланган ҳолда уни эстетик моделлаштиришга кўпроқ диққат қаратади. “Иккиламчи реаллик” билан ишлаш тамойили санъатнинг адабиёт, мусиқа, балет, театр сингари ўта жиддий тармоқларини ҳам ўз домига тартади. Иккиламчи реалликнинг чексиз техник имкониятларига таянган постмодерн эстетика яратувчиликни одамнинг субъект сифатида мавжудлигининг асосий белгиси деб ҳисоблайди. Шу ўринда бу жиҳат санъатдаги шартлиликка ўхшаш ҳодиса эмасми деган иштибоҳ пайдо бўлиши мумкин. Шартлилик шундай экани санъаткор, ўқирман ҳамда томошачи томонидан шартли равишда қабул қилинган ҳолатни англатади. Иккиламчи реаллик эса техник воситалар ёрдамида йўқ нарсани бордай қилиб кўрсата олишни билдирадиган тушунчадир. Иккиламчи реалликни асил реалликдан устун қўйганидан постмодерн тафаккур агар Худо олам ва одамни яратган бўлса, одам Худони ҳам қўшган ҳолда бутун оламни а) эртақ йўсинида **аудиал** ҳамда б) кино ва телеиндустрия маҳсулотлари шаклида кўзга кўринадиган қилиб **визуал** шаклда бирваракайига икки даражада ярата олади тарзидаги шаккоқларча даъво қилишгача боради. Постмодерн эстетикага кўра олдиндан белгилаб қўйилган йўсинда ҳаракат қилиб, аввалдан мўлжалланган натижага эришиш эмас, балки йўл-йўлакай мулақо қутилмаган ва ҳаёлда ҳам бўлмаган нарсани дунёга келтириб қўйиш чинакам бадиий ижодкорлик саналади.

Кўринадики, постмодерн санъат ҳодисаларини яратишда кўпроқ визуалликка таянилади ва эстетик яратилар орасида адоқсиз синкретизм, қоришиқлик бўлиши кераклигига урғу берилади. Бунга кўра адабиёт билан фалсафа ва тарих ўртасидаги ҳамда адабиёт билан кино, театр, мусиқа сингари санъат турлари орасидаги қоришиқлик **метасанъат**; адабиётнинг

Ўз ички тур ва жанрларидаги анъанавий чегараларнинг ювилиб кетиши **метаадабиёт** деб аталмиш ҳодисани юзага келтиради. Кенг қамровли “метаадабиёт” атамаси сўз ўйинларининг саноксиз кўринишдаги қурок комбинацияларидан иборат бўлиши мумкинлигини кўзда тутаяди. Интеллектуал теранликнинг қизиқарли сюжет билан уйғунлашуви постмодерн матннинг ўқишли, осон тушуниладиган ва истеъмолчига завқ берадиган бўлишига имкон яратиб, оддий китобхонлар оммаси билан бирга баъзан нафис адабиётнинг дидли ихлосмандлари эҳтиёжини ҳам қондиради.

Постмодерн эстетика ёзувчилик ишига ҳар бир одам ўзига эрмак учунгина қиладиган инстинктив, интуитив, мақсадсиз, ҳаётнинг ўзи янглиғ нотугал ижодий-руҳий ҳолатнинг воқе бўлиши деб қарайди. Услубий плюрализм, эклектизм ва артефакт (тасодифан пайдо бўлиб қолган эстетик яратик)лардаги бир вақтнинг ўзида истаганча талқин этиш мумкин бўлган ола-қуроклик постмодерн яратикнинг етакчи бадиий хусусияти саналади. Постмодерн эстетикага кўра битикларда хаос, сирлилик, англаб бўлмастик ва уйдирманинг қоришиқ келиши табиий, санъатга инсоннинг эмас, балки инсонга санъатнинг маҳсули деб қараш мантикий ҳисобланади. Бунда ҳар бир матнга ўқирман билан ижодий мулоқотнинг алоҳида бетакрор кўриниши бўлган бирмарталик махсус адабий жанр деб қаралади. Постмодернизмдаги жанрлар ва услубларнинг калейдоскоп сингари турланиши ўтмишнинг эстетик пойдеворига таянган ҳолда шаклланган маданий тўсиқларни бузиш, ижодкорлик ва ташаббускорлик қопқаларини очишга уриниш тарзида қабул этилади.

Юксак ва қадр баланд бадиий яратиклар билан тубан ҳамда беқадр нарсалар ўртасидаги фарқни тан олмайдиган постмодернизмнинг юзага келиши ва ёйилишида Кунботиш аҳлининг табиатига хос менчилик, лаззатга ўчлик, истакларни жиловлашга уринмаслик каби майллар устуворлигининг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Кунботишликларнинг байрами ҳам, ғалабаси ҳам, қувончи ҳам кўпинча увол ва гуноҳ орқали нишонланади. Бир-бирларига отиб, шалтоғига бир-бирини белаб байрам қилиш учун юзлаб тонна помидор атай олиб келинади, ўтиришу базмларда бир-бирларининг башарасига торт билан уриб қувонч изҳор қилинади, бирор ғалабага эришилса, шампань ёки винони ҳавога сочиб нишонланади. Антик даврда кунботишликлар дам олиши учун гладиаторлар бир-бирини ўлдиришган бўлсалар, кейинроқ жанговар буқалар билан тореадорлар олишувидан роҳатланилди, эндиликда шаҳар кўчалари бўйлаб қутурган буқалар подаси билан бирга оломон пойга қилиб лаззатланилади.

Танасидаги тўқималаргача Дионис шарафига қилинган байрамлардаги тийиксизлик сингиб кетган Кунботиш кишиси учун жисмоний истакларни жиловлашдан кўра оғирроқ жазо йўқ ҳисобланади. Фрейднинг машҳур либидо назарияси ҳам жиловсиз истакни тийишга қаратилган ахлоқ ва дин аҳкомларига исён ўлароқ пайдо бўлган. Унингча, одамдаги ҳар қандай руҳий хасталик жинсий майлни тийишга мажбур бўлганликдан келиб чиқади. Постмодерн санъат ва адабиёт истеъмол билан тийиксизликни тириклигининг мақсадига айлантирган қавмлар руҳоний ҳамда маданий эҳтиёжи натижаси сифатида дунёга келган дейиш мумкин. Бундай кишилар сони эса Кунботишдан бўлак юртларда ҳам тобора кўпайиб бормоқда. Чунки одамга бирор мажбурият юкламайдиган бундай турмуш тарзининг кўпчиликлари ёқимли туюлиши табиийдир.

Кунботиш кишисининг ҳатто Яратганни таниши, тан олиши ва у билан ҳисоблашиши борасида ҳам ғалати бир ҳолат кузатилади. Ботиш одами

гўё Яратган билан келишиб, муайян шартнома тузиш, баъзан ҳатто Уни чалғитиш ҳам мумкин деганга ўхшаш шаккок хаёл қилади. Уларнинг қиёмат борасидаги тасаввурларининг нақадар жўн ва одми экани ҳам диний эътиқодларининг даражасидан далолатдир. Ақлли-хушли, туппа-тузук одамларнинг 2013 йил 21 декабрида қиёмат кўпишига ишонганликлари ҳамда ўша кунда катакомбалар, бункерлар, ерости иншоотлари ва ғорларда жон сақлаб қолиш умидида бир дунё озиқ ва ичкиликлар жамғариб қўйганликларининг ўзида Яратганнинг қудрати ва иродасига нописанд муносабат ётади.

Модернизм, қайсидир даражада, тафаккур маърифатидан эзгулик тополмай, кўнгил маърифатига интилиш кераклигини савқитабийиси билан ҳис этган, аммо бунинг йўлини билмаган истеъдод эгаларининг уринишлари ифодаси бўлганди. Унинг замирида онгсиз йўсинда бўлса-да, Яратганни излаш, унга интилиш бор эди. Лекин тақдирга бўйин бергиси келмайдиган, фақат инсоннинг ақли билан изоҳлаш мумкин бўладиган ҳолатларнигина тан олиб, борлиқнинг саноксиз ҳолатлари шу ақл билан изоҳланиши шарт деб ҳисоблайдиган Кунботиш одами учун модернизм фалсафа, сиёсат, санъат ва адабиёт бобидаги ўзига хос исён ифодасига айланганди. Постмодерн эса, аввал-бошдан инсоннинг руҳоний ва фикрий имконият ҳамда уринишларига қилинган пародия ўлароқ юзага келади. Матн дахлсизлиги, муқаддаслиги барҳам топиши постмодерн адабиётга интерфаол хусусият бахш этади. Истаган ўқирман истаган бадиий матн билан танишиш асносида унга муайян ўзгартиришлар киритиб “ижод” қилишга ўзини ҳақдор санай олади.

Классик аънаналарни тамомила эркин тушуниш ва талқин этиш ҳамда бадиий меросни ультразамонавий техника билан уйғунлаштирган ҳолда янги бадиий яратикқа айлантиришни кўзда тутадиган постмодерн санъат эстетикаси олдин яратилган санъат намуналарига фақат истеъмол қилинадиган товар сифатида қарашни илгари суради. Постмодернизмнинг моҳияти унинг аънавий эстетик қадриятларни ноанъанавий идрок этиш орқали янги бадиий уфқларни эгаллашга имкон берадиган беқарор ва ўткинчи табиатида намоён бўлади. Постмодернизм бир вақтнинг ўзида ўтмишга қайтиш билан келажакка юришни уйғунлаштирувчи ҳодиса ўлароқ эски ҳодисалардан фойдаланган ҳолда янги бадиий аънаналарни юзага келтиришни кўзда тутайди. Постмодернизм тажриба ўтказиш берадиган адреналин орқали очун цивилизациясининг узоқ ва яқин деб аталувчи икки босқичли ўтмишини бугунга қайтариб фаоллаштиради. Яъни ўтмиш санъат асарларига бемалол дахл қилиш йўли билан уларни бугунга хизмат қилдиради.

Постмодерн санъат одам ва инсонпарварлик, технотрон цивилизацияда шахснинг ўрни сингари муаммоларга диққат қаратиб, инсонга эътибор беради. Лекин унда инсон идеаллаштирилмай, унинг комиллик имконияти ғоят чекланган деб қаралади. Шу сабаб инсонга Уйғониш давридагидек марказдан эмас, четроқдан жой беради. Бу ҳолат постмодерн санъатда персонажларнинг кўпинча мўрт, омонат, серҳадик ва тайинсиз кимсалар сифатида тасвирланишига олиб келди. Постмодерн адабиётдаги персонажлар майда, тайинсиз, ножинс, тийиксиз экани билан классик ва модерн адабиётдаги салафларидан тубдан фарқ қилади. Модерн адабий персонажлардаги рационал, барқарор “Мен”нинг парчаланиши постмодерн адабиётда кўптаркибли (гетероген) образлар дунёга келишига имкон берди. Постмодерн асарларда тайинсизлик, вампиризм, умидсизликнинг

туганмас лабиринти ва доимий хаос, кўпчиликка ўхшаб яшамайдиган ким-саларнинг тийиксиз саргузаштлари тасвири устуворлик қилади. Оммага мўлжалланган бундай қизиқарли сюжетларнинг изчил тасвири классика, авангард, оммавий маданият, интеллектуаллик ва гедонизмни қориштириб, санъат ва кундалик турмушнинг ўзига хос “умумий эстетика” сини юзага келтиради. Қоришиқ адабий симулякр баъзан кутилмаганда чуқур тағмаъно касб этиб, асилдай кўринадиган кич (сохта, ясама) ёрдамида санъатни нозик идрок этадиган билимдон ўқирманлар дидига ҳам мос келадиган бадиий бетакрор яратиклар юзага келишига сабаб бўлади.

Бутун эътибор фақат одамга қаратилиб, унга коинот гултожи сифатида қараладиган **антропоцентрик гуманизм**дан нафақат инсон, балки коинотдаги жонли-ю жонсиз барча яратикларга аёвли қараш кераклиги кўзда тутиладиган **универсал гуманизм**га ўтиш тамойили юзага келиши ҳам постмодерн тафаккурга хос хусусиятдир.

Постмодерн санъатнинг салкам бир асрлик тараққиёт тарихини шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

1. XX аср бошларидан 60-йилларгача бўлган **шаклланиш** даври. Бу босқичда постмодернизм асосан АҚШда меъморчилик, телевидение ва дизайнга тегишли бирмунча тор доирадаги ҳодиса сифатида мавжуд эди.

2. 60–70-йилларни ўз ичига олувчи **оёққа туриш** босқичи. Ўтган юзйилликнинг 60–70-йилларида Америкадан Оврўпога ўтиши билан постмодерн санъат ривожининг иккинчи даври юзага келди. Бу босқичдаги постмодерн яратикларга хос етакчи жиҳат плюрализм ва эклектизм эди. Бу давр постмодернизмнинг асосий белгиси ўтмишга киноявий назар, эски матнга янги маъно берадиган метатилдан фойдаланиш бўлиб, назарий асосчиси йирик итальян ёзувчиси ва олими Умберто Эко эди.

3. Постмодерн санъат тараққиётининг **ҳозирги**, учинчи босқичи 80-йиллардан бошланади. Назарий пойдевори Жак Деррида қарашлари асосида шаклланган бу босқичнинг яққол кўзга ташланадиган белгилари сифатида постмодерн яратикларнинг эротиклашиб бориши, уларда аёллар шахвонияти, одамнинг физиологик жинси билан психологик жинси ўртасидаги номувофикликда намоён бўладиган транссексуализм, бир жинслилар ўртасидаги муносабат тасвирига кўп ўрин берилиши каби жиҳатларни кўрсатиш мумкин.

Минглаб йиллар давомида ижодкорлардан ёзилиши керак бўлгандай ёзиш талаб қилиб келинган бўлса, модернизмда ёзилганидай ёзишга ўтилди. Модернизмдан сўнг келган **“кейинги”** маъносидаги “пост”, **“кейингидан кейинги”** маъносидаги “постпост” ва **“орқали, ёрдамида”** маъносидаги “транс” олдкўшимчалари билан қўлланиладиган “постмодернизм”, “постпостмодернизм”, “трансавангардизм” янглиғ йўналишларда битилган яратикларни шартли равишда ёзилиши керак бўлмаганидай ёзиш маҳсули дейиш мумкин. Ушбу фикрни агар реализм “ҳақиқат тўғрисидаги ҳақиқат” бўлса, модернизм “ҳақиқат тўғрисидаги ёлғон”, постмодернизм эса “ёлғон тўғрисидаги ҳақиқат”дир тарзида ҳам ифодалаш мумкин. Постмодернизм санъат асари алоҳида истеъдод эгалари томонидан яратиладиган эмас, истаган киши ясаши мумкин бўлган маданий товардир, демакки, ҳар қандай одам ҳам санъаткор бўлиши мумкин йўсинидаги қарашлар тизимини ифодаладиган ёндашув тарзидир.

Ҳозирда очуннинг турли пучмоқларига кенг ёйилган ушбу фалсафий-эстетик йўналишга хос хусусиятлар постмодернизм ҳодисасини юзага келтирган унсурларни англаувчи бир қатор ўзига хос атамаларда ёрқинрок

намоён бўлади. Постмодерн эстетикада мавжуд бутунни бузиш орқали янги бадиий бутунлик яратиш маъносидаги **“деконструкция”**, очундаги ҳамма нарсада мажоз борлигига ишора қилувчи **“рамзийлик”**, хаётдан ва ўзгалардан сўроқсиз ўзлаштириш йўли билан товламачилик орқали санъат яратиш маъносидаги **“симулякр”**, осон йўл билан ясалган сохта ва арзон санъат намунаси маъносидаги **“кич”**, ўзгаларга таклид, бошқа битиклардан нусха кўчириш йўли билан улардан кулиш кўзда тутилмаган **“киноя”**, йўқ жойдан кутилмаганда пайдо бўладиган адабий товар маъносидаги **“артефакт”**, бадиий асарни яратишда санъаткор ва ўқирман шериклиги маъносидаги **“интерактивлик”**, қоришиқлик ва оммабоплик маъносидаги **“универсализм”** ва бошқа бир қатор хос атамалар тизими мавжуд. Уша тушунчалар маъноси англаб етилсагина постмодернизмнинг табиатини илғаш ҳамда бу йўналишда яратилган асарларни таҳлил қилиш мумкин бўладики, қуйида ана шу атамаларнинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилинади.

Деконструкция. Бутунни қисмларга ажратиш, бўлакларга бўлиш маъносидаги юнонча “analysis” (анализ) сўзининг латинча маънодоши бўлган “деконструкция” атамаси постмодерн яратикларни тушуниш ва тадқиқ қилишда муҳим очкич тушунча саналади. Илмий манбаларда қайд этилишича, дастлаб меъморчиликда қўлланган ушбу атама илмга 1964 йилда машҳур файласуф М. Хайдеггерга таянган ҳолда Жорж Лакан томонидан киритилган ва кейинчалик Жак Деррида уни назарий жиҳатдан асослаган. Меъморчиликда қачонлардир қурилган бинолар қисман бузилиб, муайян қайта қуришлардан сўнг тамомила янги иншоотга айлантирилиши деконструкция саналган. Таъкидлаш керакки, мавжуд биноларни деконструкция қилиш фақат постмодернизмга тегишли ҳолат эмас. Одамзод пайдо бўптики, олдин яратилган биноларни баъзан бугуннинг диди ва талабларига мослаб қайта қуришга уриниб келади. Ўзбекистонда ҳам бир қатор иншоотлар деконструкция қилинган. Жумладан, “Ватан” кинотеатри бир қадар ўзгартирилиб, Ҳамза номидаги академик театр биносига, у жиддий қайта қурилиб, Миллий академик катта театрга айлантирилди. Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти биноси деконструкция ёрдамида таниб бўлмайдиган тусга кирди ва Кореянинг INHA университети сифатида қайта фаолият кўрсата бошлади. Бунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Постмодерн адабий асарни тадқиқ этишнинг методологик таянчи саналадиган деконструкция тушунчасининг моҳияти ҳар қандай матндаги ички имкониятларни аниқлаб, ундаги нафақат оддий ўқирман, балки шу асарни ёзган муаллифнинг ҳам хаёлида бўлмаган, аммо сўзларнинг ўзида табиий равишда ҳамиша бор бўлиб, муайян ўзгариш натижасида қалқиб чиқадиган янги маъноларни топишдан иборатдир. Деконструкцияга кўра матнда тилнинг ички табиатидан келиб чиқадиган ва инсон томонидан йўқотиб бўлмайдиган объектив мантиқ мавжуд. Яъни муайян матн орқали муаллиф бир фикрни айтмоқчи бўлади, амалда эса, унда қўлланилган сўзларни салгина ўзгартириш билан тамомила бошқа фикр келиб чиқади. Маъноли қисмлардан иборат матнни деконструкция қилиш, яъни бўлакларга бўлиб, айрим ўзгаришлар билан қайта тиклаш орқали янги маъно чиқариш деконструкциянинг вазифасидир.

Деконструктив ёндашув ҳар қандай бадиий матн ўз табиатига кўра ҳамиша муаллиф кўзда тутганидан жиддий фарқ қиладиган мазмунни ташийди, деб ҳисоблайди. Бундай мантиққа биноан муайян мақсадларда

атай ташкил этилган ва шу боис тез-тез ўзгариб турадиган иктисодий, сиёсий, диний, тарбиявий ва бошқа тузилмаларга нисбатан турғун ҳодиса бўлган тил орқали ҳар қандай бадиий матнга деконструкция материали сифатида ёндашиш имкони бўлади. Матндаги сиртдан кўзга ташланиб турадиган мафкуравий мантикни эмас, балки сўзлар хужайрасига кодлаб қўйилган иррационал мазмунни кашф этиш деконструкциянинг вазифаси саналади. Бундай ёндашувнинг матн замиридаги ҳар қандай мазмунни аниқлашга қаратилган ҳерменевтик ёндашувдан фарқ қиладиган жиҳати, биринчидан, деконструкцияда матндан иррационал мазмун қидирилади, иккинчидан, матндан табиий равишда келиб чиқадиган мазмун эмас, балки излаётган кимса истаган мазмун қидирилади.

Бадиий мантикни ҳаётий мантикка тўла кўчириш мумкин эмаслиги деярли ҳамиша айни бир бадиий матннинг турли одамлар томонидан турлича қабул қилинишига сабаб бўлади. Деконструкцияда муайян матннинг рационал мағзини тушунишдан кўра, ундан иррационал маъно чиқаришга имкон борлиги билан кўпроқ қизиқилади. Яъни текшири-лаётган битикнинг тушунилиши эмас, балки матндан инсон тушуниб етмайдиган қирраларнинг намоён бўлиши кўпроқ эътиборлидир. Деконструктивистлар учун бадиий яратикни ҳар қандай тушуниш азалий ва мангу хатодир, шу сабаб янгича талқинга ҳамиша эҳтиёж мавжуддир. Деконструкция ўз таҳлилининг-да шундай қисматга маҳкум эканини ҳам кўзда тутади.

Деконструкция матн таркибини шунчаки демонтаж қилиш эмас, балки бўлакланган бутунга янгича маъно юклаб, қайта тиклашдир. Бу кечимда муайян бадиий матндан кўра, у ҳақда шаклланган қарашнинг демонтаж қилинишига кўпроқ эътибор қаратилади. Чунки ҳар қандай бадиий матн тўғрисидаги ҳар қандай одамнинг ҳар қандай фикри ҳар қачон қайта кўриб чиқилишга лойиқдир. Деконструктив синчиликда бирор бадиий матн изоҳи юзасидан сўнгги фикр айтилди, яқунланган тугал талқин қилинди дейиш мумкин эмас. Унга кўра, ҳатто матн муаллифи ҳам ушбу асардан шундай маъно чиқади дейишга ҳақли эмас. Чунки адабий сўзнинг ҳар қандай қўлловчи, жумладан, муаллифга ҳам боғлиқ бўлмаган ўз яширин маънолари борки, бу ҳол ҳамиша деконструкцияга, яъни олдинги қарашни бузадиган янгича ёндашувга эҳтиёж ва имкон пайдо қилади. Деконструкцияда муайян матн битилиб, эълон этилгач, ҳар қандай муаллиф айни матнга таъсир кўрсатолмайди ва унинг учун йўқ ҳисобланади тарзидаги тўхтамни англатувчи “муаллиф ўлими” деган қарашга таянилади.

Деконструкция назариясига кўра, адабий синчилар матндан жамият аъзоларига маъқул келадиган хулосалар чиқаришга уринмасликлари, балки матнга бир ўйин майдони сифатида ёндашиб, ундан янги-янги маънолар топишлари керак. Матнга бундай ёндашув синчига битикдан кутилмаган маънолар чиқаришнинг саноксиз имкониятларини беради. Шу йўсинда матннинг ўзгармас ҳақиқати ҳам, олдиндан белгилаб қўйилган мақсади ҳам кўзда тутилмайдиган, ўйнаб қилинадиган ва ҳеч қачон тугамайдиган эркин талқин юзага келади. Деконструкцияда матнга талқинчи ёки муаллиф томонидан фикрий чегара белгилашга йўл қўйилмайди, сўнгги ва нуқсонсиз таҳлил бўлиши мумкинлиги инкор қилинади ҳамда ҳар қандай матндан иккиламчи маъно, яширин мазмун, ички зиддият топишга уринилади.

Деконструктивистлар бадиий тафаккурнинг ҳар қандай тизимида

объектив равишда ўқирман шуурига йўналтирилган мафкуравий стратегия мавжуд ҳамда у ҳамиша бадий яратик тўғрисида ягона ва сўнги ҳақиқатни айтишни даъво қилади деб ҳисоблайди. Деконструкция учун матнда тасвирланган ҳаётий воқеалик, яъни тилдан ташқаридаги борлиқ муҳим саналмайди. Чунки тилдан ташқаридаги реаллик ўз табиатига кўра ўткинчи ва омонатдир. Бунга кўра тафаккурнинг мафкуравий табиати ҳар қандай адабий матнда бир-бирига қарама-қарши бўлган учта куч: а) **муаллиф нияти**; б) **ўқирман англами** ва в) **матннинг маъноси** тўқнашадиган майдонда намоён бўлади.

Бирор битик муаллифи маълум тарихий даврда яшаётган одам сифатида муайян тилнинг табиатида олдиндан мавжуд бўлган тушунча ва тасаввурларни ўзича қайта идрок этиши билан тилнинг мавжуд тизимини бирламчи “деконструкция” қилади. Аммо муаллифда ўз қарашларини тилда азалдан амал қилиб келинган шаклдан ўзгача тарзда ифодалаш имкони бўлмайди. Тил шахсиятлардан юқори турадиган куч сифатида муаллифнинг бирламчи нияти ифодаланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. У муаллиф ниятига таъсир кўрсатибгина қолмай, матнга бошқача мазмун юклаши, яъни муаллифнинг мафкуравий асосларини объектив йўсинда “деконструкция” қилиши ҳам мумкин. Постмодернизмда матнни таҳлил этишда ҳамиша қўл келадиган муайян миқдордаги койда ёки ёндашувлар бўлмаслиги таҳлил ва тадқиқ йўсинларининг тинимсиз равишда ўзгариб туришини такозо қилади.

Деконструкция бадий матннинг таҳлили ҳам, танқиди ҳам эмас. Унинг таҳлил эмаслиги шундаки, матн таркибини бузиш ва қайта қуриш олдинги ҳолатнинг ўзига шунчаки қайтиш ёки уни изоҳлашдан иборат бўлмай, балки унга янгича кўриниш ва оригинал мазмун бағишлайди. Деконструкциянинг танқид эмаслиги шундаки, бузиб қайта тикланган олдинги матн яроқсизга ҳам чиқарилмайди, инкор ҳам этилмайди, баҳоланмайди ҳам.

Деконструктив қарашга кўра борлиқдаги ҳар қандай мавжудлик озгина уриниш билан постмодерн санъат намунаси бўлиши мумкин, айтиш вақтда постмодерн санъат намунаси алоҳида мустақил мавжудлик эмас. Негаки, ҳамма нарсада бор нарса, айтиш бир нарса ҳолида йиғилмагани учун йўқ нарса ҳамдир. Деконструкциянинг моҳияти кўпинча таваққалига қилинадиган силжиш ва ўрин алмаштиришларда юзага чиқиб қолади. Аниқ ва қатъий белгилаб қўйилган ечимнинг йўқлиги; арзимас, майда, иккинчи даражали нарсаларга эътибор қаратиш ва ўйин қилиш орқали постмодерн санъатни юзага келтириш деконструкциянинг асосий белгиси ҳисобланади. Таниқли шоир Муҳаммад Юсуфнинг эл орасида анча машҳур “Оқ тулпор” шеъри қизиқчи томонидан муайян ўзгартиришлар билан тамомила ўзгача ва арзимас мазмун ташийдиган битикка айланттирилганки, буни бадий матннинг постмодерн деконструкциясига яққол мисол дейиш мумкин. Ўша қизиқчи ҳазил эффект учун шеър матнига киритган ўзгартиришлар натижасида постмодерн деконструкция юзага келганини ҳаёлига ҳам келтирмагандир, балки. Аммо объектив равишда олдиндан мавжуд матнга киритилган ўзгартириш орқали тамомила кутилмаган, олдингисига нисбатан тамомила бошқача маъно ташийдиган матн юзага келганки, бу деконструкция натижасида пайдо бўлган артефакт намунаси ўлароқ муайян қиммат касб этади. Мавжуд матннинг қандай деконструкция қилиниши тўғрисида тўлиқ тасаввур бўлиши учун олдин шеърнинг асил матнини келтирамиз:

*Оқ тулпорим бор эди,
Беклар унга зор эди.
Оғайнилар, от менга
Ҳам дўсту ҳам ёр эди.*

*От олдидан бошланди
Чимилдиққа йўлакча.
Кечир, ёрим, на қилай,
Отга меҳрим бўлакча...*

*Ёлин ўпсам тиз чўкиб,
Кафтимдан сув ичарди.
Чуҳ, десам ер чангитиб,
Осмонларга учарди.*

*Қолдим икки ўт аро,
Гўшангада – дилдорим.
Келин келган кечадан
Аразлади тулпорим.*

*Уйимизга бир оқшом,
Қариндошлар тўлишиди.
Тўй баҳона отимдан
Айирмоқчи бўлишиди.*

*Борми биздек ошиқлар,
Баҳоримда куз йиғлар.
Қизни ўпсам, от йиғлар,
Отни ўпсам, қиз йиғлар.*

*Отам: “Йигитсан, ўғлим,
Уйланмасанг, ор, – деди.
– Қиз ярашар қучоққа,
Отга нима бор”, – деди...*

*Бир бор ўпсам хотинни,
Уч бор ўпдим отимни.
Жонни қийнаб яшадим,
Кимга айтай додимни.*

*Ёрдан кечдим отни деб,
Элга бўлдим эрмаклар.
Қайдан билсин от қадрин,
От минмаган эрмаклар?!*

“Оқ тулпор” шеърининг қизиқчи томонидан деконструкция қилиниб, янги маъно билдирадиган матни эса тубандагича:

*Бир **булбулим** бор эди,
Беклар унга зор эди.
Булбул эмас у менга
Ҳам дўсту ҳам ёр эди.*

***Булбул** билан бошланди
Чимилдиққа йўлакча.
Кечир, ёрим, на қилай,
Булбулга меҳрим бўлакча...*

*Уйимизга бир оқшом,
Қариндошлар тўлишиди.
Тўй баҳона **булбулимдан**
Айирмоқчи бўлишиди.*

*Қолдим икки ўт аро,
Гўшангада – дилдорим.
Келин келган кечадан
Аразлади **булбулим**.*

*Отам: “Йигитсан, ўғлим,
Уйланмасанг, ор, – деди.
– Қиз ярашар қучоққа,
Булбулга не бор?” – деди...*

*Бир бор ўпсам хотинни,
Уч бор ўпдим **булбулни**.
Жонни қийнаб яшадим,
Кимга айтай додимни.*

*Ёрдан кечдим **булбул** деб,
Элга бўлдим эрмаклар.
Қайдан билсин булбул қадрин,
Булбули йўқ эрмаклар?!*

Кўринадики, олдин яратилган, гарчи, бир қадар сунъий бўлса-да, дардчил ва хузунли шеър муайян қайта қуриш орқали тамомила ўзгача ва ҳазиломуз нождидий матнга айланган. Бир вақтнинг ўзида ҳамма нарса ва ҳеч нарса бўлган деконструкцияда изчиллик тақозо қилинмайди. Чунки у

ўзини ҳар қандай тартибу қоидадан ташқарида ҳисоблайди. Шу боис оригиналдаги айрим бандлар тушириб қолдирилгани сингари, бир қанча сатрлар кўшиб ҳам юборилаверади. Янгиликларнинг осон йўллар билан юзага келишини истаган деконструкция кашфиётларнинг шу вақтга қадар мавжуд бўлган анъанавий босқичлари, концептуал ва институционал тартибларини тан олмайди. Анъанавий кадриятларни ўзгартириш орқали деконструкция кутилмаганда тилнинг моясида яширин тарзда мавжуд бўлган артефактнинг юзага чиқиб қолишига умид қилади.

Деконструкция мумкин бўлмаган ишнинг бажарилишида намоён бўлади. У олдин ишланган бир қадар тугал бадиий яратикдан янги эстетик ҳодиса юзага келишини кўзда тутаяди. Ҳеч қандай мажбурий тизимнинг йўқлиги, нотугаллик, кўпвариантлик, қоришиқлик, мажоздан мажоз, ҳикоядан ҳикоя, таржимадан таржима юзага келтириш мумкинлиги сингари жиҳатлар деконструкциянинг эстетик тизими сифатида кўринади.

Тилдаги сўзларнинг ягона мазмундан мустақил бўлишини истаган деконструкция бу мустақилликни кўпчиликнинг телефон жиринглашига жавобан “мен фалончиман”, ё “фалончи эшитади” ёки “эшитаман” дейиш ўрнига “ха” ёхуд “алло” дегани каби асил мантиқдан узоклашиб, ҳар сафарги сўзлашилаётган пайтнинг ўзигагина тегишли бир марталик функционал маънога эга бўлишда деб тушунади. Қизиғи шундаки, ўша маъносиз сўзнинг “ха-ха” тарзидаги кераксиз такрори унга янги маъно бахш этиб, астойдил эшитаётганликни билдиради. Агар бу маънисизлик “ха, ха, ха” кўринишини олса, норозилик ва иддаони ифодалаши ҳам мумкин. Постмодернда сўзлар ўзи ташийдиган асил луғавий маънодан кўра муайян матнда биргина шу сафар ифодалаши мумкин бўлган маънода қўлланиши билан оригинал матнни юзага келтиришига диққат қаратилади.

Фалсафий, тарихий ва бадиий матнларнинг қоришиқ ишлатилиши, илмий далил ва тўқиманинг ёнма-ён келавериши, жумлалар, сўзлар ва белгилар ўртасида уйғунлик йўқлиги, мулоқотнинг графика, тасвирий санъат, компьютер алоқалари каби нолингвистик шакллари аралаш қўллаш натижасида сунъий тафаккур, компьютердаги маълумотлар банки ёхуд матн яратадиган машинада тўпланган маълумотлар жамғармасига ўхшаб кетадиган **гиперматн** юзага келтирилади. Гиперматн ичида илмий, фалсафий ва бадиий тил унсурларининг бир-бирига бемалол ўтиб кетавериши натижасида деконструкциянинг **метатили** юзага келади. Метатилда анъанавий тарзда мавжуд бўлган тил ва нутқ, нутқ ва ёзув, ифодаланувчи ва ифодаловчи, матн ва маъно, диахрон ва синхрон каби кўплаб қўшоқ (бинар) тушунчалар орасидаги қарама-қаршилиқни англаувчи фарқ йўққа чиқиб, улар аралаш қўлланилаверади. Сўзда олдиндан белгилаб қўйилган тушунилиши зарур маънонинг йўқлиги, мантиқ ва грамматиканинг қолипларига бўйсунуш мажбурий эмаслиги постмодерн ижодкорга матн стихиясига теранроқ шўнғиш имконини беради.

Деконструкцияда сўздан маъно кидиришдан кўра унга белги сифатида ёндашиб, ҳар сафар унга истеъмолчи (рецепиент-ўқирман)нинг ўзи маъно юклаши маъқул кўрилади. Шунда сўз бир маъно теграсида қотиб қолмай, ҳар сафар қайсидир бир янги жиҳати билан жилваланавериши қайд этилади. Бундай қарашга кўра сўз нарса бўлолмагани ва унинг ўрнини босолмагани ҳолда ундан олдин юради ва юқори туради. Сўз эркин бўлиб, ҳар ишлатилганда нега шундай қўлланилгани асосланиши шарт бўлмай, қаерда қандай ишлатилса ҳам ўз ўрнига тушган саналаверади. Айтилаётган сўзнинг англатаётган нарсаси бўлиши мутлақо шарт эмас. Шу тариқа сўзнинг идеал

дунёси нарсаларнинг моддий олами билан боғланмайди. Бунинг натижасида белги, яъни сўзнинг функцияси торайиб, ўзининг илк асоси бўлмиш нарсадан узоқлашади ва айна вақтнинг ўзида янги сифатга эга бўлиб, иккинчи оригиналликни юзага келтиради. Яъни сўз ўзининг бирламчи маъносидан шу қадар йироқлашадики, у ифодаляйдиган янги маъно ўз ҳолича аҳамият касб эта бошляйди.

Деконструктив назарияда ёзув марказий ўрин эгалляйди, мантиқан иккиламчи ҳодиса бўлмиш ёзув деконструкцияда бирламчи воқеликка айланади. Сўз нарсани, ёзув эса сўзни англатади, товушлар воситасидаги фонетик англатувчи бўлмиш сўзнинг график ифодаси, яъни белгининг белгиси ўлароқ икки бор иккиламчи бўлган ёзув янги тизим сифатида тилнинг асосий функциясини ўз зиммасига олади. Нутққа қараганда ёзув белгиларининг алоқа имкониятлари кенгроқ экани туфайли деконструктив ёндашувда у тафаккурнинг рамзий модели сифатида нутқдан муҳимроқ саналади.

Матнни сўнгсиз тарзда таҳрир ва талқин қилавериш мумкинлиги натижасида ёзувчи ҳам ўз битикларининг ўқирманига айланиб, бадий ишлаб чиқариш билан эстетик истемол ўртасидаги фарқ йўққа чиқади. Ёзувчи тинимсиз ўзгаришларга маҳкум маҳсулотнинг яратувчисигина эмас, истемолчисига ҳам айланади. Муаллиф билан ўқирман ўртасидаги чегаранинг омонатлиги, уларнинг ўзаро ўрин алмашишлари мумкинлиги ёзув деконструкциясини такозо қилади. Мавжудлик моҳиятдан олдин бўлгани учун инсон ҳаётининг маъноси ўтмишга қаратилиб, бугун четроққа сурилади. Бу ҳолни олдин ёзилган китобни бугун ўқиган киши учун тил диахронлиги билан нутқ синхронлиги ўртасидаги фарқнинг йўқолишига ўхшатиш мумкин. Ёзилган нарса билан унинг ўқилиши ўртасида ҳамиша қандайдир вақт оралиғи бўлиши замоний деконструкцияни келтириб чиқаради. Яъни аслида мавжуд бўлган матн уни ўқиган одам учун бор, ўқимаган киши учун эса йўқ. Шу тариқа бор нарса билан йўқ нарса бир нарсага айланиб, ўртадаги фарқ йўқолиб боради. Деконструкция борни йўқликка, йўқни борликка айлантириш орқали янги борлик яратишни кўзда тутлади.

Ёзиш билан ўқиш, сўзлаш билан тинглаш ўртасидаги доимий оралик ва фарқнинг мавжудлиги бадий тилнинг исталган унсурини, қисмини ўзга бир тарихий, сиёсий, ижтимоий, маданий, эстетик маконга кўчириш ёхуд ҳеч қандай макону замонсиз қўллаш имконини беради. Бу сўзни қўлловчи киши аслан кўптаркибли ҳодиса бўлмиш матннинг металингвистик очқичини топиб, ундан айна вазиятга керакли янги маъно чиқаришнинг чексиз имконига эга бўлади.

Аён бўладики, деконструкция бадий матнга муносабатда адабий амалиётни танқидий амалиётдан фарқламаслик; адабий битикни ёзиш ва ўқиш вақтидагина намоён бўладиган субъект ҳисоблаш; матнга муносабатда “муаллиф ўлими” концепциясига суяниш; адабиётнинг реал борликни акс эттиришини инкор қилиш кабиларни кўзда тутадиган эстетик ёндашув тарзидир. Бу ўзига хос бадий-эстетик ўйинга кўра синчи текшириляётган матндан келиб чиқадиган объектив маънодан йироқ тургани ҳолда бу матнга бирор-бир маъно юклашга уринмаслиги ҳам керак. Синчининг вазифаси матнга текшириляйдиган объект эмас, балки ҳар лаҳзада ўзгариши мумкин бўлган субъект сифатида қараб, тил воситаларидан фойдаланган ҳолда уни қайта яратиш ва янги “жон” ато этишдан иборатдир.

Рамзийлик. Постмодерн эстетикада рамзийлик тушунчаси ҳам ғоят муҳим ўрин тутлади. Ҳатто, айтиш мумкинки, постмодерн адабиёт учун сўзнинг ўз маъносидан кўра унинг рамзий маъноси муҳимроқ саналади.

Матннинг ўз ва кўчма маънолари ўртасидаги айирма баъзан замоний оралик борлигидан келиб чиқади, яъни ифода этилган маъно кўзда тутилганидан олдин келади. Гоҳида фарқлар лингвистик асосга эга бўлади, яъни асил маъно сўзга таянади, рамзий маъно эса оҳанг, бирор жумла ёки бутун асарнинг ўзи орқали ифодаланади. Айрим ҳолларда сўзнинг ўз ва рамзий маъносидаги фарқ матнни идрок этиш йўсинидан келиб чиқади, яъни ифодаланган маъно грамматик қоидаларга мувофиқ қабул этилади, кўзда тутиладиган маъно эса ўқирман томонидан контекстдан келтириб чиқарилади. Ушбу айирмалар туфайли матнни тўғри тушуниш билан уни рамзий идрок этиш ўртасидаги фарқ пайдо бўлади.

Постмодерн эстетика сўзнинг ўз маъноси ҳисобига кўчма маъносини инкор этишни ҳам, ёки аксинча, кўчма маъно ҳисобига ўз маъносини тан олмасликни ҳам нотўғри ҳисоблайди. Биринчи ёндашув эмпиризмни, иккинчиси эса догматизмни пайдо қилади деб қарайди. Тилнинг рамзийлиги ана шу икки маъно ўртасидаги фарқдан келтириб чиқарилади. Масалан, “Бу ер совуқ экан” деган ифода ўз маъносида ҳаво даражасининг пастлигини англатса, кўчма маънода эшикни ёпиш кераклигини билдириши мумкин. “Кун ёниб кетяпти” дейиш куёшга ўт кетганини эмас, балки куннинг ўта исиб кетганини англатади. Рамзийлик фақат тил орқалигина юзага чиқмайди. Бу транслингвистик ҳодиса сўздан ташқари, имо-ишора ва вазият орқали ҳам пайдо қилиниши мумкин. Шунинг учун ҳам структурал адабиётшунослик назарийтчаси Ролан Барт рамзнинг образга тенг ҳодиса эмас, балки фикру қарашлар хилма-хиллигини англатувчи тушунча эканини алоҳида таъкидлайди.

Профессор Ҳ. Болтабоев рамз ва рамзийликка хос белгилар тўғрисида ёзади: *“Рамз... фақат шартли равишда ва шу матн доирасида кўчма маъно касб этувчи сўз ёки сўз бирикмаси; образлилик тури. Рамз моҳиятан аллегорияга яқин, ундан фарқи шуки, рамз контекст доирасида ҳам ўз маъносида, ҳам кўчма маънода қўлланади. Рамзнинг маъноси контекст доирасида ва шартдан хабардорлик бўлганда реаллашади. Чўлпон шеърисидаги “юлдуз”, “булут”, “баҳор”, “қиш” образлари рамзнинг ёрқин мисоли бўла олади. Жумладан, машҳур “Қаландар ишқи” шеърини ишқий мавзудаги шеър сифатида тушунавериш мумкин. Бироқ ундаги рамзлар қатида бошқа маъно ҳам мустақил ҳолда мавжуд бўлиб, уни ўз вақтида шоирга руҳан яқин кишилар яхши тушунишган. Сабаби улар рамзларнинг маъноси англашиладиган контекстдан – шоирнинг ҳаёт йўли, орзу-интилишлари, шеър ёзилган пайтдаги руҳий ҳолати ва ҳоказо омиллардан хабардор бўлганлар”*. Рамзийликда сўз, ишора ва ҳолатни турли маъноларда қўллашнинг чексиз имкониятлари мавжуд бўлади. Рамзийликда сўзни тушуниш билан биргаликда ишорани кўзда тутиш тақозо қилинади.

Рамзни қўллаш ва тушуниш бир ҳодисанинг икки томонидир. Бирор матн ёки ифода уни англаш ҳамда талқин қилиш орқали кўчма маъноси аниқлангандагина рамзийлик касб этади. Темур ҳақидаги ривоятлардан бирида Дамашк шаҳрини забт этолмаётган жаҳонгир Бибиҳонимдан кўмак истаб, хат жўнатади. Хоним хожасига жавоб мактубида: “Эски оғочларни кесиб, ўрнига янги кўчатлар ўтқазиш керак”лигини ёзиб юборади. Ишорани англаган соҳибқирон улуг ёшдаги лашкарбошиларни ғайратли ёшлар билан алмаштиради ва шаҳар тезда забт этилади. Юқорида деконструкция қилинган ҳолати берилган “Оқ тулпор” шеърисидаги “булбул” сўзининг

¹ Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. – Т.: “Mumtoz so'z”, 2014. 290-бет.

қизиқчи кўзда тутган рамзий маъносини билмаслик янги матн мазмунини йўққа чиқаради. Рамз тушунилгандагина ва тушунган киши учунгина қиммат касб этади. Англамаган рамзийлик фойдаланилмаган имконият кабидир. Кўринадики, рамзийлик постмодернизмгагина боғлиқ ҳодиса бўлмай, унинг тарихий илдизи жуда қадим замонларга бориб тақалади. Лекин постмодерндагина бадий матн тўлиғича уни ташкил этган сўзлар замиридаги рамзга асосланадиган бўлди.

Рамзийликнинг асосий хусусияти ундан жўяли маъно чиқариш мумкинлиги ҳисобланади. Мисол учун, Ўқтам Ботирдан банкда ишлаётган Ўринбойнинг аҳволи қандайлигини сўрайди. “Ҳозирча қамалгани йўқ”, – деб жавоб беради Ботир. Бир қарашда бундай жавоб – тамомила ўринсиз. Агар айтилган гапдаги ишорадан маъно чиқара билинсагина, у салмоқли мазмун касб этади. Ботирнинг ўйича, Ўринбой – қаллоб ва таъмағир одам. Бинобарин, у – қачондир ўша иллатлари учун жазосини олиши керак. Кўринадики, рамзий нутқ ҳамиша ўзига хос жўяли асосга эга бўлади. Рамз билан кимдир мақталса, у кимгадир намуна қилинган бўлади, агар гаплашиб ўтирганлардан соат неча бўлгани сўралса, суҳбат чўзилиб кетгани, тарқалиш кераклиги англашилади ва ҳоказо. Постмодерн асарларда рамзнинг шу жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилгани айни бир матннинг ҳар бир ўқирман томонидан тамомила ўзгача тушунилиши мумкинлигига йўл очади.

Йирик шоир Абдували Қутбиддиннинг қуйидаги мисраларида ҳам поэтик образлар рамзийлик асосга қурилгани яққол кўзга ташланади:

*Субҳлар ҳўплайди патли ҳавони,
Бир кун ёлғончилик қилади апрель,
Мен сенинг келишинг ҳеч истамайман,
Бироқ кел.*

Бу сатрлардан маъно чиқариш учун апрелнинг бир куни, тўғрироғи, 1 апрель ҳазил ва юмор куни эканини билиш керак бўлади. Ўша куни сўйланган ёлғонлар ҳазил ўрнида қабул қилинади. Шу боис шоир суюқлисига: “...сенинг келишинг ҳеч истамайман”, – дейди. Кейинги қатордаги “**Бироқ кел**” гапи эса иқроор билан ифода ўртасидаги ноуйғунликдан чиқарилган образли тасвир. Шу шеърдаги “**Жарангдор сочинг ҳам бўлар пўпакли**” ифодаси ҳам ундаги рамзлар англаб етилгандагина маъно ва қиммат касб этади. Сочнинг жарангдорлиги – унинг қўнғирок, яъни жингалаклигига ишора. Маълумки, қўнғирокнинг вазифаси – жаранглаш. Хуллас, постмодерн матн деярли ҳамиша шу сингари рамзларга асослангани билан ажралиб туради.

Постмодерн матнга рамзий маъно юклашда айтилган ва айтувчи, киноя, интертекстуаллик, экстратекстуаллик ва интратекстуаллик сингари тушунчалар муҳим ўрин тутаяди. **Айтилган** тушунчаси нутқнинг мазмуни ва объектини англатса, **айтувчи** унинг субъектини билдиради. Айтилган билан айтувчи ўртасидаги боғлиқлик онгли ёки онгсиз, эркин ёки мажбурий бўлиши мумкин. Ёзувчи Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхоннинг “Этақдаги кулба” ҳикояси қахрамони бўлмиш Девонанинг: “**Уйи қуйган ким бор?.. Моли қуйган ким бор?.. Бағри қуйган ким бор?..**” тарзидаги сўзларининг Жимжитқишлоқ аҳлини таҳликага солишида ана шу хил рамзийлик акс этган. Фақат айтувчининг сўzlари орқали қишлоқ аҳлининг ҳам уй, ҳам бойлик ва ҳам қўнғилдан маҳрум, ўзини танимайдиган, шахслик қиёфаси-ю инсоний орзу-истаклари йўқ фаолиятсиз тўда экани ифодаланади.

Постмодерн эстетикада тилнинг одамга хос кўринмайдиган ва эшитилмайдиган фикру туйғуларни вербаллаштириш ва визуаллаштириш, яъни сўз ҳамда ёзувга айлантириш орқали эҳтирослар тўлқинини бир қадар юмшатиб, ижтимоий муносабатларни уйғунлаштириш кудратига эга бўлган жиҳатига алоҳида эътибор қаратилади. Чиндан ҳам одамга тегишли бўлган ҳар қандай муаммо сўз билан ҳал этилиши мумкин. Мусулмон учун “Оллоҳдан бошқа илоҳ бўлма” ганидек, постмодерн эстетика учун “сўздан бошқа сўз йўқ” дир. Чунки постмодерн эстетика бадиий матнда ўтмишни ҳам, ҳозирни ҳам, келажакни ҳам, “мен”ни ҳам, “сен”ни ҳам, “у”ни ҳам кўриш мумкин деб ҳисоблайди.

Интертекстуаллик асосида муайян битикдаги тасвир ва ғоянинг тамомила ўзга матнлардаги шунга ўхшаш тасвир ва ғоялар билан уйғунлашиб кетиши туради. Бундай уйғунлашув адиб Т. Рустамовнинг бир қадар постмодерн хусусиятларга эга “Қапалаклар ўйини” романида “Бақаҳовуз ҳақиқати” газетасини тилга олиш орқали шу типдаги барча зерикарли расмий газеталар кўзда тутилиши ёки шоир Турсунбой Адашбоев томонидан бадиий жиҳатдан бўшроқ шеърларга тақлидан битилган пародиялар кўринишида бўлиши мумкин. Интертекстуал матнлар ҳам ўз ҳолича оригинал матн, ҳам ўзида ишора қилинаётган матнга хос хусусиятларни ташийдиган матнлик хусусиятига эга битиклардир.

Экстратекстуаллик эса Фарҳод комилликнинг, Лайли ва Мажнун севгининг тимсоли бўлгани каби бадиий матндаги бирор тасвир ёхуд персонажнинг ҳеч қандай изоҳларсиз универсаллик мақомига кўтарилганини англатиш хусусиятига эғалигини билдиради.

Интраатекстуаллик бадиий матндаги барча воқеалар тугуни матнда тасвирланаётган персонажлар табиатининг ўзига яшириб қўйилган бўлишини англатади. Бу ҳолат таниқли адиб Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Куза” қиссасидаги ҳам ўзини, ҳам яқинларини, ҳам бошқаларни кузатишга, бир вақтнинг ўзида ҳам ўзи, ҳам яқинлари ва ҳам бошқалар томонидан кузатилишга маҳкум Умид тимсоли тасвирида бир қадар намоён бўлади. Ёш ёзувчи Носир Жўраевнинг “Ноябрь куйи” қиссасидаги бош қаҳрамон тимсоли ҳам шу йўсинда яратилган.

Постмодернизм учун тил, нутқ ва санъатда намоён бўладиган рамзийлик реал воқелик ва у пайдо қиладиган тасаввурга нисбатан бирламчи ҳодиса саналади. Рамзийлик одам турмуши ва тафаккурининг ибтидоси ўлароқ унинг ҳаётида улкан ўрин тутати. Одам унга от қўйилганидан, яъни сўз орқали универсум – атроф-олам билан мангу алоқага киришиши белгилаб қўйилганидан кейингина одам саналади. Тилнинг энг асил, рамзий вазифаси ҳам одамнинг турли даража ва ҳолатлари мавжудлигини ифодалашдан иборатдир.

Киноя. Постмодерн эстетикада алоҳида қиммат касб этадиган киноя сўздан ўз ҳолича келиб чиқиши керак бўлган маънонинг тескариси билан алмаштириб қўйилишидан юзага келадиган ҳодисадир. Қор бўралаб уриб турган совуқ кунда: “Бугун ҳаво қандай ажойиб!” – дейилса, об-ҳавонинг ҳолатига киноя қилинган бўлади. Кўпинча постмодерн адабий киноя асосида кимнингдир айтилмаган фикридан ёлғон узинди (кўчирма) келтириш ётади. Италиялик улкан ёзувчи Умберто Эко машҳур “Атиргул исми” номли постмодерн романида айтилмаган гаплардан шундай сохта узинди келтириш усулидан ўринли фойдаланган. Аслида-ку киноя – бадиий адабиётнинг ҳамшишалик йўлдоши. Халқ оғзаки ижоди асарларидан тортиб, мумтоз адабиёт намуналаригача, ундан янги ўзбек адабиётининг Ғафур Ғулوم,

Абдулла Қаҳҳор, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам сингари вакиллари томонидан яратилган кўплаб битикларда киноя усули етакчилик қилгани яққол кўринади.

Постмодерн кинояда олдин эшитилган эртақни тескари талқинда қайта эшитишдай қабул этилиши кўзда тутилади. Шу тариқа постмодернизм юксак санъат билан кўнгил очиш ўртасида мавжуд бўлган деворни йиқиб, реализмнинг ирреализм билан, “шаклбозлик”нинг “мазмунбозлик” билан доимий олишувидан баландроқ туришга уринади. Айтилганидек, постмодернизм санъатни косибчиликдан, ноёб ва бетакрор матнни оммавий битикдан ажратмаслик орқали санъатни оммага яқинлаштиришни кўзда тутди. Бу ҳол санъат асарларида фабула, сюжет, инжа ифодалар бўлиши ва уларнинг одамларга эстетик завқ бериши каби азалий жиҳатларни инкор этмайди.

Постмодерн киноя кўпинча мавжуд вазиятдаги етишмовчиликларни ўз юксаклигидан туриб, қайта идрок этишни кўзда тутди. Буни билимли йигитнинг ўта ўқимишли суюқлисига ўз туйғуларини ифодалаш ҳолатига менгзаш мумкин. Йигит қизга сариқ матбуотда узлуксиз босилаётган ишқий ҳикоя ва қисса қаҳрамонларига хос сийқа ва сохта йўсинда: “Сизни жондан ортиқ севаман”, – деб айтгиси келмайди. Қиз ҳам йигитнинг юқоридаги тарзда изҳори дил қилолмаслигини ичдан билиб туради. Мавжуд вазиятдан чиқиб кетиш учун йигит: “Газеталарда чиқаётган ишқий қисса ва ҳикоя қаҳрамонлари айтганларидек: “Мен сизни жондан ортиқ севаман”, – дейиши мумкин. Шу аснода у ҳам суйган қизига кўнглидаги истакни билдиришнинг, ҳам дил изҳорини қолипга солган ҳолда айтмасликнинг, ҳам ўқимишли ва билгич қизга туйғулар ифодаси қолипга туширилган даврда яшаётганини сездиришнинг, ҳам ўзига бу ҳолат ёқмаслигини англантишнинг эпини қилган бўлади. Агар қиз ҳам йигит бошлаган ўйинни давом эттирсин, ўз-ўзидан севги изҳори ва унга берилган жавоб юзага чиқади. Бу ўринда сариқ матбуот нашрларига жиддий киноя ҳам амалга ошади. Севишган кишилар бир-бирларига умрида бир марта ва фақат ҳозир айтишлари керак бўлган самимий гап матбуот воситалари қаҳрамонлари тилида ҳар куни ишлатилавериш, сийқаси чиққан ва бу ҳолатнинг зуғумидан қутулиш имконсиз. Шу боис биз мисол қилиб келтирган ёшлар бир-бирларига ўз кўнглидаги киноя йўли билан англантишга мажбур бўладилар.

Симулякр. Бу атама постмодерн адабиётга хос хусусиятлар муносабати билан кейинги вақтда тез-тез тилга олинаётган бўлса-да, аслида жуда узок тарихга эга эски ҳодиса. Мимесис назариясига боғлиқ бўлган бу атама қадимда машҳур тимсолларга ўхшаган, аммо катта бадиий таъсир кучига эга бўлмаган образни англантиш. Классицизм, маърифатчилик, романтизм оқимлари даврида симулякр тушунчасига борлиқнинг муқобили, ўйин тарзидаги маънолар юкланиши натижасида у бора-бора имитация, сохталик, муғомбирлик маъноларида қўлланиладиган бўлди. Ушбу тушунчанинг янги, замонавий умри бир қатор азалий бадиий-эстетик тушунча ва атамаларга ҳам ноклассик маънолар берилган XX асрнинг 80-йилларидан бошланди.

Тимсол, ўхшашлик маъносини билдирувчи латинча “simulacrum” сўзидан келиб чиқиб, ўлармонлик, жонсўхталик, муғомбирлик, қалбакилик маъноларини англантивчи “simulantis” (симулянт) сўзидан олинган “симулякр” атамаси постмодерн эстетикада борлиқнинг муляжи, нусхаси; ҳақиқатга жуда ўхшаш сохталик, эстетикадан бадиий образни сиқиб чиқариб, ўрнини эгаллаб олган қуруқ шаклдан иборат ҳодисани англантиди. Ушбу тушунчанинг постмодерн эстетикада туганган ўрни шунчалик салмоқлики, баъзан бу ҳодиса бутунисича симулякр эстетикаси дейилади ҳам. Симулякр постмодерн ар-

тефактларнинг ўйноқи табиатидаги иккиланганликни, “соянинг нухаси” маъносини акс эттириши билан ажралиб туради. Француз адабиётшуноси Жан Бодрийяр ўтган асрнинг 80-йилларидан эътиборан қадимий симулякр тушунчасини постмодерн эстетикада ҳозирги маънода қўллай бошлаган.

Бодрийяр истеъмолчилар жамиятининг эстетикасини текширар экан, инсоннинг кундалик ҳаётида тутган ўрни ва фойдаланилиш даражасидан келиб чиқиб, нарсаларни: 1) **функционал** (истеъмол қилинадиган) нарсалар; 2) **нофункционал** (антиквариат, бадиий коллекциялар) нарсалар; 3) **мета-функционал** (ўйинчоқ, безак сингари кераксиз, лекин чиройли) нарсалар тарзида уч турга ажратади.

Постмодерн эстетикада симулякр табиий ва асл нарсанинг техник ишлов бериш орқали ўзгарган шаклда мимесисга қайтарилганини, сунъий нухаси билан алмаштирилганини билдиради. Истеъмол ишлаб чиқаришдан ўзиб кетади, нақд пулнинг ўрнини кредит деб аталувчи кўринмас ақча – хусусий мулкнинг симулякри эгаллайди. Борган сари тушуниб бўлмас алламбало кўринишларда нозик, бежирим ва омонат тайёрланаётган нарсалар авлоди одам авлодига қараганда жуда тез алмашади. Нрсалар олдингидай ўсимлик (флора) ёки жониворлар (фауна) каби кўзга кўринадиган ва тирик яратиларга эмас, балки ҳаво, булут ва сув сингари шаклсиз ва жисмсиз нарсаларга ўхшатиб яратилапти. Улар борлиқдаги реал нарсаларга эмас, балки тобора тушда кўрилган ёки ҳаёлда гавдалантирилган ҳаётда йўқ нарсаларга ўхшаб бормоқда.

Маиший турмушдаги бу ҳолат маданий ҳаётга ҳам кўчиб ўтмоқда. Истеъмолнинг чеку чегараси йўқолган ҳозирги шароитда маданият ва санъат уларнинг симулякри бўлмиш маданият ва санъат ғояси билан ўрин алмашяпти. Постмодернизмда бугундан кўра ўтмишга, тарихга эътибор катталигини маълум даражада шу ҳолат билан ҳам изоҳлаш мумкин. Негаки, ўтмиш ва эски нарсалар асиллик, яъни аутентлик намуналаридир. Шу сабаб постмодерн адабиётда олдин яратилган асил матнларга қайта-қайта мурожаат қилинади. Реаллик моделга айланиб бораётган постмодерн шароитда борлик билан унинг белгилари ўртасидаги ихтилоф симулякр ёрдамидагина баргараф этилиб, санъатгина аслик мақомини ушлаб тура олади деб қаралмоқда.

Симулякр тобора “йўқолиб бораётган” реаллик ўрнини постреаллик воситасида босмоқчи бўлаётган, реаллик ва тасаввур ўртасидаги фарқни ювиб юборишга, йўқликни борлик тарзида қабул этдиришга хизмат қиладиган ясамалиқдир. Анъанавий бадиий тизимларда образга мансуб бўлган ўринни постмодерн эстетикада симулякр эгаллайди. Агар образлилик тасаввурни уйғотадиган реаллик билан боғлиқ бўлса, симулякр иккинчи босқичдаги янги реалликни туғдиради. Симулякрни юзнинг табиий чизгилари ўрнини сунъий эстетик код, моделга алмаштирувчи маҳорат билан ясалган театр ниқобига ўхшатиш мумкин. Анъанавий эстетик кодларни рекламага хос тамойиллар асосида жойлаштириб, объектларни мифологик тамойиллар асосида қуришга уринадиган симулякр қандайдир табиий муҳит, маданий вазият яратиш мақсадида санъатнинг иккиламчи вазифаларини биринчига айлантдириб, уни дизайнлаштиришга хизмат қилади.

Матннинг объектив маъносини инкор этиб, уни идрок этиш, истеъмол қилишнинг чегарасиз тарзда индивидуал ва бетакрор бўлиши мумкинлигини илгари сурадиган симулякрга хос жиҳатларни қуйидаги йўсинда умумлаштириш мумкин:

– матнни идрок этишнинг нотўғри йўналтирилиши; бадиий объектнинг моҳиятини англашга жиддий киришиш ўрнига унга ўз “мен”ига хос

жиҳатларни тикиштиришга уриниш ва уни ўз эҳтиёжларига бўйсундириш майлидан келиб чиқиб, маиший-прагматик ёндашув етакчилиги;

– истемолчи субъектда адабий объектни уни ташкил этган унсурулар бирлиги ва яхлитлигида кўра олиш қобилияти йўқлиги натижасида объектнинг бетакрорлиги, бутунлиги, қиммати борасида тўғри тасаввурга эга эмаслик;

– бадиий объект таркибидаги ўзига хосликнинг эстетик қимматини тушунмаслик ва тўғри баҳолай олмаслик.

Субъект томонидан объектни акс эттиришда классик эстетикада таяниладиган “эзгулик тамойили” постмодерн эстетикада “ёлғон тўғрисидаги ҳақиқат” сифатида кўпроқ “ёвузлик тамойили”га ёвуқ келади ҳамда санъатнинг гедонистик ва ўйинга хос жиҳатларига устуворлик беради. Юксак эстетик туйғу, ҳиссиёт, тасаввур, дид сингари тушунчалар орқага сурилиб, истемолчилик талабларини қондириш олдинга чиқарилади. Вокелик ва санъат ҳодисаларига классик ёндашувнинг бекор бўлиши, гўзаллик ва хунуқлик ўртасидаги қарама-қаршилиқнинг йўқолиши натижасида асил билан ясаманинг фарқи борилмайдиган симулякр постмодерн бадиий-эстетик тизимидаги ягона реалликка айланади. Санъат ва адабиётда артефактнинг симулякрлашиши натижасида шаклнинг ўзи ягона мазмун саналади. Ўзбек адабиётида симулякр ҳодисаси деярли юз кўрсатмагани учун унга мисол келтириш қийиндир. Муҳаммад Юсуфнинг “Оқ тулпор” шеъридаги от образи ўрнига қўлланилган булбул тимсолини симулякр тушунчасига мисол дейиш мумкин.

Артефакт. Постмодерн эстетикада муҳим ўрин тутувчи ушбу тушунча латинча “artefactum” қўшма сўздан олинган бўлиб, arte – сунъий, factus – ясалган маъноларини англатиб, табиий шароитда юзага келиши, ё мутлақо мумкин бўлмаган ёки даргумон бўлган ҳодиса, кечим, нарсани англатади. Оддий англамда артефакт – одам фаолиятининг натижасида қутилмаганда юзага келиб қолган оралик яратик. Замоनावий эстетика ва санъатшунослиқда бу атама бугунги арт-амалиётчи ёхуд арт-лойихачилар фаолиятининг маҳсули бўлиб, тур ва жанрлар ҳақидаги анъанавий қарашларга сиғмайдиган тасодифий эстетик яратикларни англатади.

Артефакт замоनावий инсон фаолиятининг турли соҳаларида ўзаро бири-бирдан фарқли маъноларда қўлланилади. Жумладан, маданиятшунослиқда сунъий тарзда яратилган қандайдир ижтимоий-маданий ахборот, ҳаётий-маънавий қадрият, мулоқот воситаси; маданиятнинг моддий, маънавий, одамлараро муносабат сингари уч асосий тармоқидан бирига тегишли бўлган нарсани англатади. Адабиёт ва санъат соҳасида эса қутилмаганда юзага келиб қолган ва муайян жисмоний хусусиятлардан ташқари, рамзлик, белгилик мазмунига эга ҳар қандай объектни билдиради. Бизни артефактнинг айна шу жиҳати қизиқтиради. Рус адибаси Т.Саломатина “Менинг одессача тилим” асарида “**Эндиликда бел кўтарган ақлли эркакни кўриш артефактдир**”, – дейди¹. Буни ўзбекчада: “Эндиликда бел кўтарган ғайратли эркакни кўриш мумкин бўлмайдиган ишдир” тарзида ифодалаш мумкин. Демак, санъат ва адабиётда артефакт қутилмаганда юзага келиб қоладиган ноёб ҳодисани англатади. Постмодернизмда бадиий матндан ўқирманнинг мутлақо қутилмаган, муаллифнинг ҳаёлига ҳам келиши мумкин бўлмаган маъно чиқаришга, яъни артефакт юзага келтиришга эътибор қаратилади.

Адабиётнинг бирор жанрида яратилган асарнинг адабиёт ёки санъатнинг бошқа жанр ва турида қайта яратилиши ҳам артефактга мисол бўла олади. “Илҳом” театри томонидан Навоий қаламига мансуб “Сабъаи сайёр” аса-

¹ Саломатина Т.Ю. Мой одесский язык. – Москва: “Художественная литература”, 2011. С. 25.

рининг “Етти моҳ” номи билан, А.Қодирий ҳикояларининг “Оппоқ, оппоқ, қора лайлак” тарзида, Навоий, Гёте ва Темур Зулфиқоров асарларининг айрим жиҳатларидан фойдаланган ҳолда “Трактирдаги тун” номида яратилган спектакллар артефактга яққол мисол бўлади. Тўғри, бу хил асарларда тасодифийликдан кўра мақсадлилик етакчилик қилади.

Постмодерн эстетикада артефакт санъатга ноклассик муносабатларга ўтиш давридаги санъат ва адабиётда қилинаётган тажрибалар маҳсули тарзида тушунилади. Бадиият тўғрисидаги анъанавий тушунчалар ёрдамида артефактнинг қимматини баҳолаб бўлмайди. Чунки унинг ўзи камдан-кам ҳоллардагина бундай қимматга эга бўлади.

Спектакль давомида бирор актёр томонидан пьеса матнида бўлмаган сўзнинг тасодифан ишлатилиши ёки режиссёр кўзда тутмаган имо-ишора, ҳатти-ҳаракат қилиниши ҳам артефакт саналади. Постмодерн назария ва амалиётда ҳар қандай адабий матн ёки санъат ҳодисасига дахл қилиш орқали ундан муаллиф кўзда тутмаган артефакт маъно чиқариш алоҳида рағбатлантирилади. Шу сабабли “Илҳом” театри спектакларида Навоий, Қодирий, Гёте сингари муаллифларнинг ҳаёлига ҳам келмаган, бизнинг назаримизча, ўринсиз ва мутлақо нотўғри ҳолатлар бўй кўрсатаверади.

Артефакт марказида асил субъект, яъни яратувчи эмас, балки объект, яъни нарса туради, бетакрорлик ва ноёблик эмас, балки қайтариқ ва иккиламчилик етакчи бўлади. Постмодерн артефакт бу талқин генератори, ўтмиш маданиятини интертекстуал идрок этиш омилидир. Артефактни ўтмиш ва бугунги маданият ўртасида тўхтовсиз юриб турган ўзига хос соат капгирига ўхшатиш ҳам мумкин.

Кич. Постмодерн эстетикада фаол қўлланиладиган бу атама олмонча kitsch – палапартиш, қўл учида қилинган ва арзон сотиладиган маҳсулот маъносини беради. У – кўпчилик учун шоша-пиша тайёрланган, аммо диққатни тортадиган сирти ялтироқ товар. Кич илк бор Олмонияда XIX асрнинг иккинчи ярмида амалий санъатга доир бетакрор асарларни саноат асосида ишлаб чиқаришга киришиш туфайли юзага келган. Ушбу мамлакатда 1860 йилдан эътиборан америкаликлар учун Оврўпонинг юксак санъат асарларига ўхшайдиган маданий товарларни оммавий равишда тайёрлаш ва кўргазмалар орқали сотиш йўлга қўйилди. Кейинчалик “кич” атамаси ва ҳодисаси адабиёт, мусиқа, театр, архитектура, кинематограф, телевидение сингари санъат тармоқларига ҳам ёйилди.

XX асрнинг 60–80-йилларидан эътиборан кич оммавий маданиятда кенг тарқалган ҳодисага айланди. У, айниқса, сарик матбуот воситалари, кино ва видео сингари техник санъат турларини омма дидига мослаб жиҳозлашда кенг қўлланилди. Кич нафақат ҳаваскорлик ва профессионал санъат соҳаси, балки халқ санъати тармоқларига ҳам чуқур кириб бориб, фольклор кўринишидаги сохта санъат намуналари юзага келишига сабаб бўлмоқда. Кичнинг ҳар бир мамлакатда ўз миллий хусусиятига эга бўлаётгани бу ҳодисанинг янада кенг ёйилишига сабаб бўляпти. Қизиғи шундаки, кўпинча кич маҳсулот тайёрлаган кишилар унинг кич эканини ҳаёлларига ҳам келтирмасликлари мумкин. Жумладан, юртимизда терма ва дoston айтишнинг кич кўриниши анча кенг ёйилган. Кўпчилик айтимчилар оғзаки ижоднинг асл дурдоналарини тўлиқ ўзлаштириб олиш, унга ижодий ёндашиш ўрнига ўзлари чала-чулпа ўрганиб олган, аммо ташқи жиҳатлари билан дoston ёхуд термаларга ўхшаб кетадиган, амалда айни аудиториянинг айни дамдаги талабларига мос келадиган “бозорбоп” маҳсулот тақдим этадиларки, уларни кичнинг ўзбекча кўринишларидир дейиш мумкин.

Мутахассислар томонидан кичнинг оммавий истеъмол маданияти дунёсида анча кенг тарқалган куйидаги турлари борлиги қайд этилади: 1. **Ретрокич** – ўтмишда расм бўлган нарсаларни йиғиш ва ўшаларга ўхшатиб тайёрланган товарлардан иборат кич. Ҳозир кўпчилик ўтмишга тегишли кутилар, ҳайкалчалар, гиламчаларни коллекция қилишга қизиқади. Шу ҳолат ҳисобга олиниб, ишлаб чиқариладиган маданий товарларга ретрокич дейилади. 2. **Бозор кичи** – қайбир жиҳатлари билан халқ амалий санъати намуналарига ўхшаб кетадиган танга йиғиладиган мушук, майда пуллар ташлаб қўйилишига мўлжалланган кийик, бургут, йўлбарс ҳайкалчалари ва шунга ўхшаш ўз йўналишини тез-тез ўзгартириб туришга мойил товарлар шаклидаги кичлар. 3. **Неокич** – чирокли авторучка, термометрли кистиргич, тўппончасимон ўт олдиргич, очқичли тароқ сингари кутилмаган қўшимча функцияси билан ақлни шоширадиган турли совғабоп маданий товарлар.

Кичга деярли ҳамиша муайян қолипдан чиқмаган ҳолда сохта оригиналлик, ҳашамдорлик хос. Асил санъат асарларидан фарқли ўлароқ кич ҳеч қачон савол туғдирмайди, балки олдиндан тайёрлаб қўйилган қолипдаги жавобларни тақдим этади, холос. У руҳий изланишларга ундамайди, балки кишини хотиржамлик ва бемалолликка чақиради. Кич олдин яратилган юксак бадиий образларнинг жўнлаштирилган ва сийқаси чиққан нусхасини юзага келтиради. Юксак санъат намуналаридан фойдаланиш ҳисобига кун кўрадиган кич баъзан сирли, қизиқарли бўлишни ҳам даъво қилади. Аммо тақлидга асослангани учун катта қимматга эга бўлолмайди. Шу боис кич бадиий жиҳатдан ғариб ва маънавий томондан шубҳали, бозорбоплик учун эстетик жиҳатни қурбон қиладиган ҳодиса саналади. Агар классик санъат учун борлиқ билан бадиий образнинг ўзаро мувофиқлиги идеал саналган бўлса, оммавий постмодерн маданият ясама нарсалардан кич ўстириб чиқариб, харидоргирликни бирламчи кўрсаткичга айлантиради.

Универсализм. Постмодерн эстетикада ғоят кенг тарқалган бу тушунча бир қатор маъно қатламларига эгадир. Универсализмнинг энг қадимий **бирламчи** маъноси бутун инсониятни ҳалокатдан қутқаришни англатиб, жаҳоний динларнинг асосини ташкил этган ғояни билдиради. Яъни ислом, христианлик, мусовийлик сингари динлар инсон ва инсониятни гуноҳлар, демакки, муқаррар ҳалокатдан қутқариш мумкин деб ҳисоблайди ҳамда шунга интилади. Атаманинг **иккинчи** маъноси бир санъаткорнинг бир неча жанрда ижод қилишини англатади. Тушунчанинг **учинчи** ва бевосита постмодерн адабиётга тегишли маъноси борлиқни кўриш, уни тушуниш ва тасвирлаш борасида мавжуд бўлган барча қарашлардан танлаб ўтирмай, аралашига фойдаланавериш кераклигини англатади. Шунга таянган ҳолда **постмодерн адабий универсализм битта муаллиф ижодида турли жанр, ҳар хил бадиий тизим ҳамда турфа қарашларнинг эркин уйғунлашувини англатувчи тушунчадир** дейиш мумкин. Постмодерн санъат ва адабиётда тур ва жанрлар тўғрисидаги азалий қарашлар бузилгани, санъатнинг барча кўринишларида қоришиқлик, яъни синкретизм кучайгани универсализмнинг кенг ёйилишига олиб келди. Эндиликда бирор адабий жанр ёки шаклни тоза ҳолида кўрмаслик оддий ҳолатга айланиб бормоқда. Бу постмодерн адабий универсализмнинг намоён бўлишини билдиради.

Шундай қилиб адабий постмодернизм борасидаги барча кузатишларни умумлаштирган ҳолда куйидагича тўхтамга келиш мумкин. Ҳар қандай эстетик яратилган деконструкциялаш имкони борлиги; турли бадиий услубларга тақлид қилиш мумкинлиги; интертекстуаллик, сўз ўйинларидан фойдаланиш, бор ёки йўқлигидан қатъи назар, исталган матндан истагандай узинди

олиш, хоҳлаганча ва хоҳлагандай кўчирмалар келтиришнинг ижод саналиши; мавжуд асарларга бемалол дахл қилиш мумкинлиги; узук-юлуқлик ва курак тамойилининг амал қилиши; эстетик яратиларда адоқсиз киноя ва доимий пародик ёндашув мавжудлиги; анъанавий эстетик қадриятларга эътиборсизлик; бадиий асарни баҳолашдаги чексиз плюрализм; эстетика соҳасидан фожиавийликни сиқиб чиқарадиган даражадаги лаззатбозлик (гедонизм) ёйилиши; хунуқлик билан гўзалликни фарқламаслик; эстетик жанрлар ҳамда юксак ва тубан, олий ва оммавий маданиятларнинг қоришиқлиги; барча санъат турларининг театрлашуви ва шоулашуви; эстетик ҳодисларга истеъмолчилик талаби билан ёндашиш ва техник воситалар кўмагида бадиий яратиларни узлуксиз ишлаб чиқариш ҳамда намойиш этиш мумкинлиги сингари жиҳатлар постмодерн санъатнинг белгилари ҳисобланади.

Ҳозирга келиб, борлиқни кўриш, уни англаш ва бадиий акс эттиришга доир илгари амалда бўлган барча илмий қараш, ижодий метод, йўналиш ва оқимлар ўзларининг бор имкониятларидан деярли фойдаланиб бўлди. Шунинг учун ҳам кейинги даврда пайдо бўлган “трансреализм”, “постмодернизм”, “постпостмодернизм”, “трансавангард”, “постструктурализм” каби турли мураккаб атамалар эндиликда санъат ва адабиётда мавжуд метод, оқим ёки йўналишларнинг бирортаси ҳам яқка ҳукмрон бўлолмаслигини, барча оқим, ёндашув ва йўналишларнинг ўзаро чиқишадиган жиҳатларидан фойдаланавериш лозимлигини англатади. Бундан буён фалсафий қараш ва бадиий ижодда бирорта ҳам метод ёки йўналиш устувор бўлолмайди. Инсоният тафаккури ва бадиий диди ўз тараққиётининг шундай босқичига келдики, эндиликда ижодий метод ва фалсафий тизимлардан қайсидир биттасини тўғри ҳисоблаб, кўпчиликнинг шунга кўшилишига эришиш мумкин эмас. Чунки тобора шахслашиб бораётган башариятнинг фикру қарашлари, диду туйғулари эндиликда яқранг бўлолмайди. Шахслик ўзига хослик, ўзига хослик эса адоқсиз хилма-хиллик ва чексиз плюрализмдир. Қандайдир табақа учун маъқул келадиган универсализм ҳукмронлигининг йўқлиги бугунги инсониятнинг универсал ҳолатидир.

Ижтимоий тафаккурдаги қоришиқликнинг универсал ҳолатга айланиши, умуман, бадиий ижод, хусусан, адабиётда ҳам универсализмни юзага келтиради. Шунинг учун ҳам кечагина кўпчилик одатланган анъанавий йўсинда ижод қилиб юрган адибу шоирлар, ҳеч қутилмаганда, тамомила ноанъанавий йўлда ёза бошлаши ҳеч қимми ажаблантирмайди. Бу ҳолатни ижодкорга қандайдир бадиий-эстетик оқимнинг таъсири ёки унинг қайсидир бир санъаткорга тақлиди деб эмас, балки муаллифнинг индивидуаллик, тасвир оригиналлиги ва туйғулар ифодаси тўлиқлигига эришишга бўлган табиий интилиши натижаси сифатида изоҳлаш ҳақиқатга яқин бўлади.

Санъат ва адабиёт неча минг йиллар давомида объектив борлиқнинг табиат, жамият, шахсият каби қатламларини ўзлаштириш оқибатида ғоят серқирра ва чегарасиз кўламдаги башарий маданиятни юзага келтирди. Бугунги постмодерн санъат ва адабиёт бадиий тафаккурдаги доимий эврилишлар туфайли борлиқнинг ўзидан-да серқатлам бўлиб кетган маданият деб аталмиш ўша ҳодисанинг ўзини эстетик ўзлаштиришга киришди. Башарият ўз тараққиётининг шундай босқичига етдики, бугунги одам қанчалик истамасин, энди ёввойи табиатнинг ёввойи фарзанди бўла олмайди. Инсон яшаш тарзи, борлиғи, ҳатто генетик тўқималаригача маданийлашиб кетди. Бу кечим инсон руҳияти ва маънавий-ахлоқий қадриятларига қадар кўчиб, одамнинг нафақат эзгулиги, балки ёвузлиги ҳам маданий кўриниш касб этди. Замонавий адабиётнинг инсоният яратган маданий қатламларни тек-

ширишга ўтгани, биринчи навбатда, ижодкорлар тилдаги сўзларни ўз асил маъноларида қўллашдан кўра уларга ўзлари истаган маънони юклашга интилаётганида, шунингдек, бир замонлар яратилган бадиий матнлар та-момила ўзгача талқин этилаётганида кўринмоқда.

Постмодернизмдаги энг муҳим жиҳат шундаки, у санъат асарларини алоҳида истеъдодлар томонидангина яратиладиган бетакрор феномен эмас, балки эпироқ ҳар қандай одам қилиши мумкин бўлган оддий юмуш деб билади.

Ўзбек театр ва тасвирий санъати ҳамда қўшиқчилигида бир қадар намоён бўлган эса-да, миллий адабиётимизда ҳали том маънода постмодернизм намунаси ҳисоблаш мумкин бўлган асар яратилгани йўқ. Лекин замонавий адиблар ижодида интуитив тарзда дунёга келган анчагина постмодерн образлар, ифодалар, лавҳалар, чизгилар мавжуддир. Бу ҳолни миллат тафаккур ва руҳоният йўсинида мавжуд анъаналарга риоя этиш кучли экани билан изоҳлаш мумкин. Бизда қачондир постмодернизмни тафаккур тарзи, оламни англаш ва изоҳлаш йўсини ўлароқ қабул қилиш мумкинлиги эҳтимолдан йироқдир. Ўзбек адабиётидаги постмодерн изланишлар асосан шакл ва ифода йўсини хилма-хиллигига эришиш йўлидаги уринишлар тарзида намоён бўлмоқда.

Постмодернизмнинг моҳиятига кириб борган сари глобаллашган дунёда ғоят кенг ёйилаётган ушбу ҳодисага муносабат йўсинини белгилаб олиш ҳар қандай миллат учун ҳаёт-мамонт масаласи экани яққолроқ англашилади. Анчагина мусбат хусусиятларга эга ушбу фалсафий-эстетик, ижтимоий-маънавий феномен замирида инсониятнинг ахлоқий ақидалари, хусусан, биз ўзбекларнинг маънавий дунёмизга дахл қиладиган бирқанча хатарли жиҳатлар ҳам мавжудлиги кўзга ташланади. Йўқ, постмодернизм айнан қайсидир миллатнинг ахлоқий-маънавий тутумларига дахл қилиб, уни ўзгартиришга уринмайди, лекин у моҳиятан ўзгача қарашу ақидаларни махв этиш хусусиятига эга. Чунки у инсонга ўз қулайлиги ва манфаати йўлида ҳар қандай чекловларни бузишга изн беради. Постмодернизм бирон-бир ҳудудга бостириб киришни ўйламагани ҳолда ўз-ўзидан худди кексалиқ, йил фасллари, грипп эпидемияси каби тўсиқ билмай, ёйилиш хусусиятига эга. Ҳазрат Навоий айтмоқчи: **“Ҳазон сипоҳига, эй боғбон, эмас моний, Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил”**. Демак, унинг йўлига ташқи тўсиқ қўйиб, куч билан тўхтатиб бўлмайди. Шу сабабли ҳар бир миллат аҳлида ўз маънавий қиёфаси, ахлоқий ақидалари ва бадиий диди сингари ноёб бойликларини дахлсиз сақлаб қолишга қурби етадиган мустаҳкам ички маънавий кўрғонни тикламоқ керак бўлади. Бу кўрғон қандай унсурлардан ташкил топади-ю, у қай йўсин тикланиши керак. Бу тўғрида миллат ойдинлари қандай ўйлайди? Келинг, биргаликда фикрлашайлик...

Дунёни англамоқ учун унда нималар кечаётганини билмоқ керак бўлади. Шундагина дунёдаги ҳодисалар тўғрисидаги кузатиш ва тўхтамлар мантикий салмоқ касб этади. Постмодерн санъат ва адабиёт ҳақидаги ушбу кузатишлар очун адабий жараёнларидаги ана шу жиҳатларни билишга бўлган уриниш маҳсуллари дирки, уларнинг ўзбек ўқирманларига фойдаси тегишига умид қиламиз.

ТАҲРИРИЯТДАН: *Журналимизнинг кейинги сонларида ушбу мавзу яна давом эттирилади. Бинобарин, профессор Қ.Йўлдошевнинг мақоласида кўтарилган ва бундан кейин бериладиган мақолаларда ўртага ташланадиган масалалар юзасидан барчани баҳсга чорлаймиз.*

ИККИ АВЛОД ОВОЗИ

Бугунги адабий воқеликка бир назар

Сухбат

Бугун дунё мафкура майдонида жуда кучли, зиддиятли муаммолар рўй бермоқда. Инсон шахсига ёндашувнинг ўзгарганлиги, минг йиллик маънавий қадриятларнинг таназзулга учраётганлиги мамлакатлар тақдирини боши берк кўчага олиб кирмоқда. Бу жараён бевосита инсон қалби ва руҳининг асосий мураббийи ҳисобланган адабиёт ва санъат дунёсида ҳам бўй кўрсатмоқдаки, бу ҳодисага бефарқ қараб бўлмайди. Биз журнал таҳририяти жамоаси дунё адабий майдони, қолаверса, ўзбек маданий тафаккуридаги ўзгаришлар, янгилиниш ва турфа тамойиллар ҳақида муштарийларимиз билан суҳбатлашиш мақсадида жамиятимизнинг икки авлодига мансуб бўлган адабиёт, тафаккуртанувчиларга мурожаат қилдик. Агар жаҳонда бугун кечаётган ижтимоий, сиёсий, адабий, мафкуравий воқеликка нисбатан мулоҳазаларингиз бўлса, биз билан ўртоқлашинг.

– XX асрда адабиётимизда неча авлод алмашди, қанча мафкуравий-руҳий эврилишлар содир бўлди, адабий қарашлар, инсон шахсига муносабат шакллари ўзгарди. Мана шу алмашинув умумий онг, бадий тафаккуримизда янгилинишлар ясади, деб ўйлайсизми? Ёки ўтган асрда яшаб, ижод этган, чуқур билим ҳамда ўткир салоҳиятга эга бўлган гигант ёзувчиларимиз китоб жавонларида қолдирган бадий бисот ёнига худди шундай нодир, умри асрларга чўзиладиган етук асарлар қўша олдими? Сиз бугунги авлоднинг ижодий изланишлари, яратаётган асарларидан қониқасизми?

Баходир Каримов: Одамни дард бирлаштиради. Унга биргалашиб даво топадилар. Ҳамдард бўлмаса – ёмон. Мазкур саволларни ўқиб мумтоз бир мисра хаёлимга келди: “Манинг дардим санинг дардингдин ортиқ...”. Университетда талабаларга адабиёт назарияси, адабиётшунослик методларидан маъруза ўқийман. Аудиторияга кириб берадиган илк саволим айнан бадий асарнинг яшовчанлиги, умрбоқийлиги билан боғлиқ. “Минглаб ҳикоялар, шеърӣ тўпламлар босилган; қиссаларнинг сони ҳам мингдан кўп. Ўзбек адабиётида ҳозиргача юзлаб романлар яратилган. Келинг, ўқиб завқланадиган, бошқаларга ўқиш учун тавсия қиладиган романларни санайлик”. Бармоқ букиб талабалар билан бирга санашга тушамиз. Ўнта бармоқ, тўғриси, тўрт марта базўр тўлади. Қолган икки юздан ортиқ роман қаерга кетди? Нега муаллифдан аввалроқ “вафот этди?” Қиссалар-чи, деган тарзда айнан шу оғриқли савол ўртага қўйилади. Жавоб излана бошланади: ўша даврнинг сиёсий тузуми, устувор ғоявийлик, мафкуравий тазйик, эрксизлик, чегараланган мавзулар – бир дунё ташқи омиллар. Сўнгра ичкарига ўтилади: асар

тилининг ночорлиги, образли тафаккурнинг оқсагани, психологик тасвир кашшоклиги, муаллиф истеъдоди, маҳорати, умуман, шу каби ўнлаб назарий унсурлар санаб чиқилади. Ва барча фикрда ўша асарлар “вафот”ининг қайсидир қирраси яширинган бўлади.

Бугун-чи? Ижод эркинлиги мавжуд, мавзу танлаш адиблар ихтиёрида, истаган мавзуда ёзишлари, ўз устида ишлашлари имкони бор. Аммо... Аммо гўзал ва мухташам санъат кўшкенининг бунёд бўлиши ошқовоқ экиладиган дехқон томорқасидан фарқ қилади. Зотан, ҳаммага маълум гап: “Осон эмас бу майдон ичра турмоқ...” Ҳар вақт масалага нисбий ва кўнгилчанлик билан қараймиз. Фалондан фалон тузукроқ, ҳа майли, у ҳам рўйхатдан тушмасин, кўнгли ўксимасин, деб ўрни келса-келмаса, адабий мақолаларга номи илдирилади. Баъзан хорижда асари босилган асарлар сарлавҳаси ёки шоирлар номи рўйхатга илова қилинади. Аслида ўша ном ҳам, асар ҳам гоҳида ўзимизда икки пулга қиммат бўлиб чиқади. Бундай вазиятларда субъективизм устуворлик қилади. Кўзлар Масковдан имо кутган яқин ўтган замонларда ҳам бундай тажрибалар, “сендан угина, мендан бугина” тамойиллари мавжуд бўлганини хотирлаб қоламиз... Ҳолбуки, бундай нисбий қарашлар ҳам, хориждаги нашрлар ҳам, ёлланма адабиётшуносларнинг тарғиб-ташвиқи ҳам, ҳатто улкан халқаро мукофотлар олиниши ҳам бадий асарнинг ўқувчи юрагида узоқ йиллар, асрлар бўйи яшаб қолишига васиқа бўла олмайди. Сиз саволни қайтариб, нега шундай дейишингиз мумкин. Мен айтаман: санъат дунёсида бундай жумбоқлар ҳеч қачон арифметик прогрессия ёки Бернуллининг физик қонунлари билан ечилмайди. Ижоднинг жозибаси ҳам, завқ-шавқи ҳам, санъат асари руҳига сингиб кетган сирда, бу эстетик ҳодисани баъзида тушунтириш имконсиздир. Баъзан уни ҳис этиш, англаш лозим. Вазиятдан бу йўл билан ҳам қутулиб чиқилади. Ҳис этишнинг даражаси эса дидга, қалб покизалигига, ниятнинг холислиги ва бошқа ном берилмаган, ҳалигача сирли, адабий атамасиз юрган ўнлаб омилларга тегишлидир. Ўрни келса, адабий ночорлик юзига яна бир қават қалин парда тутиб, қутулиш кўшиғига яна бир байт кўшимча қилинади. Тўғриси, ҳис қилинган ҳамма нарсани сўзда ифода қилиб бўлмайди; аҳли дониш ҳақиқат сулдариди (ҳақиқатга ўхшаб) кўринган ҳодисаларнинг ҳаммасини ҳам айтиши мумкин эмас.

Замин посангиси, Ерга қозик қилиб қоқилган баҳайбат тоғнинг ҳамма жойи чўққидан иборат эмас; қай бир ерида текис супалари бор. Фарқли чўққилари бир нечта. Уларнинг орасида ўйдим-чукур жойлар, митти чўққи ёки тепаликлар, даралар, ҳатто тубсиз жарликлар мавжуд. Аслида маҳобатли чўққи ёнбағирдаги тиргаклар, атрофдаги тепаликларга нисбатан улғувор кўринади. Ижодкорларнинг ҳаммасида ҳам баландлик даъвоси бўлавермайди. Ўз даражасини англаган, кўнгли тоза, ижоддан ҳаловат топадиган одамлар кўп. Ўзимга яраша, бир нави ижод қилиб юрибман, дейдиган камтарлар ҳам бор. Дарҳақиқат, ўзининг юксак рутбасини сезадиган ва бу мақом намойишидан истиҳола қиладиган иймонли ижодкорлар келажакда яшаб қоладиган асарларнинг эгалари бўлса керак, деб ўйлайман.

Биз кўп ҳолларда чегараларни белгилаб, атрофни кўрғонлаб, темир сандиққа беркиниб олишни хуш кўраемиз. Ўша буюк бир инсон, асари асрлардан асрларга ўтиб яшаб кетадиган истеъдод эгаси балки ёнимизда юргандир. Бизга даврдош ва даврадошдир. Шахсан мен шундай улкан истеъдодлар билан замондош бўлишни орзу қиламан; қозокларнинг бир накли бор: “Тепасида юрган тоғнинг буюклиги пайқалмайди”.

Умид Ёқубов: XX аср санъати – инсоният онгида тараққий ва таназзул бир чизикда кесишган мураккаб давр: тафаккур чегараларининг емирилиши, тасаввур шитобининг йилдиримлашиши, табу пардасининг кўтарилиши, космосни вакуумга жойлашга уринишлар...

Тасаввурнинг чексиз ўйинлари ҳосил этган бу сферада, албатта, ўзбек адаблари ҳам ўз ўрнини излаши табиий. Чунки XX аср ўзбек адабиёти ўз-ўзича ривожлангани йўқ. Демакки, жаҳон адабиётида кузатилган илғор фикр интилишлари – майллари билан у ё бу даражада ўхшашлик (мутаносиблик) адабиётимизда кўзга ташланишини табиий қабул қилиш ўринли.

XX аср ўзбек адабиёти икки қатга – мустақилликка қадар ва истиклолдан кейинги даврда бир неча босқичларни яшаб ўтди. Биринчисини таҳлил қилмай, иккинчисига ўтиб ҳам, баҳо бериб ҳам бўлмайди. Бу, айтайлик, бадиий йўл танлаш ё Инсон манзилени ёвуқлаштириш нуқтаи назаридан ҳам жуда зарур.

Мустақилликка қадар ўзбек адабиёти – ҳўл-куруқ баробар ёнган қатга давр, кенг жараён: тўдалар чанги, нафс пишкириқлари, ошқозон қулдурашларининг нариги қутбида завқ билан самода силкинган қанотлар овози, гуллар шивири, япроқлар навоси, “ит базми қизиган ойсиз шомлар”¹ да “иғводан, бўҳтондан осилган тиллар”дан жирканган Дарёдил қалб ҳайқириқлари; чирмовуқ билан атиргулни йиқитиш ёки қичқириқ билан ғунчаларни сунъий чанглатиш “санъати”га қарамай бўй чўзиш ва мева тугишга улгуриш нафас олишлари; фасод-сўлак аралаш қораланган шиорнамо ёзилдиқлар ва қоғозга томчилаган кўнгил...

Бу жараёнда адабиётда нимагаки эришилган бўлса, бу аввало кучли шахсларнинг меҳнати, авлод сифатида шаклланиш мевасидир. Айтайлик, гуруҳ бўлиб кўпкарида улоқни қурдан олиб чиқиш ё бокқа олма тергани қираётган кимдир шеригига эрганақни очиб туриши мумкин, бироқ адабиётнинг дарвозасидан, Тоғай Мурод айтгандай, “битта-битта қирадилар”. Қайсидир маънода, тенгқур ижодкорларда ўхшаш фикрлар-мақсадлар бўлиши табиий. Бироқ бу мақсад кимўзарга қараб кетиб қолса, бор салоҳият ҳам бой берилади. Яъни, адабиётда “тўда бўлиб югурсак – кўпроқ чангимиз, балки донғимиз ҳам чиқар”, деганлар адашади. Авлод шаклланиши учун яқдил фикр, муштарақ мақсад, маънавий-бадиий концепция кераклиги тарихдан маълум. Бу борада Шарқ, француз, немис уйғониш даврлари вакилларининг ижоди-фаолияти яхши мисол бўла олади.

Яна бир гап: авлод сифатида шаклланиш фақат бир даврга хос эмасдай. Инчунун, Алишер Навоийга хос тафаккур тарзи Мирзо Бобур, Огахий бадиий тасаввур оламига уйғун, узвий. Бундай маънавий боғлиқлик баъзан миллат ҳам танламайди: айтайлик, Достоевский, Беккет, Камю дунёси. Ёхуд кучли адабий муҳит ҳосиласи: Вольтер, Руссо, Ламетрий ва Дидро; “китоб-инсон” (ўн тўрт тилда мутолаа қила олган) Рафаэль Кансинос-Ансес ва Борхес, уларнинг атрофида эса Хулио Кортасар, Габриэл Гарсиа Маркес, Карлос Фуэнтес, Адольфо Бийо Касарес, Эрнесто Сабато...

Энди ўзимизга қайтсак. XX аср ўзбек адабиёти жанрлар таснифида таҳлил қилинса, айтадиган гап кўп. Айниқса, шеърятда жиддий тажрибалар бўлди. Кимдир тан олса-олмаса, истаса-истамаса, ўзбек шеърятини жаҳон адабиёти денгизининг энг ҳаётбахш, суви доим

¹ Шавкат Раҳмон ибораси.

янгилашиб турадиган дарёларидан. Бугун ҳам шундай. Бироқ саволни кўпроқ насрга тааллуқли, деб тушундим.

XX аср ўзбек насри хулқланишни ҳаётини мақсад, аҳдни эътиқод, вафони ҳаё, ўзига садоқатни бурч, деб билишдан бошланганди. Бу инсон ғалабасини, Эшқобил Шукур таъбири билан айтганда, “инсонни инсондай кўрмоқ орзуси” эди. Бугун эса шу бошланмага қайтишнинг ўзи катта гап бўлиб қолди. Чунки йиллар тўфониди бу қарашлар эврилди, ўзгармоқда (бу ҳам мобил телефон ривожига ўхшайди-да: у дастлаб фақат гаплашиш воситаси бўлган бўлса, ҳозир унинг дастурлари битта одамнинг вақтини бемалол олишга етади, ҳамма гап шу вақтнинг қандай тақсимланиши, истифода қилинишида).

Ўзбек насри даставвал миллий фольклор ва анъанавий қиссахонликлар асосида шакллангани маълум (Қодирий, Чўлпон, Ғафур Ғулом насри). Кейинроқ араб, турк, рус, француз, Латин Америкаси, япон насри адибларимизга кучли таъсир кўрсатди. Таъсирлашиш – табиий ҳол. Таъсир эмас, тақлид айб.

Ўзбек насрида шаклан (сўзни сиқиклаштириш, баёнбозликнинг камайиши, ички кўповозилик, қахрамон ракурсларининг ўзгариши, рангинлиги, сўз қуриш қоидаларини янгилашга уриниш, янги сўз яшашлар), услубан (ровий ва қахрамоннинг бирлашиши, ички монологнинг асосий ўринга чиқиши, бир қахрамон (масалан, Ғайбаров)нинг турли асарлардаги, бир неча авлоднинг бир асардаги (айтайлик, Жамолиддин, Акраб, Дехқонқул ёки Бобур, Ҳумоюн, Акбар, Салим) ҳаёти, қахрамонлар исмига бадиий юк берилиши (Ҳасанали, Яхшибоев, Дехқонқул) ёхуд исмнинг тўлиқ рамзлашиши (Қоровой, Паризод, Устоз), бадиий контра тарозисининг мувозанатга келиши (ижобий-салбий қахрамонлардан воз кечиш)га, юмор-терапия (ўзидан қулиб ўзиш)га, тимсолни англаш ва англантиш (баъзан рамзнинг ортидан қувиш)га, ғояни мақсаддан воситага айланттиришга уринишлар), моҳиятан (Инсон манзарасини маълум қолиплардан холи равишда, қандай бўлса шундайлигича тасвирлаш) янгиланишлар бўлди, давом этмоқда. Буларнинг бари сиз айтган авлодлар алмашинувининг ҳосиласи бўлибгина қолмай, балки тузум ўзгариши, ғоялар янгиланиши, мафкуравий қолиплардан воз кечилгани билан ҳам боғлиқ. Бироқ нисбатан узокроқ пайтда – ўз даврида қўлма-қўл ўқилган “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз”, “Шум бола”нинг бугун ҳам ўқувчилари кўп. Бугунги авлоднинг қилаётган ижодий изланишлари, яратаётган асарларига баҳо беришга, тўғриси, ёшлиқ қиламан. Кейин улардан кўнглим тўлиш-тўлмаслиги кимгадир кизик эканига ҳам шубҳам бор.

– *Биз “Жаҳон адабиёти” журналининг 2014 йил 1-сониди рус ёзувчиси В.Ерофеевнинг мақоласига нисбат берган ҳолда “Инсон идеалими?” деган савол қўйган эдик. Ҳақиқатан ҳам, шу кунгача жаҳон ва миллий адабиётда яратилган мумтоз ҳамда баркамол образлар идеал қахрамонлар эдимиз? Ўзи, инсон идеал бўла оладими? Ёки инсон тафаккурини муайян бир қолипга соладиган барча адабий-эстетик қолиплардан воз кечиб, умуминсоний қахрамонлар эмас, балки шахсий қахрамонлар, умуминсоний характерга эга бўлган, халқаро миқёсда шуҳрат қозонган бадиий идеаллар эмас, балки бир муайян авлод кайфияти, руҳиятини ифодалаб берадиган идеаллар яратиш даври келдими?*

Баҳодир Каримов: Инсоннинг идеалиги нисбий. Чунки одамзод

унутувчан, ожиз ва шошқалок, нафс бандаси қилиб яратилгандир. Бадиий образ, бадиий қахрамонлар қусурсиз идеал қилиб яратилиши мумкин. Бунда ҳеч бир ажабланарлик жиҳат йўқ. Бадиий адабиёт ва санъатнинг табиати, аслида, шу идеалликни талаб қилади. Шунда чексиз гўзал, олийжаноб, мард, улуғвор, оддий қахрамонларни санъат муҳиблари севиб қолади. Бундай юксак маънавиятга эга идеал инсонларни тасвирлаш учун ҳам улкан қалб керак адибга. Ўтган замон адабиётида Пелагея Ниловна, Павел Корчагинлар бор эди. Улар таъсирида шўро одами шаклланди. Шўро одами қажратон совуқ ҳам, жазирама иссиқ ҳам енга олмасди. Тинимсиз меҳнатга кўмилиб, “барибир пахтани терамиз” деб кўкрак кериб тураверар эди улар...

Идеал бўлиб кўринган одамда ҳам заифликлар, қусурлар бўлади. Фақат одам ўзининг қусурларини яхши фазилатлари эвазига андавалаб юради. Бундай қусур бировда кўп, бировда камроқ. Шу боис нисбий равишда одамлар яхши ва ёмонга ажратилади. Ҳаётда шундай вазиятлар бўладики, тасаввурлар алдайди. Ташқи кўриниши – кийим-кечаги, бўйинбоғи, ҳатто айтаётган сўзлари бағоят гўзал кимсаларнинг баъзан амали ноқис бўлади; арзимаган нарсалар учун тубанлашади; аразлашиб, ҳайвонлашади. Шахсий манфаатига зид келса, энг яқинини ҳам ҳеч аямасдан жарга итариб юборади. Аммо одам ҳаётда яхшиларга кўпроқ дуч келади. Яхши одамларнинг эзгуликлари эвазига маънос қалб ёришади.

Бир гапни алоҳида таъкидлашни истар эдим. Оллоҳнинг танлаган элчилари, инсониятга тўғри йўлни кўрсатиш учун сараланган пайғамбарлари ҳар қандай хато-нуқсон, қусурлардан, мол-дунё муҳаббатидан холи бўлади. Улар инсониятга тўғри йўл кўрсатишда идеал бўла оладилар, албатта. Зотан, Яратгувчи шуни хоҳлаган, уларнинг юрагини қора доғлардан тозаллаган. Агар идеал инсон масаласида гап кетадиган бўлса, Нух, Сулаймон, Айюб, Ёқуб, Юсуф, Исо, Муҳаммад алайҳимуссаломлар башарият учун идеал инсонлар бўлиши мумкин. Чунончи, дунё адабиётида бу табаррук элчиларнинг ибратли ҳаёт тарзига доир ўлмас бадиий асарлар, муқаддас Китобларга асосланган гўзал қиссалар, кўплаб таъсирли ҳикоялар мавжуд...

Бугунги авлод, мустақиллик даври одамлари ичида ўзини енгган, дунёнинг ўткинчилигини англаган, гўё умрбод дунёда қоладигандек ҳар ишини чин дилдан бажараётган, айнаи дамда шу бугун ўлиб қоладигандек у дунё учун озуқа тўплаётган одамлар бор экан, ўз нафсидан, моддий манфаатларидан устун келган ҳақиқий шахслик рутбасига кўтарилган фидойи, инсофли, сабр-тоқатли инсонлар бор экан, бадиий адабиёт, албатта, уларни қайсидир даражада идеал қахрамон сифатида тасвирлаши мумкин, деб ўйлайман.

Умид Ёқубов: – Беайб Парвардигор, ноумид шайтон, инсон муқаррам. Булар – бир кишининг шахсий фикри эмас. Халқимиз неча-неча асрлар давомида қанча мураккаб йўлларни босиб ўтиб, ҳаёт ва тафаккур тарзидан келиб чиқиб, шу хулосада тўхтаган. Уларнинг ўзгариши қийин. Кейин ўзгартиришга ҳозирча ҳожат ҳам йўқ.

Виктор Ерофеевнинг суҳбатини ўқидим. В.Ерофеев оти чиққан ёзувчи, Достоевский ижодининг француз экзистенциализмига таъсирини пухта ўрганган олим (адиб номини таратган “Телба билан яшаш” асари айнан шунинг таъсири бўлса керак). Унинг илгарироқ анча баҳс-мунозараларга сабаб бўлган “Рус қалби энциклопедияси” асарига ҳам кўзим тушганди. Кўп ўтмай, Россия зиёлилари ва ёшларидан бир гуруҳи Ерофеевни

“руссофобия” (рус миллатига негатив муносабатда бўлиш)да айблагани (“Тажовузкор руссофобия ҳақида очик хат”)дан ҳам хабарим бор (гарчи унинг ўзи кейинроқ “Литературная газета”даги суҳбатида буни “оддий сиёсий чакув” деб баҳолаган бўлса ҳам). Ўтган йили бошида эса у “Дождь” телеканалда тарихий мавзудаги “Ишкибозлар” дастури меҳмони бўлиб, “Иккинчи жаҳон урушида юз минглаб инсонларнинг жонини сақлаб қолиш учун Ленинградни топшириш маъкулрок эмасмиди?” деган савол доирасида билдирган фикрлари ҳам катта машабага сабаб бўлди. Ўзини “тозақонли рус”, Менделеев шажарасига туташ ва радио ихтирочиси Поповнинг чевараси санайдиган Ерофеев чиндан ҳам “руссофоб”ми ё йўқ – уларнинг ўзи ҳал қиладиган муаммо.

В.Ерофеевнинг “Аргументы и факты”даги суҳбати ҳам ўша “Рус қалби энциклопедияси”нинг давомидай туюлди. Аввало, бир нарсани ойдинлаштириш керак: Ерофеев рус адабиёти бизни боплаб кетди (ёки бизга панд берди), деб биринчи марта айтаётгани йўқ, бироқ бунда у собиқ Иттифоқ мафкураси ҳосиласи бўлган социалистик реализмни назарда тутадими ё рус адабиётини – шуниси мавҳум.

Модомики, “90-йиллар бошига келиб, каваклардан фаришталар эмас, фоҳишалар ва безори ўғрилар чиқиб келган” экан, бунинг учун рус адабиёти (айтайлик, ўша Толстой ё Тургенев) эмас, одамларни “Сусамбил”га элтиш”га ваъда берган соцреализм мафкурачилари айбдор. В.Ерофеев доимо ўртак сифатида кўрсатадиган Ғарбда, айтайлик, ўша Франция ё Англияда бугун маънавий аҳвол ҳавас қилгулик эмас: ўтган йилнинг ўзида нима ишлар бўлди: машҳур кўшиқчи Элтон Жон эркакка турмушга чиқиб, ҳамжинс “эри” ҳақида фахрланиб сўзламоқда; Кембриж университетда ўғил талабаларга юбка кийишга рухсат берилди; бир жинсли никоҳларни қонунийлаштириш Франция Президенти Франсуа Олланднинг асосий сайловолди ваъдаларидан бири бўлди ва у ҳокимиятга келгач, ваъдасини сидқидилдан бажарди ҳам. Хўш, бу маънавий инқирозлар учун биз Байрон, Вольтер, Руссо, Флобер ё Сартрни айблай оламизми? Албатта, мантиқсизлик-да.

В.Ерофеев “Рус қалби энциклопедияси”да *“Толстой, аскарни таърифлаб, руснинг асосий хусусияти – мўмин бўлиш, дейди. Ўйлашимча, рус – тарбияга ёпишиб олмаган. У фақат тарбияланган сифатида кўриниш беряпти, холос. Тарбия ҳақида Россияда ҳеч ким гамхўрлик қилмайди. Фақат бир хусусиятли руслар бор – бетарбия кишилар. Дехқонлар, ишчилар, зиёлилар, ҳукумат – барчаси тарбиясиз. Хушбичим русни-ку қўяверинг – турган-битгани латифа”*¹, деб ёзади. Бироқ соцреализмчилар ҳам, Ерофеев ҳам, бошқалар ҳам тан олса-олмаса, истаса-истамаса, Толстойни бугун ҳам ўқишяпти, эртага ҳам ўқилишига шубҳа йўқ. “Бўрон куши”, “Пўлат қандай тобланди”, “Ёш гвардия” ўз-ўзидан унутилди, “Уруш ва тинчлик”, “Анна Каренина”, “Икрорнома” эса бугун ҳам барҳаёт.

Нима учун? Чунки Лев Толстой инсонни ақл-идрок, жамиятни маърифат бошқариши керак, деб ҳисоблаган. Инсоннинг ўз устидан ғалаба қозонишини – мўминликни олий даража ҳисоблаган.

И.Султон соцреализм ривожининг асосий факторлари сифатида

¹ Ерофеев В. “Энциклопедия русской души”. lib.ru/EROFEEV_WI/encyclopedia.txt

“Толстой, описывая солдат, говорил, что главный русский тип – покорный человек. Я думаю, что русский – это тот, к кому не прилипает воспитание. Он лишь делает вид, что воспитан. О воспитании в России никто не заботится. Есть только один тип русских – невоспитанные люди. Крестьяне, рабочие, интеллигенция, правительство – все невоспитанные. А эlegantный русский – вообще анекдот”.

революцион вокелик, коммунистик партия раҳбарлиги, миллий ҳамда жаҳон адабиёти ва санъатларининг ўтмишида йиққан ижобий (!) тажрибасини санайди¹. Энди ўзингиз ўйланг, ёзувчига асарни қандай ёзишни ўргатиш – онага қандай кўринишда бола туғишни кўрсатма беришдай гап (беодобликка йўйманг-ку, менга хамиша соцреализм – исталмаган ҳомиладорлик каби туюлади). Ҳа, соцреализм сунъий туғилгани, инсон ва миллат тафаккури эркинлигига қарши бўлгани учун ҳам кўп яшамади: куруқ шиорбозликдан нари ўтолмаган том-том “эъжод” намуналари тузум ағдарилиши билан эсан чикди. Лекин “мен “прямой” ёзаман”, дегичлардан қанча-қанчаси шулар билан овора бўлиб умрини елга совургани, миллионлаб инсонлар асл санъатдан чекланиб, фақат ҳукмфармо партия ғояларини мадҳ этган “асар”ларни ўқишга мажбурлангани – шуниси ачинарли. Ахир бадиий асардан партиявий ғояларга содиқлик ва аниқлик талаб қилиш имкони берилиши билан минглаб “гўринг нурга тўлгур Шариф”лар (М.М.Дўст) бир қўлда лупа-ю бир қўлда гурзикарвон билан ҳар сатрдан хато излагани, “Қодирийни сотиб шоир бўлган” (М.Юсуф) “меҳробдан чиққан чаён”лар каммиди. Бу гапларни ўша даврдаги газеталарда чиққан саҳифа-саҳифа уйдирмалардан ҳам билса бўлади. Масалан, Абдулла Ориповнинг машҳур “Биринчи муҳаббатим” шеъри “ур калтак-сур калтак” қилинган бир “мақола”даги парча ёдимда қолган: “қизиқ, шоир “мен кимга сўянгайман”, деб ёзибди. Ана, партияга сўян, пролетарларга сўян...”. “Шариф” нусха кабиларнинг бундай “ихтиро”лари – ғирт латифа. Лекин уларни ўқиб, кула олмайсиз. Ва бир ҳақиқат ойдинлашадики, агар адабиётни маълум ғоявий қолипга солиш имкони бўлганида “ёзувчидан марксча-ленинча дунёқараш ва материалистик таълимот билан курулганиш”ни талаб қилган компартия албатта буни уйдалаган бўларди. Ваҳоланки, “юрагимиз партияга тегишли” деганларнинг ёзилдиқлари тузум ўзгариши билан унутилди. Унутилди! Уларга энг ҳақли жазо ҳам аслида шу эди. Вақт ғалвиридан ўтолмаган – “чеҳнаган асарлар”нинг умрини эса “бошқа асарларга кўшиб берган бўлсин” (Фахриёр).

Ўтган асрда биргина Иккинчи жаҳон уруши воқеалари тасвирланган қанча нарсалар ёзилди: жилд-жилд. Бироқ уларни ўқиб, одамнинг урушга боргиси келарди. Ўша асарлар билан параллел равишда Хемингуэй “Алвидо, курул”, “Fiesta”ни ёки Ремарк “Ғарбий фронтда ўзгариш йўқ”, “Қарзга олинган ҳаёт”ни ҳам ёзди-ку. Хемингуэй ё Ремаркни қўйинг, ўз даврида Распутин асарлари, дейлик, Фадеевнинг қораламаларидан қиймати паст кўрилгани аниқ. Лекин Распутинни бугун ҳам ўқишяпти.

“Одам бу – хавотир”, дейди Ж.П.Сартр. Яъни, у наинки ўзи учун, балки бутун башарият учун ҳам тўлиқ ва теран жавобгарлик ҳиссидан кутула олмайди. “Одам бу – ҳайвон билан Ало Одам ўртасида тортилмиш арқон – у тубсиз чоҳ узра осилиб туради”, – дейди Нитшенинг “Зардўшт”и (негадир, унинг “дорбозлик санъати”ни фаромуш этган ҳолда). – “Ўтмоқ хатарли, ярим йўлда қолмоқ хатарли, орқага ўгирилиб қарамоқ хатарли, кўрқкиш ва тўхташ хатарли. Одам мақсад эмас, кўприқдир, одамнинг шунисинигина севиш мумкин”.

Ёки Достоевский “ажина”си, Лермонтов “зерикиш”и, Нитше нигилизми, Киркегардона “хавотир”, Хайдеггерча “унутилган”лик – “ўз ҳолига ташлаб қўйилган”лик, Камюнинг “умидсизлик” назарияларида одамнинг коинотдаги ўрни изланаркан, С.Фюмнинг ўша машҳур ибораси

¹ Иззат Султон, “Адабиёт назарияси” 390-391 бетлар.

ёдга тушаверади: “Санъат ўз олдига қандай мақсад қўймасин, барибир, Худо билан баҳс бойлашишига киришган даҳрийликдир”.

Инсон табиат асоси, меҳвари бўлгани учун ҳам мукаррам. Одам бор экан вақтда, жонзотлар турмушида маъно бор. Холиқ ва махлук тушунчаси бор. “Сен бўлмасанг, фалакларни яратмасдим”, деган муқаддас аҳд бор. Олам ўзгариши учун одам ўзгариши керак. Тасаввури, дунёқараши, ички олами ўзгариши керак. Фақат одамгина ўзини ўзи қутқара олади. Фақат одамгина танлай олади. Чунки, бизга билим олиш, сўзлаш, ақл, туйғу, идрок, фаросат... берилган. Оқлов учун йўл қолдирилмаган. Шунинг ўзи ҳам одамни ягона ва мангу Тўғри Йўлга – маънавий покланиш йўлига, ҳидоятга хизмат қилишга бошлаш учун етарли.

– *Бугун дунё бўйича китоб ўқимаслик ва “адабий саводсизлик” эпидемияси жуда кенг тарқалмоқда. Бутунлай ўзгача дунёқараиш ҳамда тафаккур тутумларига эга бўлган авлоднинг бирламчи эҳтиёжлари рўйхатидан китобнинг, хусусан, адабиёт номи тушиб қолгандай. Вазият шу кетишда бўлса, неча асрлар бўйи яратилган улкан бадиий хазиналар музей экспонатлари қаторига қўшилиб қолиши ҳеч гап эмас. Бунга сабаб нима деб ўйлайсиз? Бу тарзда савол қўйиш бир қарашда жўндай туюлади. Сабаби фан ва техниканинг жадал ривожини, маданий соҳадаги глобаллашуви ёшлар вақтини тигизлаштириб юборди. Бугунги авлод дунёнинг турли минтақаларида яратилаётган илмий-техник ютуқларни ҳазм қилишга зўрға вақт топа олишаётгандек туюлади. Аммо техник тараққиёт қанчалик жадаллашмасин, инсон моҳияти, қалби ўзгармади... Аксинча, фикрлаш доирасининг торайгани, юракнинг кичрайгани, маънавиятнинг тубанлашгани, инсон қалби яратган гўзалликлар қадрсизланаётгани, минг-минг йиллик маданий қадриятларнинг унутилаётганини кузатиб туриб, адабиётнинг жамиятдаги, бутун дунё маънавий-руҳий тараққиётидаги ўрни қаерда қолди, замонамиз ёзувчилари шундай глобал муаммолар қаршисида нима учун сукут сақламоқдалар, деган савол тугилади. Бутун дунёда ёшлар томонидан китоб ўқиш даражасининг кескин тушиб кетишига уларни ишонтира оладиган мафкура, эргаштира оладиган етук образлар яратилмаётгани сабаб эмасми? Агар яратилаётган бўлса, нима учун халқаро миқёсга чиқмади?*

Баҳодир Каримов: Китоб инсон ақли билан кашф этган бебаҳо қадрият; инсоният тарихидаги энг улкан хазиналар қошонаси. Ундан маънавий-маърифий озика олинади, бироқ бойлик асло тугамайди. Ўқиганлар билан ўқимаганларни, афзаллар билан афсалларни, оқиллар билан жоҳилларни тенглаштириб бўлмайди. Китоб шу тенгсизлик аломатини ўртага қўяди.

Одатда ҳашаматли биноларни моҳир усталар қуради. Бу уйга олимлар, оқиллар, донишмандлар ва уларнинг китоблари ёруғлик олиб киради. Илмдан бебаҳра кўнгил – ожиз, китобсиз уй – қоронғи-зулмат. Тирик инсон вужудини руҳидан ажратиш имконсиз. Руҳсиз танада жондан асар йўқ. Шунга монанд, покиза жамият ва ориф одамлар мамлақати умрбоқий ҳамда ҳикматли китоблар ёрдамида қурилади.

XX асрда китоб ёнида турли техник воситалар, хусусан, телефон пайдо бўлди. Кун узоғи шапалоқдек матоҳига тикилиб ўтирган ёшларни кўраман. Улар табиат қўйнида саёҳатга чиққанларида ҳам, тевақатрофдаги гўзалликдан кўзлари қувнамайдиган, дарёнинг шовуллаб

окишию дарахтлар рақсига, кушларнинг сайрашию қор ўйинига бепарво қараётгандек таассурот қолдиради (Адашаётган бўлсам, қани эди!). Нахотки, одам боласи шу даражада ҳиссиз, ҳайратсиз, юраксиз ва завқ-шавқдан маҳрум бўлиб қолса! Биз баъзан Ғарбда меҳр-мурувват, одамгарчилик, меҳмондорчилик йўқ деган тасаввурда юрамиз. Ҳолбуки, чет элда бир-икки ой яшаган одам сифатида айтишим мумкинки, хусусан, немисларда бундайга ўхшамайди. Бир кампир уйида ижарада турдим. У ҳафтада дугона-кампирлар билан қахвахўрлик қилиб, биргаликда театр ва концерт томошаларига борганига гувоҳ бўлдим. Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарларига қизиқиб, ўтган йили ёз фаслида шу кампир веналик бир дугонаси билан саёҳатга келиб кетди. Саёҳати олдидан немис тилига таржима қилинган ўзбек адабиётидан намуналар топиб ўқиди. Дейлик, у эски миллий одатлар таъсирида кексарган кампирдир. Аммо у бугунги барча майда техникани ҳам бемалол ишлатади. Уларнинг ёшлари-чи? Қўлларида телефон, нетбук, планшет... Аммо ўринли-ўринсиз, керакли-кераксиз гап сотаётгани деярли учрамайди. Зарур маҳали ўша матоҳлардан фойдаланади. Кузатилган бир вазият: ҳар кими – олими, ялқови, анқови, ҳатто йўлда юмалаган бир пивохўри ҳам китобга, журнал ё газетага мук тушиб ўқиётган бўлади. Китоб дўконларида қатор тизилган юмшоқ ўриндиклар, ёш болалар учун махсус ўйингоҳ шаклида безалган “митти кутубхоналар”и бор. Китобни олиб ўша ерда ўтириб ўқийди, мазмуни билан танишади. Маъқул келса, харид қилади. Индамай жойига қўйиб кетса ҳам бировнинг иши йўқ. Эҳтимол, анъанага айланган китоб байрамларимиз ёнига қўшимча равишда бундай тажрибаларни бизда ҳам қўллаш китоб ўқишга рағбатни кучайтирса керак...

Гарчанд китобат ва ҳаттотлик санъати техник жиҳатдан ўрама қоғоз ёки уларни беш-ўн нусхада қўлда кўчириб кўпайтиришдан тортиб, то миллионлаб тиражда босиб чиқариш, ҳатто электрон китоблар яратишгача бўлган узоқ йўлни босиб ўтган бўлса ҳам, китобнинг асл вазифаси, инсонлар ва жамият ҳаётидаги ўрни, кадр-қиймати ўзгарганича йўқ. Гарчанд бутун дунёда нанотехнологиялар, электрон дарсликлар, интернет саҳифалари ва билим олишнинг шу каби бошқа воситалари ёруғлик тезлигида ўсаётган бўлса ҳам, менинг назаримда, китобга қизиқиш сўнмайди. Сўниши мумкин эмас. Чунки дунёдаги ҳеч бир восита китобнинг ўрнини тўла-тўқис боса олмайди. Одам яхши китобларни мутолаа қилишдан завқланиб, оқ қоғозга муҳрланган донишқалб ҳароратини ҳис этиши ва олийжаноб бир инсоннинг юрак уришини сезиб туриши лозим. Руҳ камоли, дил парваришининг белгиси шу бўлади.

Қоғозни гўё жонлантириш, моддага бамисоли ўлмас руҳ бахш этиш – истеъдод эгаларининг, чин адибларнинг саодатли қисмати. Шу каби юксак ўлчовлар билан бугун биз яшаётган кунларга ҳам назар ташлаш лозим. Айрим китобларнинг кадр топмаётгани, кўпминг нусхада босилган баъзи китобларни бирорта ўқувчи ўқимаётгани – бундай ҳақиқатдан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, қайси жанрда ёзилганидан қатъи назар, яхши китобга талаб ҳар доим бор ва бундан кейин ҳам бўлади. Ўқилавериш муқоваю ички саҳифалари анчамунча уриниб қолган, ҳатто титилиб кетган китоб муаллифлари нақадар бахтли ва аксинча...

Умид Ёқубов: – Дунёни билмадимку-я, бироқ ёшларимиз орасида китоб қутилганидан камроқ ўқилаётгани чин. Тўғрироғи, савия борасида ачинарли: улар тасаввуридаги шоир бир-икки яллаци, ёзувчи эса серуруғ

сериал – “роман” ёзаётган “азаматлар” бўлиб қоляпти. Энг ёмони, дид пасайиб кетмоқда. Бунинг сабаблари кўп ва уларнинг аксарияти ўтиш даври муаммолари билан боғлиқ: айрим китоб ўқиганлар ўқимаганлардан пастроқ молиявий имкониятларга эгаллиги; вақт тиғизлашгани; замон шиддатининг онг-қалбга кўчгани; кундалик турмушда маънавият масаласининг моддий тўқинликдан кейинги ўринга тушгани – “бутламоқ” калимасининг бутга айланган“и (Фахриёр), китоб ўқимасдан ҳам тўқин яшаш имкони борлиги.

Албатта, қуруқ дийдиё билан иш битмайди. Президентимиз Ислоҳ Каримов “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” рисоласида таъкидлаганидек, *“Энди одамлар, ёшлар китоб ўқимай қўйди, деб фақат нолиб ўтирмасдан, таъсирчан замонавий ахборот воситалари орқали адабиётимизни кенг тарғиб этиши, хусусан, Интернет имкониятларидан фойдаланиб, етук бадиий асарларни ёшларга етказиши устида ҳам жиддий бош қотириши зарур”*.

Бугун мамлакатимизда ҳар уч юртдошимиздан бири интернетдан фойдаланади (холбуки, бу кўрсаткич 2010 йилда бор-йўғи 2,8 миллион нафар эди). Бироқ интернет орқали бадиий асар ва сурат/кўшиқ/клип/фильм кўчириб-юклаб олиш орасидаги фарқ қанча? Балки юз, минг баробардир. Баъзан ижтимоий тармоқлар (айниқса, facebook)да бирор асар ҳақидаги шарҳларга кўзимиз тушади, лекин шунда ҳам саводли ўқувчининг қизғин баҳс-мунозарага чорлайдиган фикрларини кам ўқиймиз. Аксарияти лаҳза кайфияти. Шунчаки. Иримига. Фикр таъсирлашувлари, алмашишлар тезлашиб, кенгайса, дид чархланади, тафаккур қувватланади. Бироқ бунинг учун аввало мутолаа маданияти ривожланиши лозим.

Дунёда электрон китоб учун “Reader” дастурлари ва қурилмалари ишлаб чиқариш кўлами кенгаймоқда. Бугунги ўқувчи шу даражада ялқов бўлиб кетдики, замонавий “Reader”ларда сурат ва видео томоша қилиш, аудиоматериаллар эшитиш мумкин, ҳатто китобни ўқиб берадиган функция мавжуд. Бугун жаҳонда электрон китоблар савдоси ҳажми босма китобларга тенглашиб, ҳатто ошиб ҳам бормоқда. Мана, яқинда, Марказий осиеда ягона китоб дўкони – “Китоб олами” иш бошлади. Қатор мамлакатларда иқтисодий инқироз, табиий офатлар, ички можаролар оқибатида моддий эҳтиёжлар – қорин ғами биринчи ўринга чиқиб қолган бир пайтда Ўзбекистонда “Маърифат маркази” каби кўплаб илм-зиё, маънавият ва маърифат масканлари барпо этилмоқда, бир неча йилдан бери “Китоб байрами”, ярмаркалар ўтказиляпти. Баъзи жойларда келин сепига китоб қўшиш урфга қираётгир.

Шуларга қарамай, оилавий китобхонлик йўқолиб бораётгани чатоқ (Абдулла Қодирийнинг машҳур оилавий суратини эсланг. Адиб қахрамонларини бежиз китобхон сифатида тасвирламаган-да). Унинг ўрнини сериалхонлик, ғийбатхонликлар эгаллаб бўлди. Демак, сериал ва фильмлар савиясини кўтариш керак, назаримда. Яна бир гап: ғарб фильмлари, сериаллари, клипларида ҳам китобхон одамни эзма, анқов-хаёлпараст, жисмонан кучсиз, кўрқоқ сифатида тасвирлаш кучайди. Ҳатто болақайлар оммавий кўраётган “Маша ва айик” мультфильмида ҳам сўйлоқтиш қизалоқча китобларнинг устига ўтирволиб, бўтқа ейди. Буларнинг бари ёшларни китобхонликдан совитиши табиий. Демак, қахрамонга ҳам кўп нарса боғлиқ экан-да.

Йўқ, барибир, бадиий хазиналар музей экспонатлари қаторига қўшилиб қолмаса керак. Агар шундай бўлса, ёшлар, албатта, китобни ўқиб кўриш

учун музейга боради (худди адабиёт ўлса, унга бағишлаб марсия ёзилгани каби). Китобхонлик пасайгани оқибатида ҳаётимизда таҳлил йўқолиб боряпти, эснаш кўпаймоқда. Мия қизиса, эсналади. Бироқ бу қизиш тафаккур ва тасаввурнинг кўп ишлаётганиданми ё бошқа майда-чуйда ташвишлар туфайлими? Кейин ҳар хил “азайимхон-фолбин-“илгир”лар” уруғи кўпайиб, уларнинг эшиги ҳаддан ортиқ гавжумлашмоқда. Мен чин эътиқодли, одамлар ихлосини қозонган, иймонли қори домлаларни эмас, гапи ва амали тескари, фирибгар чаламуллаларни назарда тутяпман. Уч-тўрт йил бурун биттаси ўзини пайғамбар эълон қилиб, “муридлари”га пешобини “ҳадя” қилгани ҳақида ўқигандик, бир “хонимча” эса тамаки тортиб, оғзидан чиққан тутуни билан эшигига келганларга “дам урар” эмиш (ким билсин, бу ҳам бизнеснинг бир турига айландими?). Ҳайрон қоласан, одамлар ёзувчи ё психолог қабулида бўлиб, суҳбатлашиб, ўзини қийнаётган руҳий муаммоларга ечим топишига ишонмайди, лекин қамокдан чиққанми, ўғри-фирибгар, хотинбоз ё фоҳишами – ўзини “қўл олдим”, деб эълон қилса бўлди – эшигига бориб ётиб олади. Буларнинг бари – ҳодиса кетидан қувиш кучайиб, қадар ва таваккалдан юз ўгирилиб, айтилган гапга лаққа ишониш одатга айланиб, алҳол китоб ўрнини ахборот эгаллаб бораётганидан далолат. Ўзи ҳақида ўйламай, ўзини таҳлил қилмай, ўзи билан ўзи курашмай қўйган одам фолбинма-фолбин изғийди-да. Майна ё қарғанинг қўлмақда қанотини тозалаётганини кузатганмисиз? Қандай берилиб ўзини поклайди-я. Ахир одам онгли жонзот, исм илми эгаси-ку! Ўзини маънан тозаламаган кимсанинг манзили маълум.

“Дунёни қилич, шаҳвоний ҳирс, пул ё манфаат бошқаради”, деган гап бор. Бугун эса бу борада аниқ ниманидир кўрсатиш қийин. Айтайлик, ўтган йили машҳур халқаро мусиқа танловларидан бири – “Eurovision”да австриялик “соқолли аёл”нинг ғолиб чиқиши инсон қалбини асраш ҳақида асаб олиб-асаб бераётган жаҳон маънавиятчиларига ўзбекча бир иборани эслатди: “Сенинг гапинг... менга нима?”. Тўғри-да, миллионлаб зиёли глобаллашув, айнан, “оммавий маданият” ҳосиласи бўлган “бир жинсли никоҳ”, “никоҳсиз-оиласиз яшаш”, “хайвонлар билан никоҳ”нинг умуминсоний маънавиятни емириши, инсоний ҳаёт тарзини издан чиқариши ҳақида тун-кун жаврамоқда, қанча лойиҳалар амалга оширилмоқда, миллиардлаб маблағ сарфланмоқда. Бу ёқда эса... Аҳвол шу бўлгач, замонамиз ёзувчилари сукут сақламаганда ҳам алар “шамол куни чақирган”¹ бўлиб қолмайдими? “Қулфат доноларнинг маҳри азалий...” (Ж.Байрон) Хўш, шу кетишда бўлса, Кончита кабилар ёшлар учун идеалга айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Ўйлаб кўрайлик: нима учун ёшлар Дон Корлеоне ё Пўлат Аландарни, Худо ва ҳукумат қонунларини бузганига ҳам қарамай, яхши кўради? Чунки бу қаҳрамонларда пул-давлат бор (худди ўша эртақдаги бойваччанинг қирқ ёвкур йигитни қирқ кунда ўзидек хотинчалиш қилиб олгани каби).

Хўш, инсон барибир ўз қаҳрамонига эҳтиёж сезар экан, замон қаҳрамони қандай бўлиши керак? Ҳар ҳолда ҳеч қачон хато ё гуноҳ иш қилмайдиган, ҳар томонлама мукамал, фақат ғалаба қозонадиган, пуфлаб шиширилган, ҳаёт ҳақиқатидан йирок, шиор кўтариб югурадиган одамни бош қаҳрамон билиш қанчалар мантиқсиз эканини соцреализм керагича исботлаб берди-ку. Бу дунё санъатида ҳам, томошабин тасаввурида ҳам аллақачон эскириб улгурди.

Қолаверса, Президентимиз Ислом Каримов 2010 йил 30 августда

¹ “Шамол куни чақирма, товушинг зое кетар” мақоли кўзда тутилмоқда.

“Бухоро маданий маркази” мажмуида вилоят мусикали драма театри очилишида замон қаҳрамони ҳақида гапирар экан, “ёшларни тўғри йўлга бошлашда *панд-насиҳат билан кифояланиб бўлмас*” лиги, “эзгуликни, юртпарварликни, инсоний фазилатларни камол топтиришга хизмат қиладиган *амалий ишлар қилиш керак*” лигини алоҳида таъкидлади. Шундай экан, бугун ижодкорлардан сўралаётган замон қаҳрамонини янги Корчагин, деб тушуниш, шубҳасиз, авомлик бўлади. Бироқ шу мақсадда сахнага қўйилган бир қанча спектаклларни томоша қилиб, ҳафсала пир бўлиши аниқ. Бир сахна асарида бош қаҳрамон – кеча дорулфунунни битирган тирмизак бола бирпасда катта фермер бўлиб кетиб, ҳар ишчисига уй қуриб текин тарқатиб юборди-я. Охирида андак ҳавойи ва узун монолог ҳам ўқиди. Хўш, бундай томошаларнинг кимга кераги бор? Ахир вақт кетяпти, авлодлар улғаймоқда, замон шиддатлашяпти. Ҳар қандай образ жонли, табиий бўлсагина, томошабин унинг кечинмаларини ўзидан топа олсагина, шу образ халқ қалбидан чуқур жой олади. Санъат реал манзарани натураллаштириш ё бўрттириш эмас, балки бадиий таҳлил ва синтез орқали ифодалашдир. Ўқувчи қаҳрамон фожиаси ё ютуғида ўзини кўрмаса, ўзини топа олмаса, нима қилсин?! Шуккур Холмирзаев айтганидек, *“Биз кўриб-яшаб турган ҳаёт мислсиздир: инсоннинг ноёб сифатлари, қусурларию эврилишлари, буюкликлари ҳар сонияда намоён бўлмоқда. Вазифа – уларни кўриш, англаш, мағзини чақиш ва тасвирлаш орқали инсонларни олий нурга – эзгуликка торттиришдан иборатдир. Шу йўлдан адашмасак ва бизни адашишига мажбур этмасалар, бас, қолгани ўзимизга боғлиқ экан”*.

Алишер Навоий “отаннинг (Одам Атонинг) ғанимини (иблисни) дўст тутма” дер экан, оловни тупроқ, нафсни сабр ва шукр билан енгиш мумкинлигини айтади. Бугун санъатда шуни – “ота ғанимини дўст тутмаслик”ни эплаш ҳам катта гап бўлиб қолди (*“Балки одам эмас, кечиккан жазо”* (А.Кутбиддин). Баҳсга эса Лев Толстой нуқта қўяди: *“Иймонни билиш ҳам бутун инсоният ва унинг ақли каби сирли бир ибтидодан келиб чиқади. Бу ибтидо – Худодир, бу инсон жисмининг ҳам, ақлининг ҳам ибтидоси. Менинг жисмим менга Худодан ворислик йўли билан қандай етиб келган бўлса, менинг ақлим ва ҳаётни танишимнинг ҳамма ривожланиш босқичлари ёлгон бўлиши мумкин эмас...”*

– *Адабиёт ҳамма замон, ҳар қандай муҳитда ҳам инсон табиатини гўзал қилишга, унинг қалбини тозалашга хизмат қилиши керак. Инсон юрагида тугилган дард рост, самимий бўлса, шунда у бошқалар юрагида, жамият қалбида акс садо беради. Дарди йўқ одамнинг, изтироби, кечинмалари, азоблари носамимий бўлган ижодкорнинг сохта ҳайқириқлари, сунъий хитоблари, зўраки уринишлари адабиётда вақтинчалик кўкка кўтарилиши мумкиндир-у аммо кутилган самарани бермайди. Худди фарзанднинг она қорнида қачон пайдо бўлиши, унинг тугилиши, тугилганда ҳам қай ҳолатда тугилиши масаласидаги мураккаблик адабиётда ҳам, бадиий асар тақдирида ҳам кузатилади. Фарзанд тугилади, тарбияланади, насл қолдиради. Бадиий асар ҳам инсон қалбида тугилади, сайқалланади, жамият ҳаётида акс садо беради. Бу ерда ёлгон, юзакилик ва кўр-кўрона муносабатга ўрин йўқ. Бугун буюклик даъвосида адабиётни сунъийлаштирувчи янги услуб, янги оқим ниқоби билан иш кўришга уринаётганлар кўпайиб бораётгандек туюлади. Нима деб ўйлайсиз, адабиётда турли ребуслар, бошқотирмалар муҳимми ёхуд ҳаётини*

драмалар... Адабиёт янгиланадими ёхуд инсон шахсига муносабат, ифода, қарашлар ўзгарадими?

Баҳодир Каримов: Бугунга келиб биров тафти совуган, ҳеч нарса ҳал бўлмаган эса-да, муҳокамалар гирдобига тушган, аслида аллақачонлар дунё адабиётчилари чўнтагидан тушиб қолган “модернизм” мавзусини яна қайтадан кун тартибига қўйиб, бу ҳақда узундан-узун баҳс очиш ўринсиз кўринади. Тўғриси, уни ёқлаш, оқлаш ёки инкор этишнинг ҳозир мавриди эмас. Чунки бундай баҳсларни ҳар бир миллий адабиёт бошидан ўтказди, шекилли. Оврупа адибларининг асарларини бемалол оригиналда ўқиган Лев Николаевич Толстой ўз вақтида ёзган экан: “Бизнинг замонда Нитшенинг ахлоқсиз, дағал, баландпарвоз, пойинтар-сойинтар сафсаталарига файласуфларнинг энг охирги сўзи сифатида қаралмоқда”. Шунингдек, поэзиянинг табиий ва соддалигини кадрлаган адиб бир адабий суҳбатида ўйлаб топиб, сунъий ёзаётган “янги” шоирларнинг шеърларини “бу шеърлар эмас, лўттибозлик (шарлатанство), бемаънигарчилик (ерундистика)”, деб атайди. “Ўрта асарларда уни “маънисиз тўқилган сўзлар”, дейишган”, деб қўшимча қилади. Адиб уларда қофия ва вазн мавжуд бўлса ҳам, сунъий ва бемаъни сўзлар йиғиндиси деб баҳолайди. Толстой ўзи гувоҳ бўлган ярим асрлик рус шеърляти ва унинг вакиллари шуҳратига муносабат билдирад экан, талабни ниҳоятда юқори қўяди. Майков, Полонский ва Фетни “муҳмал, ишониб бўлмайдиган”, Некрасовни адабий иқтидордан мутлақо мосуво, Алексей Толстойни сунъий ва воқеий-насрий шеърлар ижодкори деб баҳолайди. Кейинги рус шеърляти намояндаларига – ўз даврининг ёшларига нисбатан “уларнинг ўзлари ҳам билишмайди нималар ёзаётганини”, деган баҳони беради. Ва ниҳоят, бугун биз учун ҳам ҳаво ва сувдек лозим бўлган яна бир фикри шуки, соғлом адабий танқид дидли китобхонни тарбиялашга, китобхонда эстетик дидни шакллантиришга ёрдам бериши лозим. Тарихдаги бу ҳодисалардан ибрат олиш керак.

Менга жарангдор, табиий, ҳикматли, самимий, жўшқин, оҳангли, таъсирчан, сирли, фалсафий; тафаккурни чархлайдиган, юракни тўлқинлантирадиган, тўғрилиқни ўргатадиган, иймонни мустаҳкамлайдиган, руҳиятни юксалтирадиган, охиратни эслатадиган; яшашга қувват берадиган, поэтик қолипга тушган, дўст-душманни танитадиган, эзгу амалга ундайдиган; бир неча марта ўқишга арзийдиган, ўлим ҳодисасига табиий муносабатни шакллантирадиган, барча муаммолари охиригача ҳал қилинган, муаммолари устида доимо муҳокамалар юритиладиган асарлар маъқул келади.

Умид Ёқубов: – Алгебрада шундай қоида бор: тенгламани кимдир бир соатда, кимдир умр бўйи ечади. Иккисида ҳам жавоб бир хил: бўш тўплам. Биринчи ҳолатда тенгламанинг жавобсизлиги жавоб ўрнида қабул қилинади, иккинчи одам эса шу тенгламани умр бўйи сон-саноксиз усуллар билан ишлаб кўраверади. Адабиётда янги шакллар изланишига сабаб ҳам шу – “хаётнинг мазмуни нима?” деган тенгламани бошқача усулда ишлаб кўришга уриниш. Соф бадииятни Асқад Мухтор “мангу савол”, дер экан, “сутчи хотин кенжаси”нинг ёзувчига берган саволи эсга тушади: “Сўроқ зўрми ё ундов?” (Эркин Аъзам).

Ҳазрат Навоий айтганидек,

*“Ихтилофи жузв¹ ила кулл² мундадур –
Ким тараққи-ю таназзул мундадур...”*

Барча ўз йўлини тўғри ҳисоблайди. Ҳар қим Йўлни ўз йўли томонга буриш учун уринади, ўзини устун қўяди... Йўллар наинки бир-бирига, балки ўз-ўзига ҳам хилофлашади. Зеро, кўрлар Филнинг қисмига бутунлик даъвосини қилганидек, Йўловчилар ҳам ўз йўлини Манзил демокликдан тийилмайди. Ҳолбуки, бир-бирини инкор этаётган кишилар, аслида, англаб-англамай айнан бир нарса (ЎЗ) ҳақида сўзлайдилар...

“Нимадир кетди... Бус-бутун, қайтмас бўлиб. Қуюнмайсан. Кетгани чин бўлсин, дейсан пичирлаб. Бироқ борса-келмасга равона бўлган нарсалардан тушган соялар ва узоқ туриб қолган соялардан мерос зах-могорлар босган жойларга нур туша бошлади”, деб ёзганди Аҳмад Отабой мустақилликнинг бошларида. Янги давр адабиёти – қафасга суяниб ўрганган руҳнинг янги матрица излаши эди. Балки шунинг учун ҳам “реализм керакми ё модернизм?” деган баҳс келиб чиқди, шекилли.

Сартр экцизтенциализм ҳақида мулоҳаза қиларкан, “менга яқинда бир аёлнинг нуфузли даврада кўпол иборани ишлатиб, кейин узр сўраш ўрнида “чамаси, мен экцизтенциячи бўлиб боряпман”, деганини айтишди”, дейди. Шу каби адабиётимизда ҳам андак ола-қуруқ, “олабўжи” сифат ёзилдиқларни киноя аралаш “модерн асар”, дейиш урфга кирди. Тасаввурни янгилайдиган, моҳиятни сал “бошқача” рок ифодалайдиган адибни ёт унсурга, плагиатга, таклидчига – “чангалзор-сельвада койот қувиб юрган”га чиқариш (М.М.Дўст) ҳам осон бўлиб қолди. Балки тўқайга ўт кетса, ҳўл-қуруқ баравар ёнар, лекин онгли жамиятда ўз истеъдодсизлигини шаклпарастлик ортига беркитадиган лўттивоз билан сўзни, метафорани, тасаввурни янгилашга уринаётган ижодкорга бир хил баҳо берилиши – адолатдан эмас. Чунки лойка дарё – бу чуқур дегани эмас.

Ҳар қандай адиб ичидагини айтиб олиш учун ўқувчини қимирлатмай қўйишни, китобдан бош кўтармай қолишини истайди. Шу мақсадда турли шакл-услуглардан фойдаланиши табиий. Айтайлик, бу борада Боккаччо, Мопассан, Маркес шахвоний кадрлардан, Сервантес саргузаштлардан, Нитше ўткир (чидаб бўлмас) нигилизмдан фойдалангани маълум. Таассуфки, сўз янгилиниши бизда асосан шакл ўзгариши сифатида тушунилмоқда. Масалан, шевада ёзилган асар – доҳиёна асар (худди энг зўр ёзувчилар абсурд адиблар, дейилгани каби), каби тушуниш авж олди. Илонни “жилон” ё ипни “жип”, деб ёзган билан таржимада “змея” ё “нитка” бўлади-ку, барибир. Гап “ўша”нинг “аши”, “бойнағи”, “анови” тарзида айтилишида эмас, “Мен”нинг “У”даги тажаллисидадир. Бир тил ичида қолган бадиий тажрибалар, албатта, безак, бироқ адибнинг асосий ютуғи эмас. Тоғай Мурод асарларини бошқа тилга ўгирганда оҳори кетиб қолганидек, Фахриёрнинг “Сулаймон насиба хат излаб келади” ё Баҳром Рўзимухаммаднинг “Қора доскага БЎР билан қандайдир имлони битаётган ОН бирдан пайдо бўлиб қолади БЎРОН” каби тил тажрибаларини таржима қилиш қийин.

Менимча, адабиётда турли ребуслар, бошқотирмалар ёхуд ҳаётий драмалардан ҳам кўра инсоннинг ўзини енгишига эришиш муҳим. Бу асарнинг биринчи варағида “Дада, менинг илдизим қаерда?” деб савол

¹ Жузв – бўлак, парча.

² Кулд – бутун, яхлит.

бериб, тўртинчи саҳифага борганда “Дада, мен илдизимни топдим!” деб хитоб қилиш эмас, албатта.

Адабиётни янгилаш учун, балки, аввало, кундан-кун бир-бирига қоришиб кетаётган бадиият ва публицистик характери мутлақо ажратиб олиш вақти келгандир. Бадиий публицистика бугунги ё эртанги саволларга жавоб ахтариб, маълум вақт оралиғида ечилиши муқаррар муаммоларни ўртага қўйса, далил ва факт, ёзма хужжатлар ва унинг ижросига суянса, Соф Бадиият ечим излайдиган савол то Инсон тирик экан, ўз-ўзи билан курашар экан, барҳам топмайди. Чунки одам руҳи, ўзи яратиб – ўзи вайрон қилиб бораётган қадриятлар доим эврилиб туради. Кафка “жавоби ўзида бўлмаган саволларга ҳеч қачон жавоб топилмайди”, деган. Адабиёт – жавоби ўзида бўлмаган саволларга ҳам жавоб излаб кўриш дегани. Соф Бадиият – инсоннинг ўз-ўзи билан мангу кураши ифодаси. Буни публицистикада бир қадар ифодалаш мумкин, аммо уни тўла-тўқис бирор-бир қоидага бўйсунмаган ҳолда ифодалаш фақат ва фақат адабиётнинг қўлидан келадиган иш. Жўн дидактика эса на публицистика ва на бадииятдир. Одам – мангу кураш. Унинг ҳаёт пилиги Умид ермойига ботирилган ва Шубҳа оловида тобора қуйига ёниб келмоқда – юксалиш учун. Соф бадиият – ана шу мангу кураш ифодаси. Ҳикоя ё шеър, мақола ё суҳбат бўлсин, кучли асарни барибир кучли шахс яратади.

Аслида ҳикоя ё эссе бўлсин, одамга, миллатга фойдаси тегса бўлди. Кейин дунё адабиётида жуда кўп даҳолар жанрларни унча тан олмаган. Айтайлик, Борхес. Уни шоир деса шеърий асарлари насрга ўхшайди, ёзувчи деса насрий битиклари илмий тадқиқотлар каби, олим деса мақолалари шеър ё ҳикоядан кам эмас. Уларни китоблардан олинган таассурот ё иқтибослар йиғмаси деб биладиганлар ҳам талай. Аммо Борхесни ўз битикларининг қайси жанрга тааллуқли бўлишидан кўра уларнинг инсон камолотига қанчалик хизмат қилиши кўпроқ қизиқтирган.

Лекин бизда ҳали Борхес даражасида инкор қилинадиган назариянинг ўзи яратилгани йўқ. Бугун ҳам соф бадиият нималигини белгилаб берадиган, замонавий ва пишиқ-пухта Адабиёт назарияси йўқ. Афсуски, шундай. Тўғри, шунга яқин нималардир қилиняпти, аммо асосий масала – Соф бадиият масаласи ечилмаган. Шу боис ҳам бадиий асарга ҳали-ҳануз “нима ҳақида” деб савол беришади. Бугун ёшлар шеър деб ўқиётган кўп нарсалари аслида қофияга солинган эссе (лавҳа ё қатра) эканини, айрим роман деб билаётганлари аслида узунроқ очерк эканини англашлари учун аввало Соф адабиёт назарияси керак. Шу туфайли ҳам чин ижод билан қалбакилик гоҳо қоришиб кетмоқда. Балки, бугун уларни ўқувчига ажратиб бера оладиган битта Абдулла Қаҳҳор етишмаётгандир. Соф бадиият – инсон тафаккури ва тасаввурининг бадиий инъикоси, тимсол билан тиллашиш, дунёни, инсонни янгича идрок этиш ва ўша идрокни ифодалаб, керак бўлса, исботлаб бериш. Бироқ “ёзиш – танлай олиш салоҳиятидир” (А.Камю). П.Лагерквист айтганидек, “одамнинг маънавий эҳтиёжларига даҳл қилиш санъатнинг ютуғи эмас”. Адабиёт – маънавий тозаришга, ибодатга айлангандагина ўз моҳиятига ёвуқ келади.

– Бугунгача бўлган авлоднинг эътиқодидида маънавият, адабиёт ва китоб муҳим аҳамият касб этган эди. Бугуннинг ёшлари эса ҳаёт маъносини бошқа асос, моҳиятда кўришаётгандек туюлади. Бунинг оқибати нималарга олиб келади, деб ўйлайсиз?

Баҳодир Каримов: Агар моддият асосига бўлса, унинг ёнида

маънавият қасри қад ростласа, бундан хавфсирамаган маъқул. Агар руҳияти учун озуқа излаётган бўлса, юраги кирланганини сезиб, уни тозалаш ниятида юрган бўлса, бунинг оқибати хайрлидир. Ҳамма нарса ўз аслига қайтади: одам тупрокқа, от қозигига, мис мисга кўшилиб, тилла тилладек қадрланади.

Ғарбдаги файласуфлардан бири: “Одамнинг аввал қорнини тўйдириш керак, кейин унга маъруза ўқиган маъқул. Акс ҳолда оч одамга бировнинг гапи ёкмайди”, деган мазмунда яхши гап айтган экан. Бугун турли соҳаларда фаолият юритаётган ёшларнинг моддий эҳтиёжи қонгач, нафсини тўйдириб бўлмаслигини билгач, Искандарнинг бу дунёда кўллари бўш кетганини бутун моҳияти билан теран англагач, хайр-саховат, инсоф, сабр-қаноат ва бошқа гўзал инсоний фазилатларга амал этишни ўзлари учун дастуриламал қилиб олишига зарурат туғилади. Зеро, бу жараёнда улар, албатта, адабий-маърифий таълим-тарбияга, ота-боболардан қолган ҳикматлар, китоб насиҳатига эҳтиёж сезади. Шу зайлда ҳар қандай одам китобга қайтади, деб ўйлайман. Моддий эҳтиёжнинг юрагида уя қурмаса, ҳамма иш аёло бўлади. Жалолиддин Румий ҳазратлари айтадики:

*Сув агар хориждир – таянч кемага,
Сув агар дохилдир – аянч кемага.*

Сув бамисоли кеманинг уммон юзида сузишига имкон берганидек, мол-мулк ҳам одамнинг ҳаётда завқ-шавқ билан тик оёқда юришига ёрдамлашади.

Умид Ёқубов: – Президентимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида “маънавият қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас, аксинча, доимий ҳаракатдаги узлуксиз жараён” эканини эслатаркан, таъкидлайди: “Қаерда ҳушёрлик ва жонқуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади”.

Одам аввало ўзидан огоҳ бўлишни, ўзи олдида жавоб беришни ўрганиши керак. Нима учун тонгда кўз очиб, нега уйқуга ётаётгани ҳақида ўйлаб кўриши керак.

“Чўқинтирган ота” фильмида руҳоний сув тубида ётган тошни Донга чақиб кўрсатади: “Мана, қаранг, куп-қуруқ. Европаликлар ҳам худди шундай... Худо уларнинг юрагига кириб бормади”. Бугун берилиб жума намозини ўқиб, сўнг масжиддан чиққач ҳам барибир тарозидан ураётган қассобни ё ўзи емайдиган сомсани “тақволи жойдан”, деб сотаётган сомсачини кўрганда, шу эпизод эсга тушади. Одамлар баъзан бир-бирига ишонмай кўяётгани, айрим жойларда фирибгарлар кўпайгани, ота боласини, ака укани, қариндош-уруғ ё ҳамқишлоқлар бир-бирини алдаб, хорижга олиб бориб, сотиб юбораётгани – қалбларда бўшлиқлар вужудга келганидан далолат. Халқимиз бундайларни “Худодан нўхтасини узган”, дейди.

Бугун ёшлар орасида энг оммабоп санъат – фильм, куй-кўшиқ, кизикчилик... (балки бунга ёзувчи-шоирларга қараганда артистларнинг бойроқ яшаши ҳам сабабдир). Юқорида айтганимиз “соқолли хоним”нинг Европа саҳнасига чиқиши – Ғарб санъатида XX аср бошларидаёқ авж олган нигилизм, фазилатга айланган фанатизм, жинс алмаштириш (эркак ва аёл ролини бир-бирига ўйнаттириш) тажрибаси берган “ҳосил”. Юртимизда илк театр пайдо бўлганда аёл ролини ўйнаган эркак актёрларнинг исми афишада ёзилмас экан. Чунки халқдан кўрққан, уялган. Бугун эса бир кизикчимиз эридан калтак еган хотин қилигини

кўрсатаркан, ўзининг сўзини беихтиёр ўзига такрорлайсиз: “Та-а-вба-а!”. Яқинда бир кино кўрдим: “Пайшанбадан пайшанбагача”. Тўрт ошнадан бири (у яна ўқитувчи!) кизга айланиб қолади, ошналарида бирининг ва укасининг (!) эса унга... кўнгли сушт кетиб, тегажоғлиқ қилишни бошлайди. Шукрки, шундан нарига ўтишмайди.

Бугун сотқинлик, иккиюзламачилик, бировнинг ҳаққини ейиш, ифвогарлик, кўролмастик, нафс балоси, мансабига қараб лаганбардорлик қилиш, гап ташишу ғийбатдан жирканиш сушлашмоқда. Сотқин, ифвогар, иккиюзламачи, ғаламис одамлар спектакль ё киноларимизда енгиллади. Лекин томошабин улардан қаттиқ нафратланмайди. Чунки ён-веримизда шундай одамлар ҳам ҳаёт кечириб юрганига ўзимиз гувоҳимиз. Маънавий хасталиклар тузатилмас экан, Комил Инсон манзили узоқлашиб бораверади.

– *Бир куни йўл четида бир-бирига ҳазил-хузул қилиб турган 19-20 ёшлар атрофидаги йигитларнинг суҳбати қулоққа чалинди. Улардан бири, нимадандир гап чиқди-ю, шеригизга: “Ҳой, Отабек, Зайнабга айтаман, сенга заҳар беради”, деди. Ростини, бу гапни эшитиб қувондим. Бу ҳарқалай, маишхўр асаримизни ўқиган, ундан қандайдир хулосалар чиқарган ўқувчининг фикрлари эди. Кейин уларнинг кўпол, бир-бирини беҳурмат қилиб айтган гапларидан ҳафсалам пир бўлди. “Зайнаб заҳар беролмайди, ман ўша заҳарни асарининг автори Тоҳир Маликка ичираман”, дея керилди мўйлови сабза урган олифта йигит. “Ҳей ўқимаган, бу китобни Тоҳир Малик ёзмаган, уни Абдулла Қаҳҳор ёзган-ку”, деди шериги ҳозиржавоблик билан. “Эй, барибир эмасми?” дея енгилтаклик ва совуққонлик билан қўл силтади унисини. Бўлаётган суҳбатни эшитдимму бугунги ёшлар савияси, мумтоз адибларимизга бўлган муносабатини кўриб ноқулай ҳолга тушдим. Бу ерда гап айлана-айлана яна А.Қаҳҳор таъбиридаги “Адабиёт муаллими”га келиб тақалади. Бугун таълим тизимида беқиёс ўзгаришлар, юксак ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Аниқ, табиий фанлар ва спорт соҳаларида ёшларимизнинг қўлга киритаётган ютуқларини кўриб, севинчингиз ичингизга сизмайди. Аммо адабиёт ўқитиш масаласи деганда, кўриб турганимиздек, кўпгина ёшларнинг савияси ҳаминқадар, оддий нарсаларни ҳам билишмайди. Бу борада сизни қийнаётган муаммолар нимада ва бу масалада қандай гоя-таклифларни илгари сурган бўлардингиз?*

Баҳодир Каримов: Кўпгина занжирли муаммоларнинг ечими оила, мактаб, тарбиячи-муаллимларга бориб тақалади. Адабиёт муаллимлари касалга ўхшаб, ҳиссиз, маҳзун ҳолатда; уйда хотини билан тортишган эркак, эри билан жанжаллашган хотин ўша кайфияти билан синфхонага кириб борса, бу хасталик вирусини ўқувчига ҳам юқади. Машғулотларда болаларнинг умри баъзан елга соврилади. Аслида, адабиёт муаллими лоқайдлик душмани бўлиши лозим.

Ўйлаб кўрайлик: айрим мактаб, коллеж ва лицей муаллимлари таълим стандарт ва дастурларида белгилаб берилган мавзуларни ёлчитиб ўргатармиканлар? Агар ўргатишса, биласизми, нима бўлади? Ўқувчи билимдон бўлиб қолади. Мустақил китоб ўқийдиган, мустақил равишда тестларни ечадиган бўлиб кетади. Бунинг оқибатида муаллимлар хузурига билимдон ўқувчи қўшимча дарс олиш (репетиторлик) учун келмай қўяди.

Маънавий-ахлоқий, адабий-маърифий тарбия хусусида айтилмаган

гап қолмади. Юнон файласуфларидан тортиб, Шарқнинг машхур алломаларига қадар фавқуллода ақлли ва доно фикрларни, бир дунё ҳикматларни айтишган. Шайх Саъдийнинг “Гулистон”у “Бўстон”и ҳам, ҳиндларнинг “Калила ва Димна”си ҳам, Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридан тортиб, Авлонийнинг “Туркий Гулистон”идан ўтиб, то Тоҳир Маликнинг “Одамайлик мулки”гача – ҳамма-ҳаммасининг ўзак-негизи жуда чиройли, оқил, таъсирчан, ўхшатиш ва сифатлашли таълим-тарбияга оид ҳикматлардан иборат. Ҳамма гап айтиб, ёзиб қўйилган, сиёҳлари ҳам қуриб битгандек гўё... Битта нарса қолибди – амал қилиш. Ким амал қилсин? – Мен, сен, у! Биз, сиз, улар!

Бугун тарбиядан нолиб, фарзандлар ахлоқидан кўнгил тўлмас экан, демак, бу маънавий хасталикни даволаш йўлларини излаш керак бўлади. Бу йўлларни узоқлардан излаб, гапни чувалатмасдан, тадбирни ўзимиздан, уйимиздан бошлаш лозим. Ота-она фарзанднинг қўшқаноти, суянчи, таянчи, таъминотчиси, табиби, муаллими, етакчиси, йўлбошчиси...

Агар уйингизда бир кун чироқ ёнмаса, нима бўлади? Зулмат! Агар бирор кун оила ош-нон билан таъминланмаса-чи? Очлик! Ур-тўполон! Оилавий муҳит ота-онанинг ёнма-ён, бамаслаҳат, бақамти ҳаракати туфайли, машхур мақолнинг бир парча қисмига ўхшатиб айтиладиган бўлса, бўйинтуруқни барабар тортиш билан томорқа шудгор бўлади, унга уруғ қадалади, уруғлар униб-ўсади, ҳосилга киради.

Бугун кўп мактаблар яккақанот, кўплаб тарбия масканларида омоннинг бир тарафи бўш, айрим ўқув даргоҳлари отадан тирик етим. Ўн йиллардан бери расмий ва норасмий доираларда гапираман – мактабларга эркакларни қайтаришни бошлаш керак. Қанчалар мураккаб бўлмасин, эркак зотини тарбияга, таълимга қайтармоқ лозим.

Хусусан, биздаги йирик шаҳарларнинг мактабларида жамоанинг бир юз бир ходими орасида икки-учта – бошланғич ҳарбий таълим, жисмоний тарбия ё меҳнат ўқитувчиси эркаклар, холос.

Мактаб дарс жадвали, журнали, кўнғироғи, эшикбони, муаллимаси ва яна бир қанча “сюжет элементлари”дан таркиб топган бўлади. Зеро, энг муҳими – дарс ва энг ночори ҳам – дарс... Негадир бугун мактабда таълим олаётган болалар бетўхтов-тинимсиз репетиторга қатнайди. Ота-она эса бунга шароит яратиб беради. Репетиторлик масканларининг пайдо бўлиши мактаблардаги машғулотларнинг сусайишига сабаб бўлмадимикан?

Қадим мадрасаларда гўё кийгиз китоблар ўқитилган, асрлар давомида янгиланмаган, хошияхонлик авж олган... Мадраса муаллимлари фақатгина бир хил гапни такрорлаган... Лекин негадир ўша замонлардан дунёни оғизга қаратган хоразмийлар, бухорийлар, самарқандийлар, термизийлар, фарғонийлар, насафийлар, шошийлар ва бошқа кўплар туркистонийлар ушбу рубъи маскунда улғайган. Расадхоналар бунёд этиб, юлдузлар ҳаракатини тадқиқ этишган. Битта чарм муқовали қўлланмани бир неча авлод асрлар давомида ўқиган. Тезнусха ва фотонусхага олиниб, қўлма-қўл тарқатилмаган. Ҳар икки йилда дарслик ёзиш бўйича кимўзар танловлари ҳам эълон қилинмаган...

Замонавий таълим даргоҳларининг барчасини бир хил деган фикрдан йироқман. Юракдан ишлаб, ўқийдиган тиришқоқ бола ҳақиқий одам бўлсин, юрт ишига ярасин, деб жон қуйдираётган муаллимлар кўп, умид шуки, уларнинг ҳаммаси ҳам шундай бўлса, шояд.

Умид Ёкубов: – Битта ҳолатга қараб, бутун бошли ёшларни саводсизликда айбаш адолатдан бўлмас. Мумтоз адабиётни пухта биладиган, замонавий ёзувчиларни битта қўймай ўқиб борадиган ёшлар ҳам кўп. Хорижий тилларни ўқитиш кўлами кенгайиб, сифати яхшиланмоқда. Бу ҳам ёшлар мактабдаёқ жаҳон адабиёти билан кенгрок танишишига хизмат қилади.

Албатта, адабиётнинг таълимдаги ўрни ва аҳамияти аниқ ё табиий фанлар ёки спортдан паст бўлиши мумкин эмас. Лекин адабиётчи ёшларнинг халқаро майдонда довруқ қозониши бу соҳа вакилларига қараганда суст, анча паст. Ҳар йили қанча ёшларга филологлик дипломи берилади. Лекин уларнинг кўпи мактабга ишга борар экан, асосан репититорлик ишини йўлга қўяди. Ўқувчилар адабиётни асосан дорулфунун имтиҳонига тайёргарлик нуқтаи назаридангина ўрганмоқда. Кейин филолог педагог битирувчилар орасида ўғил болалар кам. Борлари ҳам асосан таҳририятларга жойлашади. Адабиёт ўқитиш, асосан, аёлларнинг чекига тушмоқда. Балки адабиёт ўқитувчиларининг республика анжуманларини кўпроқ ташкил этиш, тил ва адабиёт таълимига оид нашрлар адади ва сифатини ошириш, кўламини кенгайтириш керакдир. Илгари ёшлар ёзувчиларга бетиним хатлар ёзишгани маълум. Бугун жуда кўп ижодкорларимиз ўз сайтига эга, ижтимоий тармоқларда фаол мулоқотга киришмоқда. Лекин адабиёт муаллимлари шу имкониятлардан эплаб фойдала оляптими?! Масалан, бугун ижодкор йўл босиб узоқ қишлоққа бориши шарт эмас: интернет бор, демакки, адабиёт дарсини бирор ижодкор билан онлайн мулоқот тарзида ҳам ташкил этса бўлади-ку! Ким бунга халал беради ё қаршилиқ қилади? Ҳеч ким. Ёшларнинг фикри юксалса, миллат юксалади ва бундан барча хурсанд бўлади, албатта.

Бугун ёшларга ўзбек бўлиб дунёга келиш, яшаш – бу аввало қисмат, сўнг эса масъулият эканини англатадиган, шева-ю бидъатга чалғимайдиган, том маънода ўзбек феноменига хизмат қиладиган миллий адабиёт сув ва ҳаводек зарур. Нажот – адабиётда. Агар миллий адабиёт кўмакка келмас экан, ўзбек кўнглини бой бериш хавфи ортади. Ўзлик – ўзимизники. У шаклан эврилиши мумкин, аммо ҳеч қачон йўқолмайди. Ўзликнинг англанмаслиги – фожиа. Фожианинг англанмаслиги эса муқаррар ҳалокатдир. Одам ўз-ўзини тарбия қилгандагина, ўзини ўзгартира олгандагина, энг оғир шароитлардан ҳам асраб ўтоладиган кадриятлари бўлгандагина... Борлиққа таъсир кўрсата билиши мумкинлигини эслатиш ўзбеккўнглини асраб қолиш ва яна қайта тарбиялашнинг энг мақбул йўлидир. Зотан, Ўзбек-Инсон ҳодисаси — бу нукул чопонга бурканиб, дўппини қийшайтириб, чойхонада палов ейдиган кимса эмас, балки томирида асрлар оша яшаб келаётган характер-йўлни англайдиган Инсондир.

Алимурод ТОЖИЕВ суҳбатлашди

Отаназар МАТЁКУБОВ

ЎЗБЕК МУСИҚАСИ

“Бугунги конференциямизнинг мақсади – Ўрта асрларда Шарқ оламида яшаб ижод этган буюк аллома ва мутафаккирларнинг илмий меросини чуқур муҳокама қилиш ва англаш, унинг замонавий цивилизация тарихида тутган ўрни ва ролига баҳо беришдан иборат.

Ана шу бебаҳо илмий меросни янада теран тадқиқ этиш ва оммалаштиришига қаратилган саъй-ҳаракатларга янги туртки бериш, Шарқнинг улуг алломалари томонидан амалга оширилган каифиётлар замонавий илм-фан ва тараққиёт учун нақадар долзарб ва зарур эканини очиб беришнинг аҳамияти ҳам шунчалик муҳим деб ҳисоблайман¹”.

Миллат номи, барҳаёт куй ва ашулалари ҳамда уларнинг илмий асосларини ифодаловчи “Ўзбек мусиқаси” сўз бирикмасини устувор тушунча сифатида сарлавҳага чиқарилишининг ўзи замон талаби ва ижтимоий эҳтиёжлар нишонасидир. Дарҳақиқат, Ўзбекистон азалдан жаҳоншумул мусиқий қадриятлар диёри: бу заминда асрлар давомида шаклланган муштарак халқ ижодиёти, шунингдек, турли навлардаги маъмулий ҳамда мумтоз куй ва ашулалар, дoston йўллари, бутун бошли мақом мажмуалари ўзбек мусиқасининг амалдаги урф-одатлари сифатида яшаб келмоқда, алломалари бунёд этган рисолалар ва нота ёзувларининг илмий салоҳияти бугунги кунда ҳам хайрат уйғотмоқда².

Мўтабар мусиқий меросимиз қадимий намуналарининг муаллифлари номаълум бўлса-да, улар ўзига хос барқарор асос – матн тарзида миллат хотирасида яшаб келмоқда. Белгили мақом йўллари Рост, Наво, Ушшоқ ва бошқалар, “Феруз”, “Тановар”, “Муножот” каби сон-саноксиз куйлар асрлар оша гўё хатга битилган матндек оҳорини йўқотмади. Бу мумтоз асарларнинг куй, вазн ва шакл асосларининг пухта ишланганлиги шубҳа туғдирмайди. Ваҳоланки, улар муайян мусиқий асар (таснифот-композиция) сифатида қачонлардир ва қайсидир етук мусанниф (композитор сўзининг маънодоши) томонидан яратилган, албатта³. Бу мерос ўзининг юксак бадиий ҳамда ижтимоий аҳамияти туфайли авлоддан-авлодга ўтиб, умумхалқ мулки ва маънавий озуқасига айланиб кетган. Жонли мусиқий қадриятларимизнинг ҳаётбахш кучи ҳам шунда.

Демак, муаллифсизлик ёки хатга ёзилмаслик мусиқий меросимиз намуналарининг камчилиги эмас, аксинча, яшаш тарзи. Шунга эътиборан,

* Отаназар Матёкубов – санъатшунослик фанлари доктори.

¹ Ислом Каримов. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти. “Халқ сўзи” газетаси. 16.05.2014 № 95 (6025).

² Шўро даврида “Ўзбек мусиқаси” деганда биринчи навбатда, композиторлик ижоди назарда тутилиб, асл миллий қадриятлар халқ ижоди, фольклор тарзида кўрилиб келинди.

³ Бунда ўзбек мусиқасининг азалдан амалиётда қарор топган мусанниф(бастакор)лик ижодиёти назарда тутилади. XX аср бошларидан эътиборан жорий этилаётган композиторлик ва унинг одатдаги ижод турларига муносабати эса алоҳида масала.

бундай асарларнинг улкан ва салобатли бир қисмига нисбатан мумтоз ёки классик деган сифатлар ишлатилиши табиийдир. Сўнги пайтларда мусикий истилоҳда меросимизнинг изчил равишда мўътабар одатга айланган мазкур катламини мутаориф (урф этилган) дейишлик қайтадан расм бўлмоқда¹.

Мумтоз мусикага мутаорифлик нисбатини бериш энди пайдо бўлган тушунча эмас. Форобий “Катта мусика китоби”нинг кириш қисмида мусикий асарларнинг эшитувчилар орасида қарор топишида маърифий урф-одатларнинг аҳамиятини алоҳида қайд этади. Одат тарзида шаклланадиган нафс (ҳис-туйғулар) ва унинг гўзал суврат (шакл)ларидан бири бўлмиш мусикий ва малака (санъат)ларни Форобий “амалий мусикий санъат” дейди. “Равшан бўлдики, мусика санъатининг баъзи асослари урф-одатдаги [мутаорифий] илмлардан, баъзиси эса табиий [физика, акустика] фандан, баъзиси эса ҳандаса [геометрия] санъатидан, баъзиси адад [арифметика] ва баъзиси амалий мусика санъатидан олинади. Аммо, биз [айтиб] берган нарса урф-одат асослари ва назарий илмлардан олингани мана шундан кўпроқдир”².

Темурийлар даврида Самарқанд ва Ҳиротда яшаб ижод этган буюк мусикийшунос Хўжа Абдулкодир Мароғий (1354–1435) эса ўзининг “Мақосид-ул-алхон” асарида мумтоз мусикий мабда (сарчашма)ларни худди шундай ҳисоб, ҳандаса каби риёзий ёки табиат илмларидан бошланадиган ҳамда мутаорифий амаллардан ҳосил бўладиганга ажратади³. Барҳаёт наволар, жонли удумлар бўлиб бизгача етиб келаётган мусикий меросимиз айнан шу мутаорифий тоифага мансубдир.

Мутаорифийлик (традиция) шунчаки ўз-ўзидан авлоддан-авлодга ўтиб борадиган одат эмас. Мусикийдек ҳаётбахш санъатда, мутаорифийлик доим маълум қонуниятлар асосида кечадиган ижод (яратувчанлик) жараёни. Эҳтиёж (қонун-қоидалар) ва ижод (яратувчанлик, доимий янгиланиш) муштараклиги эса, эркинликда яшайдиган жонли мусикий жараённинг пойдеворидир.

Шунга кўра, ўзбек мусикасини бир бутун воқеълик сифатида идроклаш учун негизидаги қонун-қоидалар тизими ҳамда уларнинг амалдаги янги-ланиш (ривожланиш) жараёнини атрофлича тасаввур этмоғимиз лозим. Бу жонли жараённинг ҳаётда қолдирган из, ўтмиш тарихини аниқ ҳужжат ва фактлар асосида ўрганиш мақсадга мувофиқ. Бизнинг соҳада эса, бундай ишончли далил ва бирламчи манба – бу асрлар давомида мунтазам равишда меросга айланиб борадиган жонли жараённинг ўзи ва унда сайқал топиб, миллий қадрият сифатида барқарорлашган бадиий ижод намуналаридир.

Демак, мутаорифлик – ўз-ўзидан қувват олиб, олдинга интилиб борадиган узлуксиз оқим. Унинг ўзида ўтмиш ва бугунги кун муваққат (вақтда кечадиган) бир бутун жараён тарзида мужассамлашади. Жонли жараён изини нотага олинган матн шаклида ёзиш, барқарор ички қонун-қоидаларини эса, тушунча, атама ва яхлит назариялар сифатида ифодалаш мумкин. Узлуксиз жараёнда кечадиган мусикий асар тарҳини матн суратида тасаввур этиш имкониятини берувчи нота ёзувининг илк намунаси бизда танбур чизғилари матни шаклида XIX асрнинг сўнги чорагида жорий этилди.

¹ Форобий, Хоразмий, Ибн Синолардан тортиб – Кавкабий ва Дарвиш Али рисолаларида муқаддас мусикий одатларга нисбатан “мутаориф” тушунчаси қўлланилган.

Шўро даврида бу ўринда европача “традиция” сўзини “анъана” деб таржима этиш одат этилди. Бир тарафдан бу сўз “урф”, “одат” калималарига маънодош. Лекин “анъана” кўпроқ авом одатларни назарда тутганлиги сабабли бу атамани нафосатли мусика санъатининг юксак салоҳиятли мумтоз навларига кўра ишлатиш илмий мантиққа қанчалик тўғри келишини ўйлаб кўриш мақсадга мувофиқ.

² Форобий. Катта мусика китоби. Қоҳира. 1967. С.173.

³ Абдулкодир Мароғий. Мақосиду-л алхон. Техрон. 1384/1965.

Қирк олти йилдан зиёд (1864–1910) ҳукумат тепасида турган шоир, бастакор ва мусикийшунос Муҳаммад Раҳимхон Феруз (1846–1910) ҳомийлиги ва раҳнамолигида Хоразм Олти ярим мақоми бир бутун мажмуа сифатида хатга туширилди. XX асрнинг 20-йилларига келиб ноёб истеъдод соҳиби, закий шоир, созанда ва мусикийшунос, қўли гул санъаткор Муҳаммад Комил Девоний (1887–1938) ўз салафлари ишини давом эттириб, худди шу нота ёзуви воситасида Хоразм мумтоз мусиқасининг қадимийроқ қатлами бўлмиш дутор мақомларининг етти туркумини куй ва сўз матнлари билан Олти ярим мақом (Танбур мақомлари)га қўшиб ёзиб олди. Хоразм мусиқашуносларининг жуда катта тарихий ва илмий аҳамиятга эга бўлган бу топиғи ўзбек мусиқаси тарихининг зарҳол саҳифаларидан биридир.

Танбур чизғилари кашф этилганидан 40 йил кейин, Бухорода ҳали мақом пирлари Ота Жалол (1845–1928) ва Ота Ғиёс (1859–1927)лар ҳаёт пайтида маърифатпарвар давлат арбоби, адиб ва аллома Абдурауф Фитрат (1886–1938) қўшиши билан ўз даврининг етук мусиқачи-этнографи Виктор Александрович Успенский (1879–1949) Шашмақом мажмуасининг асосий (яъни Фитрат “шўъбачалар” ва кейинги тадқиқотчилар “иккинчи гуруҳ шўъбалари” дейдиган маъмулий қатламидан ташқари) қисмини такт тизимидаги европача нота ёзувида хатга туширди.

XX аср ўрталарига келиб Ўзбекистон ва Тожикистонда Шашмақомнинг миллий шакллари жорий этилиши муносабати билан уларни давлат сиёсатига кўра расмийлаштириш мақсадида тегишли нота ва сўз матнлари ҳам яратилди. Шу алфозда тожикистонлик устозлар Бобоқул Файзуллаев (1894–1964), Шоназар Соҳибов (1903–1972), Фазлиддин Шаҳобов (1911–1974)лар ишлаган 5 жилдлик “Шашмақом” Москвада нашр этилди¹. Унга мувозий равишда Ўзбекистонда Юнус Ражабий (1896–1977) ёзувидаги “Ўзбек халқ мусиқаси” тўпламининг 1-5 китоблари ва 6 жилдлик “Шашмақом” юзага келди².

Мустақиллик даврига келиб, замон эҳтиёжлари кесимида мақомшунослик борасида жиддий изланишларга йўл очилди. Замонавий илмларга таянган янги авлод вакиллари майдонга чиқа бошлади. Шулар қаторида навқирон мақом устози Рустам Болтаев ва мусиқашунос Ботир Раҳимовларнинг номларини қайд этиш мумкин. Улар Хоразм танбур чизғилари устида узок йиллар илмий ва ижодий изланишлар олиб бориб, мазкур ёзувлардаги нота матнларини замонавий такт тизимига ўгиришга ва ижроларини тиклашга муяссар бўлдилар³.

Танбур чизғиларининг қайтадан кашф қилиниши замонавий ўзбек мақомшунослигининг янги босқичга кўтарилиб бораётгани далилидир. Ўз вақтида улуғ устозлар қўли билан битилган мўътабар нота ёзувларининг кенг илмий муомалага жорий этилиши умумбашарий микёсга молик тадбир. Ваҳоланки, у бир вақтлар деярли узилиш арафасига етиб қолган жонли удумларнинг ворисийлик ришталарини тиклашдаги амалий аҳамияти билан бир қаторда, ўтмишнинг буюк мусикийшуносларидан мерос қолган илмий ютуқларни замонавий фан тараққиёти хизматига жалб этиш имкониятини ҳам туғдиради.

Мазкур муносабат билан бир нарсага алоҳида эътибор бериш зарур. Гап шундаки, тобора пухталашиб бораётган хат ва овоз ёзувларининг юзага

¹ Б.Файзуллаев, Ш.Соҳибов, Ф.Шаҳобов. Шашмақом. В 5-ти томах. Под редакцией В.М.Беляева. Москва, 1952–1967.

² Ю.Ражабий. Ўзбек халқ мусиқаси 1-5 китоблар. Тошкент, 1954–1959; Шашмақом. 6 жилдли. Тошкент, 1966–1974.

³ Матёқубов О., Болтаев Р., Х.Аминов. Хоразм танбур чизиғи. Тошкент. 2010.

келиши ва мерос намуналарини нотага ёзиш, жонли мусикий жараённинг аслиятига зид эмас. Нота тўпламларининг пайдо бўлиши миллий мусикий мероснинг “оғзакилик” (нотасизлик) моҳиятини ўзгартирмайди. Унинг бисотидаги ижодий эркинликни ҳам инкор этмайди. Аксинча, созанда вужудидаги бойликларни узоқ муддат авлодлар хотирасида сақланишида ёрдамчи восита бўлиб хизмат қилади. Бошқа тарафдан, жонли жараён ижод маҳсули бўлган нодир асарларнинг мағзини бўлғуси авлодларга етказишга даъват қилади. Шу билан бирга улғу санъаткорлар ижод маҳсулларининг тарихда қолдирган изларини акс эттирувчи ишончли ҳужжат бўлиб ҳам хизмат этади.

Жонли жараён, яъни амалдаги мусикий асарларнинг ўзидан ташқаридаги манбаларни шартли равишда икки: асосий ва қўшимча тоифаларга ажратиш мумкин. Асосийси – мусикий илмга оид махсус рисолалар. Қўшимчаларини мусика ҳақидаги фикрлар, халқ оғзига тушган афсона ва ривоятлардан тортиб – ёзма баён этувчи тарихий ва адабий манбалар, шунингдек, тасвирий санъат асарларининг қадимий намуналари ташкил қилади. Бизнинг мавзу нуктаи назаридан, унинг маъно-моҳиятига оид рисолалар етакчи аҳамият касб этишини инобатга олиб, олдин қўшимча манбалар хусусида қисқача тўхталиб, сўнг бевосита мусика илми масалалари ҳақида батафсилроқ сўз юритишни қулай кўрдик.

Мусикий рисолалар, одатда, назарий йўналишга қаратилган бўлади, ва уларда умумий қонун-қоидалар мавҳум риёзий тилда баён этилади. Ижодиётнинг нозик сифатлари, хусусан, эл-элатларнинг куй ва ашулаларига хос жиҳатлар, қўпинча назарий қарашлардан ташқарида қолади. Шунинг учун қўшимча маълумотлар, гарчан асосий мусикий рисолаларга нисбатан иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлса ҳам, ўтмиш тарихини ўрганишда назарий қонун-қоидаларни тўлдириб, маълум давр мусикий ҳаёти ҳақида кенгроқ ва атрофлича таассурот пайдо этиш имкониятини беради.

Илмий рисолаларда назарий андоза (модул)лар сифатида келтирилган куй ва усул доиралари, нав ва шаклларнинг тарҳи, чолғу созлари, мақом ва шўъбаларнинг таъсир (этос) кучига оид таърифлар мавжуд. Уларнинг ҳаёт мазмунига боғланган ҳолатларини тарихий ва адабий асарлар, бадий ижод ва тасвирий санъат намуналаридан топишимиз мумкин. Дарҳақиқат, Абдулқодир Мароғий ёки Абдурахмон Жомий (1414–1492) рисолалари билан танишиб, маълум тушунча ҳосил қилганимиздан кейин Алишер Навоийнинг (1441–1501) “Мажолис-ун-нафоис”, Восифийнинг “Бадоеъ-ул-вақоеъ”, Султонийнинг “Мажолис-ул-ушшоқ”, Бобурнинг “Бобурнома”сини ўқийдиган бўлсак, илмий-назарий тасаввурдаги тартиб ва низомлар гўё ҳаёт воқеаларига чулганган манзаралардек кўз олдимишга келади.

Маълум тараққиёт даражасига эришган классик мусика навларининг тадрижий ривожланишини, у ҳақдаги илмий фикрлардан ажралган ҳолда тасаввур этиш амри маҳол. Қадимда “етук назариядан амалийроқ амал йўқ” деган ҳикмат машҳур бўлган. Ҳақиқатан ҳам, узоқ ва яқин тарихга разм соладиган бўлсак, мумтоз мусикамизнинг нав ва шакллари мунтазам равишда ўзгариб, алмашиб турса-да, улар негизидаги илмий асослар, ўлчов ва низомлар, бир сўз билан айтганда, устувор қонуниятлар барқарор сақланиб келаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Ана шу қонуниятларни ифодалашнинг энг изчил ва унумли шакли илмий рисолалар ҳисобланади.

Бу жиҳатдан ҳам ўзбек мусика маданияти бебаҳо илмий қадриятлар ҳазинасидир. Форобий (870–950), Хоразмий (X аср), Ибн Сино (980–1037)лар Шарқ Уйғониш даврининг қомусий алломалари ва айни чоғда

музикийшунослик илмининг асосчилари эканлигини жаҳон аҳли эътироф этади. Уларнинг музикий соҳадаги илмий қарашлари умумий универсал характерга эга, албатта. Лекин ана шу умумийлик таркибидаги назарий қарашларга мос келадиган далилларнинг кўпчилигини бизнинг бугунги жонли музикий меросимиз намуналаридан топишимиз мумкин. Айниқса, эндиликда ҳам изчил ривожланиб келаётган бизнинг мақомот удумларининг ўқ илдизлари, айнан шу устоз музикашунослар меросидан озуқа олаётганлигининг ўзини жуда муҳим тарихий воқелик дейишга арзийди.

Яна бир эътиборли топиқ: Форобий, Хоразмий, Ибн Синолардан кейин, XIII асрдан бошлаб “Иккинчи Уйғониш даври” деб эътироф этиладиган замонларда шундай бир таълимот юзага келдики, у нафақат Шарқ, балки Ғарб музикий тафаккурига ҳам салмоқли таъсир кўрсатди. Ақл-идроқ негизларига таянган таълимот тарихда умуминсоний музикий кадрятлар китобининг ёрқин саҳифаларидан бири бўлиб муҳрланди. Бу – “илми адвор” (“доиралар илми”) таълимоти дир. Ҳазрат Навоийнинг “Сабаъи сайёр”ида хоразмлик Улуғ Хожа тилидан айтилган байтларда музика икки – илмий-назарий (илми адвор) ва амалий (фанни музикий) тармоқларга ажратилади:

*Менки тушимши буён гузор манга,
Мулки Хоразм эрур диёр манга.
Санъатим анда соз чалмоқ иши,
Билмайин мен киби ишимни киши.
Илми адвору фанни музикий,
Мендин ул илм аҳли таҳқикий.*

Илми адвор моҳиятан бутун ислом дунёсида кенг томир отган мумтоз музиканинг асосларини ташкил этувчи куй ва усул доираларини назарда тутати. Куй доиралари (жамълар) аслида еттита тўрт поғонали ва ўн иккита беш поғонали дастлабки куй бирикма (жинс)ларининг риёзий тилда ўзаро алмашлаш (комбинациялаш)дан ҳосил бўлади. Шунга кўра, назарий жиҳатдан куй доираларининг умумий миқдори 84 га тенг ($7 \times 12 = 84$) деб олинади. Айрим ҳолларда беш поғонали жинсларни 13 та ҳисоблайдилар. Унда жамълар миқдори 91 ($7 \times 13 = 91$)та бўлади. Куй доираларининг ҳар бири таркибига қараб тартиб сонлари билан белгиланади. Шунингдек, таъбига мувофиқ мажозий номлари билан ҳам юритилади: Рост, Ушшоқ, Бузрук, Наво ва ҳ.к.

Усул доиралари ҳам худди шундай, дастлабки асл зарб (рукн, жуз ёки фаръ ҳам дейилади) ва зихоф бирликларининг ўзаро алмашуви ва уларнинг кўшилишидан пайдо бўлади. Шунинг учун айрим усуллар унинг таркибидаги зарбларининг умумий миқдорига қараб, риёзий бирликлар номи билан ифодаланади: мураббаъ (тўртлик), мухаммас (бешлик), мусаддас (олтилик), мусаббаъ (еттилик), мусамман (саккизлик) ва бошқалар. Ёки куй доиралари каби мажозий номлар билан юритилади: Талқин, Талқинча, Чапандоз, Қашқарча, Соқийнома ва бошқалар.

Куй доираларининг энг мукамал (яъни, таркибидаги соф бўъдлар зуларбаъ-кварта, зулхамс-квинта, зулкулл-октаваларнинг умумий миқдори босқичлар сонига тенг ёки улардан кўп бўлса) 12 таси алоҳида олий навга ажратилиб, “машҳур жамълар” (“жамоати машҳура”), 12 парда, 12 мақом ёки “мақомот” деб юритила бошланди. Шундан эътиборан, “адвор илми”ни созандалар орасида “ўн икки мақом” дейиш ҳам одатга кирган. Эндиликда адвор илмини “мақом таълимоти” ёки “мақом тамойили” (“мақом принци-

пи”) дейиш Европа олимлари орасида ҳам расм бўлмоқда¹. Қизиғи шундаки, бугунги кунда Ғарб мусика аҳли мақом таълимотига нафақат назариёт, балки истикболли амалий ижод услуби сифатида қараб, унинг имкониятларидан унумли фойдаланиш йўллари ахтариш устида бош қотирмоқда.

Адвор назарияси ақл-идрок билан сархисоб этиладиган риёзий илмлардан бошланади. Куй доираларининг асосини ташкил этувчи бир октава доирасидаги ўн етти поғоналик товушқатор ягона маҳраж (дастлабки бирлик 243/256 нисбатидаги бақия бўъди)дан ҳосил қилинади. Лекин унинг назарий асосларини ишлаган Сафиуддин Абдулмўъмин Урмави (1216–1294) ҳисоб, хандаса ва фалакиёт билимларини пухта эгаллаган етук назариётчи ва айни чоғда аруз ҳамда мусика билимдони, шоир, созанда ва бастакор бўлган. Шунинг учун ҳам унинг адвор назарияси, мусиқий амалиётни янги босқичга кўтарган муштарак илмий-амалий таълимот бўлиб майдонга чиқди.

Умумшарқ адвор таълимотининг жаҳоншумул аҳамият касб этиб, гуллаб-яшнаган даврида беназир созанда ва мусиқийшунос, шеършунос ва шоир, диний ва дунёвий илмларни пухта ўзлаштирган аллома Абдулқодир Мароғий (1354–1435) номи билан боғлиқ. Олдинлари у Бағдодда мусика ва бошқа нафис санъатларнинг моҳир билимдони Султон Санжан Жалоир саройида хизмат қилган. Бағдод забт этилгандан кейин, Соҳибқирон Амир Темур томонидан у Самарқандга юборилган. Мароғий, сўнгра Ҳиротда Шохруҳ Мирзо саройида хизмат қилди. Адвор илмини мусиқий мафкура сифатида юксак босқичга кўтарилиши ҳам шу давр билан боғлиқдир. Замондошлари Мароғийни “соҳиби адвор” (адвор эгаси), “саромади адвор” (адвор илмининг пешқадами) деган унвонлар билан даражалаганлар.

Бу жараённинг биз учун аҳамиятли томони шундаки, у Темурийлар салтанатининг пойтахтлари Самарқанд ва Ҳиротда илм-фан, адабиёт, мусика, меморчилик, китобот ва бошқа нафис санъатлар тараққиёти авж палласига чиққан пайтларга тўғри келади. Фитрат таъбири билан айтилганидек, “Хусайн Бойқаро ҳамда Алишер Навоийнинг ҳимоялари остида чиғатой адабиёти, чиғатой мусикасининг “олтин даври” қурила бошлайди”². Мусиқий борасида бу маданиятнинг тамал тоши қўйилишида эса Абдулқодир Мароғийдек алломайи замонларнинг хизмати алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги кунда Темурийлар даври Марказий Осиё тамаддунининг “олтин даври” эканлигини америкалик атоқли олим Фредрик Старр ҳам эътироф этмоқда³.

Маълумки, XIV–XV асрларда Марказий Осиёда қад кўтарган ўзбек тилидаги адабиёт “чиғатой адабиёти” номи билан тарихга кирган. Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобурлар ушбу адабиётнинг буюк намояндаларидир. Унинг билан мувозий ривожланган мусиқий ҳам худди шундай аҳамиятга моликдир. Кейинги асрларда бизнинг заминда қарор топган мумтоз мусиқий тизимнинг ўқ томири ҳам айнан шу “олтин давр”дан озиқа олади. Демак, Алишер Навоий давридаги “илми адвор” билан бугунги кундаги мақомот навлари орасида бевосита ворисийлик ришталари мавжуд дейишимизга катта асос бор.

Мазкур мусиқий ва адабий юксалиш даврида Ҳиротда Жомий ва Навоийлар даврасида тарбия топган ва “замонасининг Мароғийси” деб шуҳрат қозонган забардаст мусиқийшунослардан бири Мавлоно Нажмиддин Кавка-

¹ Ю.Холопов, Л.Кириллина, Т.Кюреган, Г.Лыжков, Р.Поспелова, В.Ценова. Музыкально-теоретические системы. – М., 2006.

² Фитрат. Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи. – Тошкент, 1993. С.40.

³ S.Fredrick Starr. Lost enlightenment: Central Asia's golden age from the arab conquest to Tamerlane. – Copyright © 2013 by Princeton University Press.

бийдир (1533 йили вафот этган). Ҳирот вайрон этилганидан кейин Бухорога қайтгач, бу азим шаҳарда ажойиб бир мактаб яратди. Қисқаси, Бухоро гўзал санъатлар, хусусан, муסיқа борасида Ҳирот “олтин даври”нинг вориси бўлиб майдонга чикди. Бу жараённи мерос ворисийлигидаги аҳамияти ўта муҳимдир. Зеро, Бухоро замонасининг йирик давлатларидан бири сифатида Темурийлар даврида юзага келган юксак маданият, жумладан, унинг муסיқий удумларини ўзига сингдиришда ва кейинги йирик санъат ўчоғларига, жумладан, Бобурийлар салтанатига элтишда воситачи бўлиб хизмат килди.

Бухоро муסיқийшунослик илми борасидаги Нажмиддин Кавкабий, Дарвиш Али Чангий (XVI асрнинг иккинчи ярми – XVII аср бошлари) каби намояндалари билан бутун ислом дунёсига донг таратди. Бу алломалар, Форобийдан бошланган буюк муסיқашунослар салафининг сўнгги вакиллари бўлиб тарихга муҳрланди. Шарқ муסיқашунослик илмининг тадрижий тараққиётини бу алломаларнинг меросидан ташқарида тасаввур этиш қийин.

XVII аср ўрталарида Бухорода нафис санъатлар инкирозга юз тута бошлаганда, Кавкабий ва Дарвиш Али мактаби вакиллари Ҳиндистонга, Бобурийлар саройига талпиндилар. Лекин қандай бўлмасин, юксак муסיқий маданият бирданига сўниб кетмади. Балки ичга бекинган ботиний салоҳият бўлиб, ўз вақти-соатини пойлади. Бу муסיқий қудрат XVIII аср ўрталарига келиб “Шашмақом” байроғи остида яна зоҳир бўла бошлади. Аслида илдизлари мозийга туташ Шашмақом удумлари шу қадар пойдор ва теран бўлиб чикдики, у бутун минтақага катта таъсир ўтказди.

Мазкур ижод тўлқинида XIX аср бошларида Хоразм муסיқашунос ва созандалари Шашмақомнинг ўзга тарихий шароитлардаги янги нави “Олти ярим мақом” мажмуасини ишладилар. Сал кейинроқ Қўқонда Амир Умархон саройининг созандалари 18 йил Урганчда яшаб муסיқий тарбият топган кашқарлик Устоз Худойберди бошчилигида Шашмақомнинг сараҳборлардан ташқаридаги наср ва шўъбачалар гуруҳига монанд қилиб, бошқа бир мажмуа ярата бошладилар. Эндиликда у “Фарғона-Тошкент мақом йўллари” номи билан юритилмоқда. Сўнгра, XX аср ўрталарида давр ижтимоий эҳтиёжлари тақозоси билан янги тарихий шароитларга мосланган “Тождик Шашмақоми” ва “Ўзбек Шашмақоми” юзага келди. Бугунги кунда уларнинг барчаси, яъни Бухоро Шашмақоми, Хоразм мақомлари, Фарғона-Тошкент мақом йўллари, тождик Шашмақоми ва ўзбек Шашмақоми ягона мақомот нав тизимини ташкил этади ва ўзининг ички ва ташқи сифатлари билан олдинги “илми адвор” таълимотининг давомчиси бўлиб майдонга чиқади. Ана шу мақомот тизимининг беш навидан тўрттаси Ўзбекистон заминида яшаб келмоқда.

Шундай қилиб, мақомот навларининг ўзаги – Шашмақом тамойиллари муомалага жорий этилиши билан Марказий Осиё муסיқий тафаккури тарихида янги давр бошланади. Илми адвор таълимоти ҳукм сурган даврларда ўзига хос назарий қарашлар ҳамда иборалар тизими юзага келиб, у Сафиуддин Урмавий, Абдулқодир Марғий ва Абдурахмон Жомий рисоаларида аксини топган эди. Кавкабий ва Дарвиш Али замоналарида амалий билимлар олдинга чиқа бошлади. Ва ниҳоят, Шашмақом зоҳир бўлган пайтга келиб, мутаорифийлик ва унинг йўлдоши бўлган “амалий илмлар” (ёки “оғзаки назария”) тўла-тўқис устуворлик касб этди.

Илми адвор ва Шашмақом муסיқий тизимларининг ички муносабатлари ҳақида сўз борар экан, энг аввало, шунини таъкидлаш керакки, назариётдан амалиётга интилган илми адвор ва аксинча, амалиётдан назариётга қараб йўналтирилган Шашмақом таълимотлари ўртасида ўтиб бўлмайдиган

тўсиқ ёки бир-бирини инкор этувчи зиддият йўқ, албатта. Ваҳоланки, бу икки таянч нуқталик муштарак умумий жараённинг амалий ва назарий жиҳатларига турлича урғу берилиши ва ижтимоий эҳтиёжлар ўзгариши натижасида содир бўлган ҳолат, деб тушунмоқ лозим. Хуллас, ўн икки мақомни шашмақомга дўниши, шунчаки ташқи сифат эмас. Улар, моҳиятан, ўзининг ички қонун-қоидаларига асосланган икки алоҳида тизимни ташкил қилади.

XIX асрда Бухорода бир қатор мусиқий рисолалар яратилган. Улар, асосан, Шашмақомнинг урф этилган шеърий матнларидан иборат баёзлар. Шундай бўлса ҳам, бу манбалардан шеърий матнлар билан бир қаторда, Шашмақомнинг мусиқий таркиботи, тартиб ва низомларига оид қимматли маълумотлар олиш мумкин. Ана шу нуқтаи назардан рисола-баёзлар Шашмақом мусиқий тизими хусусида умумий таассурот ҳосил қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Рисола-баёзлардан келиб чиққан ҳолда, Шашмақом тафаккурини тушуниш учун энг аввало, ўта муҳим бўлган иккита масалага алоҳида эътибор қаратмоқ зарур. Улар, биринчидан, унинг маъно-моҳиятини белгиловчи калит тушунча – “Мусиқий Шашмақом” таърифи; иккинчидан, мусиқий Шашмақомнинг бутунлиги ва ички таркиботини белгилашда етакчи омиллар бўлган парда (лад) – яъни, мусиқий товушнинг паст-баландлик чегараси ва вазн (усул) – вақт, замон миқдори тизимлари асосий тамойил эканлигидир.

Рисола-баёзларнинг кўпчилиги биринчи саҳифанинг устига қизил сиёҳ билан ёзилган қуйидаги таъриф билан бошланади: **“Мусиқий Шашмақом – олдин ўтган азиз ва мукаррам устозлардан қолган меросдир”**¹. Жумланинг маъноси: Мусиқий Шашмақом мажмуаси – қадим ўтган (мутақаддим) устозлар ижодига мансуб мутаориф (урф этилган) муқаддас мерос демакдир. Шунга кўра, уни илми адворга ўхшаб “ақлий” (назарий) илмлардан эмас, балки “нақлий”, яъни “оғзаки” равишда одат этилган билим ва малакалардан, мутаорифийликдан келиб чиқувчи тартиб ва низомлар дейишга ҳақлимиз.

Мажмуа номи таркибидаги “мусиқий” (мусиқийлик, яъни илми мусиқийга алоқадорлик) унинг сифатидир. Бошқача қилиб айтганда, илмий асослари мавжудлигининг нишонаси. Дарҳақиқат, Шашмақомнинг тизим сифатида ташкил топишида ҳамда унинг бутунлигини белгиланишида айнан том маънодаги мусиқий тамойиллар – парда (лад) ва усул (ритм) ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Мусиқий Шашмақом тизими олти бош мақом (шундан “шашмақом” атамаси келиб чиқади; у “олти даромад” ёки “олти сарахбор” ҳам дейилади) ва ўн саккиз ёрдамчи-наسر парда тузилмаларидан таркиб топиши рисола-баёзлардаги маълумотлар билан тасдиқланади.

Фитрат таъбири билан айтилганда, “бизнинг классик мусикамиз “Шашмақом” исми билан юргузилган олти қатор (таъкид бизники – М.О.) куйлардан иборат”². Ана шу олти қатор асос куй (парда-лад-modus) ёки олти мақом ва уларга эргашган ўн саккиз наср (ёрдамчи парда жамламалари – ладлар) Шашмақом парда тизимини (лад системасини) ташкил қилади. Шунга кўра, мусиқий баёзларда қайд этилган Шашмақом таърифи, Фитрат томонидан бошқача сўзлар билан, лекин ўхшаш маънода ифода-ланган дейиш мумкин. Энг муҳими, қандай таърифланишидан қатъий назар, олти бош ва ўн саккиз ёрдамчи парда тузилмаларидан иборат яхлит

¹ ЎзР ФАШИ. Қўлёзма №8827. – В. 1а.

² Фитрат. Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи. – Тошкент, 1993. Б. – 10.

тизим, ханузгача Шашмақом ва ундан андоза олинган бошқа мақомот навларнинг лад асосини ташкил этиб келмоқда.

Мусиқий баёзлардан кейин Шашмақом мусиқий мантикини илмий асослашга уриниш Абдурауф Фитрат (1886–1938) томонидан бўлди. У давр талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, Шашмақом меросини миллий мусиқий тизим тимсолида кўришга ҳаракат қилди. Шу мафкура асосида мавзуга оид бош асарини у “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” деб номлади. Фитрат чинакам олим ва у қўллаган ҳар бир иборанинг маъно юки бор. Унинг “Адабиёт қоидалари” асарида “классик” тушунчасига қуйидагича изоҳ берилади: – “...шу вақтда (Аристотель замонини назарда тутилади – М.О.) даражаларга ажралган шоирларга классик шоирлар, асарларига-да классик асарлар дейилганким, бошқаларга ўрнак бўларлик мумтоз асарлар демакдир”¹.

Фитрат мусиқий таълимоти “шарқ мусиқаси асос назария эътибори билан бирдир” деган тамойилдан бошланади². Бунда бирламчи “мусиқий” иборасининг ўзиданоқ, илмий асосларга эга нав ҳақида сўз бораётганлиги маълум бўлади. Демак, сўзсиз эътироф этиладиган “ўзбек мумтоз адабиёти” атамасига маънодош сифатида “ўзбек классик мусиқаси” тушунчасининг жорий этилишининг ўзи миллий мафкурани идроклаш йўлидаги дадил қадам бўлди.

Бошдан айтиш зарурки, Фитрат ўзбек классик мусиқасининг том маънодаги назарий асосларини яратишга ожиз эканлигини очиқ-ойдин тан олади. “Мени мусиқий билан муносабатим шудир: ўзимизнинг мусиқамизни севаман, кўбда тинглайман, мусиқамизга бўлган бу муносабатимнинг буйруғи билан бу тўғрида ёзилган эски-янги асарларни ахтариб, топиб текшираман. Бундан ортиқ бир нарсам йўқ. Шу қадаргина бир ҳозирлик билан эл қуйларимизнинг оҳангини текшириш йўлида, албатта, иш кўра олмайман. Буни мендан кутиш ҳам бўлмайди”³. Шундай бўлса-да, аллома ўзининг ўтқир зеҳни ва илми билан ўзбек мусиқасининг туб негизи – парда тизимида хос бўлган қатор сифатларни кўра билди ва мавзуга оид бир қанча истикболли тушунчаларни юзага чиқарди. Улар орасида “оҳанг усули” (интонация), “асос куй” ёки “куй асоси” (лад), “олти қатор куй” ёки “олти қатор асос куй” (олти қаторли лад тизими) каби маънодор атамалар бугунги кун миллий мусиқашунослиги учун жуда муҳим аҳамиятга эга.

Фитрат меросининг яна бир эътиборли қисми у томонидан тузилган Шашмақом мундарижасидир⁴. Бу йиғма жадвал ишланишида айрим хатоликларга йўл қўйилган бўлса-да, (масалан, талқин ва чапандоз қисмларини “асос куйлар”, яъни мустақил парда тузилмалари қаторига чиқарилиши), бугунги кунгача у Шашмақом тарҳи умумий кўламининг энг тўлиқ ва мукамал андозаси бўлиб келмоқда.

Афсуски, қатағон йилларида Фитрат ва унга ўхшаган миллатпарвар маърифатчилар ҳамда том маънодаги бутун бошли миллий мусиқа меросимиз таъқиб остига олиниб, истеъмол доираси сунъий равишда чегараланди. Ўзбек мусиқасининг тадрижий тараққиётидаги бундай бурилиш асрлар оша давом этаётган удумлар ва унинг азалий йўлдоши бўлиб келаётган тафаккур ворисийлигига катта путур етказди. Бу талофатнинг асорати узоқ йиллар давом этди.

¹ Фитрат. Танланган асарлар. – Тошкент. Б. – 85.

² Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Тошкент, 1993. Б. – 5.

³ Кўрсатилган асар. Б. – 10.

⁴ Қаранг: Кўрсатилган асар. Б. – 15-24.

Бироқ чинакам табиий йўл билан одатга кирган мусиқий кадриятларнинг ҳаётбахш илдизлари шу қадар кучли эдики, салгина имконият пайдо бўлиши билан у янгидан аслига қараб интилди. Ўзбекистонда ана шундай вазият Сталин вафотидан сўнг, 50-йилларнинг ўрталаридан юз тута бошлади. Мусиқий мерос борасида мазкур ижобатнинг самараси қилиб амалдаги нав ва шаклларни ўз ичига олувчи 9 жилдлик “Ўзбек халқ мусикаси” тўпламининг нашрини кўрсатиш мумкин. Бу улкан мусиқий мажмуанинг аксарият қисми (1-5 китоблари) атоқли созанда ва бастакор Юнус Ражабий (1896–1977) томонидан ноталаштирилган¹. “Ўзбек халқ мусикаси”нинг 5-жилди тўлалигича Бухоро мақомларига бағишланган.

1959 йилда Ўзбекистон радио ва телевидение қўмитаси қошида академик Юнус Ражабий раҳбарлигида “Мақом ансамбли” тузилди. Шундан эътиборан миллий мақомшуносликнинг янги даврига қадам қўйилиб, қатағон йилларида топталган ва узилиш арафасига етиб қолган мақом удумларининг ворисийлик ришталари қайта тиклана бошланди. Бу тарихий воқеанинг ижтимоий-сиёсий ва илмий аҳамияти шундаки, улуғ аллома Юнус Ражабийнинг саъй-ҳаракатлари туфайли мақомот тизимининг “Ўзбек Шашмақоми” деган нави юзага келди ва унинг асослари тегишли нота матнлари ва уларга мувофиқ овоз ёзувлари билан ҳужжатлаштирилди².

Миллий кадриятларни қайта тиклаш муносабати билан мусиқашунослик илми борасида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй бера бошлади. Мазкур даврда ўзбек мусиқа меросининг илмий асосларини ўрганишда икки забардаст олим Юзеф Кон (1921–2002) ва И.Ражабов (1928–1986)лар фаолияти алоҳида ўрин тутди. Уларнинг ўзбек мусиқасининг туб негизини ташкил этувчи лад-парда асосларига бўлган қарашларини, шартли равишда “ташқаридан” (яъни европача услублар кесимида) ва “ичқаридан” (яъни ўзида одат тусини олган йўл-йўриқлар) ёндашувлар дейиш мумкин. Уларни моҳиятан қарама-қарши ёки зид назариялар эмас, аксинча муайян мавзуга икки хил ёндашув ва бир-бирини тўлдирувчи қарашлар деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқ.

Шундай қилиб, замон ва макон нуқтаи назаридан мислсиз бойликларни ўзида мужассамловчи ўзбек мусиқаси – мавжуд воқеълик. Унинг жонли урф-одатлари жавҳарининг доимий йўлдоши бўлиб келаётган фикр, мулоҳаза ва илмий қарашлар ана шу воқеъликни идрок этишда ишончли таянч манба бўлиб хизмат қилади. Ўзбек мусиқасининг мўътабар жонли удумлари ва уларга вобаста маълумот, тушунча ва назариялар йиғиндисини олти жилдли мажмуа шаклида саранжомлаб, уларни қуйидагича номладик:

1. Тарих саҳифалари (қадим замонлардан – мустақиллик давригача);
2. Манба ва матнлар (Форобийдан – Фитратгача);
3. Назария (парда, усул ва таълифот);
4. Амалиёт (ижро, ижод, нав ва шакллар);
5. Ўқув қўлланмаси (нота матнлари ва CD овоз ёзувлари);
6. Луғатнома (мухтасар қомус).

¹ Ўзбек халқ мусикаси. 1-5 китоблар. Нотага ёзиб олувчи Юнус Ражабий. – Тошкент, 1954, 1955, 1956, 1957, 1959.

² Шашмақом. 6 жилдли. Нотага ёзиб олувчи Юнус Ражабий. – Тошкент, 1966–1976; Шашмақом. Юнус Ражабий раҳбарлигидаги Ўзбекистон радио ва телевидение қўмитаси қошидаги “Мақом ансамбли” ижросида. 22 пластинкадан иборат.

XX АСР ЎЗБЕК МУСИҚАСИ ТАРИХИДАН АЙРИМ МАЪЛУМОТЛАР

1918. Тошкент. Туркистон халқ консерваторияси 1923 йилда Тошкент мусиқа техникумига айлантирилган. Моҳиятан том маънодаги олий ўқув даргоҳи вазифасини бажарган. Унинг биринчи талабалари Ўзбекистон халқ артистлари Имомжон Икромов, Юнус Ражабий ва бошқалар ўзбек мусиқасини тадқиқ ва тарғиб этишга катта ҳисса қўшганлар.

1920. Тошкент. Ғулом Зафарийнинг миллий руҳдаги “Ҳалима” операси сахналаштирилган. Бу асар давр матбуотида қайд этилишича, 500 марта намойиш этилиб, “бенефист” сифатида эътироф этилган.

1920. Бухоро. Шарқ мусиқа мактаби. “Консерватория” сўзининг луғавий маъноси “урф-одатларни сақлаш”, “мактаб” демакдир. 1924 йилдан мусиқа техникуми, кейинчалик мусиқа билим юрти, ҳозирда коллеж.

1934 йил. Миллий оқимдаги ўқув муассасалари бекор этилиб, ягона қолипда Европа йўналишидаги бошланғич ўрта ва олий ўқув даргоҳлари фаолият юрита бошлади. Москва, Ленинград, Тошкент, Киев, Минск, Боку консерваторияларининг қолипи бир: “Шаклан миллий, мазмунан социалистик”.

1930 йиллардан эътиборан Ўзбекистонда одат тусига кирган халқ ижодиёти ва бастакорлик билан бир қаторда расмий йўл билан давлат сиёсати даражасига кўтарилган янги ижодий йўналиш – европача оқимдаги “кўповозлик” мусиқий тафаккури жорий этила бошланди. Мазкур йўлдаги илк тажрибалар қаторида В.А. Успенскийнинг (1879–1949) Хуршид либреттоси асосида яратилган “Фарҳод ва Ширин” операсини (1934) кўрсатиш мумкин. Моҳиятан мақом йўлларида асосланган бу асар тингловчилар томонидан қизғин кутиб олинди. Бироқ “Фарҳод ва Ширин” 1937 йилда Москвада ўтказилган биринчи Ўзбек декадасида намойиш этилганда, сиёсий ва бадиий тарафлардан танқидга учради. Шундан сўнг, 1939 йилда М.Ашрафий ва С.Василенколар ҳамкорлигида К.Яшин либреттоси бўйича ёзилган инқилобий мавзудаги “Бўрон” асари мажбуран “биринчи ўзбек операси” деб расман эътироф этила бошланди.

1950 йиллар ўрталаридан кўповозлик мусиқа ижодиёти йўналишида Т.Содиқов (1907–1957), М.Ашрафий (1912–1975), Д.Зокиров (1914–1985), М.Бурҳонов (1916–2002), С.Юдаков (1916–1990), И.Акбаров (1921–2011), Ф.Янов-Яновский (1934), Т.Қурбонов (1936–2006), М.Тожиев (1944–1996), У.Мусаев (1948–2000), М.Бафоев (1946) каби композиторлар майдонга чиқдилар.

Композиторлар ижодига мувозий равишда Т.Жалилов (1896–1966), Ю.Ражабий (1896–1977), Ф.Содиқов (1912–1976), М.Мирзаев (1912–2000) каби атоқли бастакорлар миллий руҳда ёрқин куй ва ашулалар яратдилар.

Мустақиллик даврига келиб, миллий мафкура шаклланиши муносабати билан одатдаги бастакорлик ва янги композиторлик ижодиётлари умумий “бастакорлик” атамаси билан юритила бошланди. Бу қадриятларнинг янги мафкура ва ижтимоий эҳтиёжлар талабига мослашув жараёнини идроклаш ва холис баҳолаш ўзбек мусиқашунослигининг истиқболдаги долзарб вазифаларидир.

ИСПАНИЯ

ҚИРОЛЛИГИ

Испания Европанинг жануби-ғарбида, Пиреней ярим оролида жойлашган. Аҳолисининг асосий қисми испанлар; бундан ташқари, каталон, галисий, баск сингари миллатлар вакиллари истиқомат қилади.

Испан халқи узоқ тарихи мобайнида турли маданиятлар таъсирида яшаган. Турли даврларда карфагенликлар, сўнг римликлар Испания худудини эгаллаб, ўзларининг ҳукмини ўтказишга ҳаракат қилган. VIII асрда Пиреней ярим ороли араблар томонидан фатҳ этилади ва бу ерда Курдоба амирлиги тузилади. Шундан сўнг Испания худудида савдо-сотик ишлари авж олади, фан ва маданият тараққий этади.

Испанлар XV асрда она Ватани мустақиллигини қўлга киритиб, ягона давлат тузишга эришадилар. Ҳарбий-иқтисодий салоҳияти юксалган Испания ўз ерларини кенгайтиришга ҳаракат қилиб, 1504 йили Неаполь Қироллиги ва Сицилияни, 1516 йили Нидерландияни қўшиб олади. Куч-қудрати билан донг таратган испан флоти (масалан, машҳур “Енгилмас армада”) ёрдамида янги кашф этилган Америка қитъасидаги қатор ўлкалар ҳам Испания Қироллиги ҳукми доирасига олинади. Бироқ испанларнинг қўли доим ҳам баланд келавермайди. Ҳатто 1808 йили Испания ерлари Франция томонидан босиб олина бошланади ва испан халқи мустақиллик учун курашга отланади.

Мустақиллик санаси –
 1918 йил 17 октябрь
Пойтахти – Мадрид
Майдони – 504,782 км²
Аҳолиси – 43 209 511 киши
Давлат тили – испан тили

XX асрда содир бўлган жаҳон миқёсидаги сиёсий жараёнлар Испанияни ҳам четлаб ўтмади. Иккинчи жаҳон уруши арафасида генерал Ф.Франко диктатураси ўрнатилгач, мамлакатда хурфикрлилик чекланиб, турли тақиқлар кучайди. Ўтган асрнинг тўртинчи чорагидан мамлакат тахтига келган қирол Хуан Карлос I даврдан ҳар соҳада ривожланиш бошланди. Бугун Испания дунёдаги илм-фан, маданият ривожланган, иқтисоди бақувват мамлакатлари қаторида туради.

Ўзбекистон билан Испания ўртасида XV асрдаёқ алоқа ўрнатилган. Жумладан, Кастилия қироли элчиси, машҳур саёҳатчи Руи Гонсалес де Клавихо 1404 йили Самарқандга келиб, Амир Темур хузурида бўлган ва бу сафари ҳақида эсдаликларида батафсил ёзган. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин Испания билан савдо-иқтисодий ва маданий-маърифий соҳаларда ҳамкорлик йўлга қўйилди.

Адабиёт

Испания худудида турли даврларда ёйилган маданиятлар испан адабиётига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмаган, албатта. Испан адабиёти ўрта асрларда халқ ижоди, юнон, Рим ва араб маданиятлари таъсирида шаклланган. Тадқиқотчилар испан адабиёти тарихини тўрт босқичга бўлиб ўрганадилар: 1) шаклланиш даври; 2) Уйғониш даври; 3) тушкунлик ва тақлид даври; 4) қайта тикланиш даври.

Бошқа халқларда бўлгани сингари, испан адабиётининг дебочаси ҳам халқ оғзаки ижоди билан бевосита боғлиқ. Хусусан, халқ бахшилари (хучлар)нинг оғзаки ижодиёти испан адабиётининг шаклланишига туртки бўлган. Хучлар куйлаган “Сид ҳақида кўшиқ” достони испан адабиётининг дастлабки намунаси. XII асрга мансуб ушбу дostonда испан халқининг миллий қахрамони – босқинчиларга қарши курашда донг таратган афсонавий Родриго Диас де Вивар жасорати мадҳ этилади. “Сид ҳақида кўшиқ” достонининг тили анча дағал, ифодаси курук бўлиб, рицарлик даври кайфиятини акс эттириши жиҳатидан аҳамиятлидир.

Испан халқ оғзаки ижодининг яна бир намунаси романслардир. Дастлаб тилдан-тилга ўтиб юрган ва тинимсиз ўзгаришда бўлган испан романслари фақатгина XVI асрга келибгина “Romances” номи билан тўплам ҳолига келтирилади. Романсларда асосан мустамлакачиларга қарши курашган испан қахрамонлари улуғланган. Мазмунига кўра тарихий, рицарлик, севги-муҳаббат ва ҳажвий романслар фарқланади.

XIII асрга келиб қахрамонлик мавзуси билан бирга диний-маърифий шеърлар ҳам яратила бошланди. Ушбу йўналишда самарали ижод қилган шоирлардан бири Гонсало де Берсеодир. У ўз шеърларини “prosa desic, dicato”, яъни куйлаш эмас, ўқиш учун, деб ҳисоблайди.

Бу даврда яратилган, ҳам қирол, ҳам шоир, “Донишманд Альфонсо” номи билан танилган Альфонсо X қаламига мансуб тарихий йилнома ва шеърлар эътиборга молик. Бутун Испания тарихини ёритган қирол геометрия, ҳуқуқшунослик, астрономия ва фалсафа билан жиддий шуғулланган.

Бундан ташқари, XIV асрда “Аполония ҳақида китоб”, “Александр ҳақида китоб”, “Рицарь Сифар” романлари ҳам кўзга ташланади. Х.Мануэлнинг “Граф Луканор” китобидаги инсонпарварлик оҳанглари испан адабиётида сезиларли воқеа бўлди.

Испан маданиятининг “олтин асри” XVI асрдан XVII аср ярмигача давом этди. “Испанияда илм-фан хайратланарли даражада гуллаб-яшнади ва бутун Европага таъсир қилди”, деб ёзади бу ҳақда машҳур олим Эразм Роттердамский. Ушбу даврда испан адабий тили ғоятда тараққий этди ва қирол Карл V даврида мамлакатлараро мулоқот воситаси даражасигача кўтарилди.

Испан адабиёти тарихида атоқли шоир Хуан Руис (1283 – тахм. 1350) Уйғониш даврини бошлаб берди. Унинг “Саодатли муҳаббат мадҳи” китобидаги реализм руҳи испан адабиёти кейинги тараққиётига кучли таъсир қилди. Шоир асарида Рим мумтоз адиблари ва араб ҳикоялари, шунингдек, француз шеърляти оҳанглиридан маҳорат билан фойдаланади. Зотан, ушбу давр испан адабиёти италян ва француз Уйғониш даври таъсирида шаклланди, деярли барча асосий жанрлар ривожланди. Хуан Боскон-и-Алмуховир (1490–1542), Гарсиласо де-ла Вега (тахм. 1501–1536) сингари шоирлар саройда хизмат қилиш баробарида ватанпарварлик, маърифат руҳида шеърлар ҳам ёзишди.

Испания адабиёти тарихида қолган ижодкорлардан яна бири Лопе де Вегадир (1562–1635). Халқчил драмалари билан шуҳрат қозонган де Вега жуда самарали ижод қилган. Унинг икки мингга яқин пьеса (шуларнинг 426 таси бизгача етиб келган), уч мингдан ортиқ сонет ёзгани маълум. Дарвоқе, Лопе де Вега асарлари бугун ҳам кўплаб испан кино ва театр режиссёрлари назарида бўлиб, унинг айрим асарлари экранлаштирилган. Бундан ташқари, 1932 йили Мадрид шаҳри ҳокими томонидан таъсис этилган театр соҳаси бўйича Лопе де Вега номидаги йиллик мукофот мунтазам равишда муносиб топилган ижодкорларга тақдим этиб келинади.

Машҳур адиб Мигель де Сервантес Сааведра (1547–1616) ижоди Испания Уйғониш даврининг гултожи бўлди. Дастлаб диний йўналишда таҳсил олган ва Папа муридлари қаторида Италияга борган Сервантес Европа флотининг Лепанто яқинида туркларга қарши олиб борган жангида яраланади, юртига қайтишда денгиз қароқчилари кўлига тушиб, 5 йил Жазоирда асирликда яшайди. Сервантес 1585 йили Мадридда нашр этилган “Галатея” романи билан танилиб, шундан кейин гарчанд 20-30 та пьеса ёзган бўлса-да, бу асарлар изсиз кетади. 1603 йили “Дон Кихот” романининг 1-қисми нашр этилиши биланок Сервантес номи бутун Европа бўйлаб машҳур бўлиб кетади. Ёзувчи 1615 йили романнинг 2-қисмини эълон қилади. Бундан ташқари, Мигель де Сервантес “Панднома ҳикоялар” ва “Парнасга саёҳат” достони, “Персилес ва Сихизмунданинг саргузаштлари” романини ёзади.

XVIII асрда испан адабиётида француз классицизмга таклидий асарлар яратилиб, француз тили сарой ҳаёти ва зодагонлар орасида кенг ёйилди. XVIII асрнинг иккинчи ярми бошларида миллий адабиётда биров жонланиш сезилди. Таниқли испан танқидчиси, ёзувчи Падре Исла адабиётдаги дабдабали ифодаларга қарши чиқишлар қилди. Шоир Висенте де ла Уэрта эса испан адабиётдаги француз мактабига муросасизлиги билан танилди. Унинг 1778 йили нашрдан чиққан “Шеърлар” тўплами халқона оҳангларга бойлиги билан ажралиб туради.

Испан адабиёти XIX асрда Испаниянинг сиёсий ҳаётидаги ҳодисаларни тўлиқ акс эттиришига кўра ғоятда аҳамиятлидир. Хусусан, Наполеон истилосига қарши кураш инқилобий романтизм оқимининг ривож топишига

олиб келди. Ушбу оқимнинг йирик вакили, Фигаро тахаллуси билан танилган Хосе Мариано де Ларрадир (1809–1837). У ўз очеркларига жамиятдаги турли оғриқли нуқталарни ғоятда ўткир сатира тифига олади. Бор-йўғи 28 йилгина яшаган бўлса-да, де Ларра Испания маданияти тарихида муносиб ўрин эгаллади.

Ушбу даврда ижоди кўзга ташланган шоир Хосе де Эспронседа (1808–1842) шеър ва достонларида буржуа тузумини ҳар тарафлама танқид қилди.

Испан танқидий реализми XIX аср ўрталарида шаклланди. Унинг йирик вакили – Бенито Перес Гальдос (1843–1920)нинг тарихий романлар туркуми (“Миллий эпизодлар”) ватанпарварлик руҳи билан суғорилган. Натурализмнинг назариётчиси ва йирик вакили Э. Пардо Басан (1852–1921) биринчи бўлиб “Халқ кизи” романида ишчилар ҳаётини тасвирлади.

XIX аср охири – XX аср бошларида испан адабиётининг нафақат миллий микёсда, балки дунё бўйлаб танилган намояндалари етишиб чиқди. Бир эмас, бир неча испан ижодкори нуфузли Нобель мукофоти билан тақдирланди. Таниқли драматург Хосе Эчегарай-и-Эйсагирре (1832–1916), файласуф-ёзувчи Мигель де Унамуно (1864–1936), ёзувчилар Рамон Мария дель Вальс-Инклан (1866–1936), Пио Барохи-и-Неса (1872–1956), адабиёт бўйича Нобель мукофоти совриндори Хасинто Бенавенте-и-Мартинес (1866–1954), Антонио Мачадо (1875–1939), адабиёт бўйича Нобель мукофоти лауреати Хуан Рамон Хименес (1881–1958), Федерико Гарсиа Лорка (1898–1936), Сервантес мукофотининг совриндори Рафаэль Альберти (1902–1999) ва бошқалар сўз санъатининг равнақиға катта ҳисса қўшдилар.

XX асрнинг иккинчи чорагида мамлакатда диктатура режими ўрнатилгач, испан адабиёти тушкунликка учради, кўп адиблар чет элга кетиб қолди. Нобель, Сервантес мукофотлари совриндори, Испания Қироллик Фанлар академиясининг аъзоси Камилло Хосе Селанинг (1916–2002) романлари ўша даврнинг нисбатан яхши асарларидир. Унинг биринчи “Паскуал Дуартенинг оиласи” (1942) романи 40–50-йиллардаги испан адабиёти учун характерли бўлган тремездизм (исп. “tremendo” – даҳшатли) оқимини бошлаб берди. Тременист-ёзувчилар инсоннинг дунёда чинакам ёлғизлигини, ўлим, зўравонлик инсон ҳаётининг муқаррар бир қисми эканини назарда тутдилар. Йирик замонавий испан прозаиги Мигель Делибес (1920–2010) ҳам ижодининг бошланғич даврида шу оқим таъсирида бўлган. Кейинги йилларда оддий одамларнинг ҳаётини холис акс эттириши билан ном қозонган адиба Долорес Медио (1911–1996), уруш даври қийинчиликларини қаламга олган Ана Мария Матуте (1925–2014) ҳаётни ҳаққоний тасвирлаш билан бирга инсон руҳиятининг нозик жиҳатларини очиб бердилар. Бундан ташқари, Хулио Льямасарес (1955 йили туғилган), Антонио Буэро Вальехо (1916–2000), Мануэль Васкес Монтальбан (1939–2003) ва бошқа шоир-ёзувчиларнинг ҳам замонавий испан адабиётида ўз ўрни бор.

Испания номини дунёга танитганлардан яна бири файласуф, санъатшунос, адабиётшунос Хосе Ортега-и-Гассетдир (1883–1955). Санъат ҳодисасига буткул янгича ёндашган олимнинг “Санъатнинг ғайриинсонийлашуви”, “Роман ҳақида ўйлар” сингари асарлари Ғарбий Европа фалсафий қарашларига кучли таъсир этди.

*Отабек САҒАРОВ
тайёрлади*

Тасвирий санъат ва меъморчилик

Испаниянинг энг қадимий, ҳозирги кунгача мўъжиза туфайли сақланиб қолган ёдгорликлари ибтидоий ҳаётнинг полеолит даврига тўғри келади. Сантильяна-дель-Мардан унча узоқ бўлмаган жойдаги Алтамир ғорининг деворига ўйиб ёзилган тасвирлар бунинг ёрқин исботидир.

Рим империясининг ҳукмронлиги даврида қурилиш соҳаси, яъни фаввора, кўприк, амфитеатр ва аркалар бунёд этилгани бу меъморчилик соҳасидаги ютуқларни кўрсатади. Масалан, Тахо дарёси бўйидаги олти аркадан иборат, ўртасида Зафар аркаси жойлашган Алькантара равоқи яхши сақлаб қолинган.

Ўрта асрлар санъати ва архитектурасида эса араблар истилосининг таъсири сезилиб туради.

Испания тарихида араблар ва берберлар билан бўлиб ўтган 711–714 йиллардаги жанг муҳим ўрин тутди. Испанлар Шимолий Африкадан келган араб ва бербер мусулмон лашкарларини “маврлар” деб аташади. Араблар истилосидан сўнг, араб-испан ва бербер-мағриб одатларини бирлаштирувчи Мавритания санъати шаклланди.

Геометрик шаклларга бой тарзда интерьерни безатиш, ҳайвонлар сурати солинган нақшлар ва каллиграфик орнаментлардан фойдаланувчи асулехо (ёки асулехос) техникасида Мавритания усулининг алоҳида жиҳатлари кўзга ташланади. Араблар Мавритания иншоотларидаги такасимон арка элементларини вестготлардан ўзлаштирганлар. Мавритания аркаларини Испания жанубида, айниқса, Андалусияда кўп учратиш мумкин. Шунингдек, Гранададаги Альгамбра саройи, Қурдобадаги масжид, Севильядаги Ла-Хиральда минораси дунёга маълум ва машхур.

Испан меъморчилигидаги роман ва готика услублари Франциядан кириб келган. Кўпгина роман черковлари Каталония йўлида қурилган. Уларни яримайлана шаклидаги аркалар ва кичик ойналарга эга улкан деворлар ажратиб туради.

Готика архитектураси Испанияда XII аср охирида пайдо бўлди. Леондаги XIII асрда қурилган бош черков ушбу услубга ёрқин мисолдир.

Испанияда қолган Мавритания усталари декоратив жиҳатдан ривожланганлиги билан ажралиб турувчи христиан-мусулмон услуби – мудехарни яратдилар.

XIV аср бошида Испанияда яримайлана аркалар ва антик безаклардан фойдаланилган мустақкам симметрияни характерловчи, Уйғониш даври ғояларини илгари сурувчи ренессанс архитектураси кенгайди. Илк испан ренессанси платереско (“платеро” – “заргарлик”) номи билан машхур бўлиб, у нозик декорлари ва кумуш заргарлик ишловларини эслатувчи буюмлари (Леондаги Сан-Маркос карвонсаройи) билан фарқланади.

Испания Уйғониш даври ренессанс маданияти Нидерландия ва Италия маданиятлари асосида пайдо бўлди. Бунда ўзга давлатлар санъати тўлалигича ўзлаштириб олингани йўқ, албатта, бироқ ренессансни хорижда тажриба орттирган испан меъморлари, рассом ва ҳайкалтарошлари ижодида мазкур икки давлат урф-одатлари сезилиб туради. Қисқа вақт ичида сезиларли ривожланишни бошидан ўтказган Испанияда Валенсия, Севилья, Толедо каби маданият ва санъат гуллаган шаҳарлар пайдо бўлди.

Бу жараёнда Испания архитектураси бетакрор услубига эришди. Архитектура доирасида зодагонлар ҳайкаллари ва черков меъморчилиги пайдо бўлди. Қироллар ҳукмронлиги остидаги мамлакат меъморчилиги қироллик қудрати ва буюклигини тарғиб қилар эди. Кўпгина бинолар ҳарбий юришлардаги ғалабалар шарафига қурилди. Бунга мисол тариқасида Толедодаги португаллар устидан ғалаба сифатида қурилган Сан-Хуан де-лос-Рейес черковини ва французлар устидан ғалабага бағишланган Сан-Кантене ёдгорлигини келтириш мумкин.

Барокко йўналиши архитектурага серхашам ҳайкалтарошлик намуналари, ғайриодатий декорлар, драматизм ва ҳаракатни олиб кирди. Барокконинг испан варианты Чурригера архитекторлар оиласи шарафига “чурригереско” деб номланган. Вальядолид университети биноси испан барокко услубида қурилган.

Филипп II 1561 йил Мадрид шаҳрига асос солгандан сўнг, Мадрид ва унинг атрофида қаср ва саройлар қурила бошланди. Тициана, Тинторетто, Бассано, Босха, Брейгеля каби шаҳарларни испан ва Европа рассомларининг асарлари билан безатишди.

Испания халқ меъморлиги жойлашган ерига кўра ўз расмларига ажралади: мисол учун, шимолда олд айвон ва ёғоч болохонаси бор тошли уйлар қурилган бўлса, Кастилияда кўпинча ёғоч синчли, жанубда эса деворлари лой сувокли ва оқланган, қуёш нурларини қайтарувчи уйлар қад кўтарган. Қишлоқ жойларда, айниқса, дарё кам ва доимий шамол эсувчи ерларда, шамол тегирмонлари кўп учрайди. Бир нарса аниқки, исталган жой, ҳаттоки энг кичик испан қишлоғида ҳам асосий майдон – Пласа Майор (Plaza Mayor) бўлиб, у ерда одатда черковлар, маъмурий бинолар, магазин ва барлар мавжуд. Очиқ майдонда эса байрамлар, концерт, халқ ўйинлари ва албатта бутун дунёга донгдор буқа жанги ўтказиб келинади.

Испаниянинг ўрта асрлар санъатида черковнинг бевосита таъсири сезилиб турганлиги боис ижодкорларнинг ишларида диний мавзулар устунлик қилганини кўриш мумкин. Масалан, рассом Эль Греко ижоди; “Мариянинг меърожи”, “Троица” (“Учлик”), “Чўпонларнинг саждаси”, “Якшанба” каби асарлари унинг диний йўналишда ижод этгани ва черков учун асарлар яратганидан далолат беради.

Испан рассомлик намуналарини Диего Веласкес (1599–1660) ва Франсиско Гойя (1746–1828)нинг ижодида топиш мумкин. Замонавий санъатга эса уч испан рассоми асос солган: – Пабло Пикассо (1881–1973), Жоан (Хуан) Миро (1893–1983) ва Салвадор Дали (1904–1989). Модернизм даври рамзларини яратган бу буюк рассомларнинг асарлари мамлакатнинг Мадрид (Прадо музейи, София қироличасининг санъат маркази), Барселона (Пикассо музейи, Замонавий санъат музейи), Бильбао (Гугенхайма музейи), Фигересе (Дали театр-музейи) каби шаҳарларнинг йирик замонавий санъат музейларида сақлаб келинмоқда.

Агилар саройидаги Пикассо музейи XV асрда Беренгер де Агилар оиласига тегишли эди. Кейинчалик эса граф Санта Каломнинг шахсий мулкига айланди. Унинг олд томони, айниқса, пастки қаватдаги ноёб готика ойнаси XVIII асрдаги қайта таъмирлашда шикастланди. Узок йиллар у ташландиқ ерлигича қолган эди. Бир неча реставрация ишларидан сўнг, 1963 йил 9 мартда муниципалитет қарорига мувофиқ Агилар саройида Пабло Пикассо музейи очилди. Ўзига хос каталония готикаси, конструктив аниқлик, оддийлик, камтарин шакллар бу ерда янада кўримли ва тушунарли туюлади.

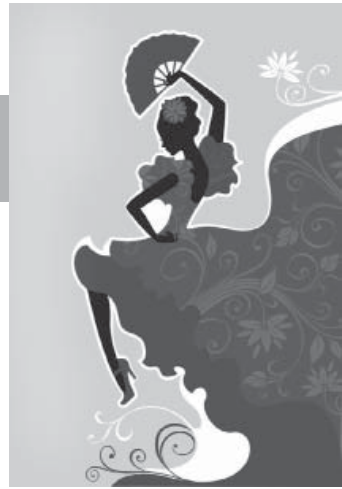
*Камола РАҲМОНОВА
тайёради*

Муסיқа ва рақс

Испания муסיқаси ранг-баранг бўлиб, баск, галисий, каталон, кастилия, андалусия каби маҳаллий услубларга ажратилади. Ҳар бир услуб Испаниянинг ўзига хос турли ҳудудлари билан боғлиқ. Жумладан, баск муסיқаси – асосан Испаниянинг басклар истиқомат қиладиган Баскония аҳолиси орасида кенг тарқалган. Басклар қадимдан жанговор халқ бўлганлиги боис, уларнинг муסיқасида ҳам ҳарбий жанговорлик руҳидаги йўғон овоз билан куйланадиган кўшиқ етакчилик қилади. Миллоддан аввалги VI асрда Испания ҳудудида яшаган ибер қабилаларининг шимолий томондан кириб келган кельтлар билан аралашishi натижасида баск халқи пайдо бўлган. 1910 йилда басклар тарихини тадқиқ қилган Ф. Гаскуэ уларнинг муסיқаси Франциянинг Бретен вилояти ва Буюк Британиянинг Уэльс ҳудудида яшаган халқлар муסיқасига жуда ўхшаш эканлигини таъкидлайди.

Каталония муסיқасида эса француз ва ҳабашлар муסיқасининг таъсири катта. Испания марказида жойлашган Кастилия ҳамда жанубдаги Андалусия ва Галисий вилоятларида истиқомат қилувчи халқларнинг муסיқаси ҳам ўзгача ҳисобланади.

Миллоддин аввалги 1100 йилда Ўрта Ер денгизи орқали Испания ҳудудига кириб келган финикияликлар, юнонлар, карфагенликлар ўзлари билан бирга, шарққа хос бўлган муסיқий меросини ҳам олиб келганлар. Миллоддан аввалги V асрдан бошлаб испан халқи муסיқасига лотин-рим муסיқаси ҳам ўз таъсирини ўтказган. Рим географи Страбон ўзининг “География” асарида испан халқларининг муסיқа асбобларидан арфа, икки тешикчали най, труба, турли ноғоралар, шунингдек, пантамимо кўринишидаги рақслари ҳақида маълумот берган. Рим империяси даврида Испанияга христиан дини билан бирга, ушбу динга хос бўлган турли диний ва муסיқий мадҳиялар, куйлар кириб келди ва христиан дини мадҳиялари испан тилида ижро этила бошланди. Шу билан бирга, испаниялик Исидора, Евгений Толедский (656 йилда вафот этган), Индефонсо (607–667) каби

композиторлар диний мадҳияларга испан куйларини басталадилар. Шу билан бирга, улар испан мусикаси шаклланишига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

711 йилда Гибралтар бўғози орқали кириб келган араблар Испанияда ўз хукмронлигини ўрнатгач, испан мусикасига араб мусикаси ўз таъсирини кўрсатди. Жумладан, араб мусикачиси Зариаб испан ва араб оҳанглари асосида 10 000 дан ортиқ кўшиқ ёзган. Ушбу кўшиқлар асосан Испаниянинг Андалусия худуди аҳолиси орасида кенг тарқалган.

XIV асрда трубадурлар (сайёр шоир, кўшиқчилар) мусикаси жанри равақ топган. Шунингдек, испан кўшиқчилари томонидан кантига, албада, пастурая, ретроен жанрларидаги куйлар маромига етказиб ижро этилган. XV аср ўрталарида лўлиларнинг катта тўлкини Испания жанубига кириб келди ва испан тилида ўз оҳанглари оммалашшига ҳисса қўшди.

XV–XVI асрларда яшаган испан мусикашунослари Б. Рамос де Пареха, Ф. Салинаслар испан мусикаси назариясини яратганлар. Бу эса XVII–XVIII асрларда испан миллий мусикаси асосида опера жанри – сарсуела ҳамда лирик мусикали комедия жанри – тонадилья вужудга келишига олиб келган.

XIX аср охири испан мусикаси ривожига катта ҳисса қўшган Ф. Педрел ва унинг издошлари И. Альбенис (1860–1909), Э. Гранадос (1867–1916), М. де. Фалья (1876–1939) янги мусика мактабларига асос солдилар. Уларнинг ижоди испан мусикасининг юксак чўққиси ҳисобланади. Исаак Альбенис – мохир композитор, истеъдодли пианиночи ҳисобланади. Унинг испан куйлари асосида яратган “Пепита Хименис”, “Флоридалик Сан Антонио” каби опера асарлари жаҳонга машҳур бўлди. Энрико Гранадос эса фортепиано куйлари асосида яратилган испан миллий рақсларини жаҳон саҳнасига олиб чиққан. Мануэль де Фальянинг ёшлиги Испания шарқида жойлашган Кадис оролида ўтган. Бу орол аҳоли орасида қадимий финикияликларнинг мусикаси кенг тарқалган. Мануэль де Фалья ушбу мусика куйлари асосида яратилган кўшиқларни тинглаб катта бўлган. Кейинчалик у Парижга ўқишга кетиб жаҳон мусикаси сирларини ўрганади. Унинг “Тўрт испан пьесаси” асари фортепианода ижро этилган бўлиб, бутун Испания бўйлаб саёҳати давомида яратилган. Шунингдек, у яратган “Андалусия”, “Каталония”, “Кастилия”, “Баскония” каби асарларда испан миллий мусикаси ва рақслари мужассамланган. Мануэль де Фальянинг “Испания тунги боғлари”, “Монтаньеса”, “Атлантида” ораториялари айниқса европаликлар аҳолиси орасида кенг тарқалган.

XIX аср ўрталаридан Испанияда мусика муассасалари ҳам очила бошлади. Жумладан, 1830 йили Мадридда, 1847 йилда Барселонада консерваториялар очилган.

XX аср испан ижрочилик санъати юксак поғонага кўтарилди. Миллий озодлик уруши йилларида испан мусикашунослари С.Бакаресе, Э.К.Чапи, К.Паласионларнинг ватанпарварлик руҳида яратилган куйлари ва кўшиқлари омма орасида севиб ижро этилган. Генерал Франко диктатураси (1939–1975) даврида кўпгина испан мусикачилари чет элларга чиқиб кетишга мажбур бўлган.

Ҳозирги кунда замонавий мусика мактаблари – Барселона, Мадрид, Бенидром ва ҳатто Канар оролларида ҳам мавжуд. Мусикачилар испан куйларини жаҳонга танитмоқда. Испанияда замонавий опера намояндаларидан Хосе Карреранинг тенори, Пласидо Домингонинг драматик тенори ва лирик баритони, Монсеррат Кабальенинг сопраноси жаҳон операсида машҳур ва маълумдир.

Испан рақслари – эҳтиросга бой, шўх, завқ-шавқли, гитара ва қайроқлар

билан ижро этиладиган рақслар туркуми. Испан рақсларини тўрт гуруҳга ажратиш мумкин: а) Испания халқ рақслари; б) Фламенко рақслари; в) мумтоз рақслар; г) замонавий испан рақслари.

Испания халқ рақслари XV асрда пайдо бўлган “мореска” ракси бутун Европа халқларига таниш. XII асрда француз рақслари таъсирида шаклланган сарабанда ракси, бука жангини акс эттирган пасадобл ракси, шунингдек, хота, сардана каби рақслар ҳам испан халқининг миллий рақслари қаторига киради.

Испан миллий рақсларидан бири – фламенко кўп мамлакатларда маълум ва машхур. Ундаги ҳар бир шўх ва жозибали ҳаракатлар испан халқининг миллий руҳи билан суғорилган. Дастлабки фламенко ракси испан лўлиларининг ҳаёти, маданияти, мусиқа санъатини акс эттирувчи куй ва қўшиқлар жўрлигида ижро этилган. Кейинчалик испан миллий маданияти бойиб, фламенко ашула рақсларига бутун Испания аҳолисининг турмуш тарзи ва маданий ҳаётини акс эттирувчи жозибали белгилар қўйилди.

Испан йигит ва қизларининг гитарадан таралаётган куйига жўр бўлиб, жуфт-жуфт ракс тушиши ҳам ўзгача гўзал. Баъзан испан раққос ва раққосалари мусиқасиз, сахна полида депсиниб, муайян куйни эслатувчи товуш чиқариши, хонандаларнинг жўр бўлиб, шўх ашулалар айтиши, мухлислар қарсаги янграётган садолар шунчалик жозибалики, уларни кўриб ва эшитиб диллар хушнуд бўлади. Хуллас, фламенко испан ракс санъатини дунёга танитган сарчашма санъат намуналаридан бири. Фламенко билан балет уйғунлашган рақслардан бири – “Estilizacion” испан мумтоз ракси сифатида жуда машхурдир.

*Шерали ҚЎЛДОШЕВ,
ЎзДСМИ доценти*

Театр

Испанияда томоша санъатининг шаклланиши антик даврларга бориб тақалади. Хусусан, Пиреней ярим оролида яшаган қабилаларнинг халқ маросим ўйинлари ва пантомима рақслари илк театр учкунлари сифатида намоён бўлган. Том маънода театр анъаналарининг қарор топиши эса қадимги Рим билан боғлиқ. Маълумки, милоддан аввалги I ва милодий V асрлар оралиғида Испания Рим мустамлакасига айлантирилган. Мазкур жараёнлар бевосита Рим театр маданиятининг Испанияда ҳам кенг тарқалишига олиб келди.

Ўрта асрлар Испания театр санъатида диний йўналишдаги мистерия ва литургик драмалар етакчилик қилди. Тахминан XVI аср ўрталарида Испанияда диний мифология сюжетлари асосида сахналаштирилган “муқаддас спектакллар” номли драмалар пайдо бўлди. Чуқур миллий асосга эга халқ комедия театрлари шакллана бошлади. Кейинчалик улар испан театр санъатининг қарор топишига кучли таъсир кўрсатди.

XIV–XV асрлар Испанияда кўнгилочар сарой театрлари ташкил этилди. Мазкур театрларда асосий ролларни қирол ва қироличага хушомад қилувчи ҳаваскор сарой аъёнлари ижро этишган.

XVI аср иккинчи ярми Испания ижтимоий ҳаётида черковлар асосий ўринни эгаллади. Шу боис черковлар қошида корраль деб аталувчи оммавий ҳаракат театрлари ҳам пайдо бўла бошлади. Дастлабки шундай театрлар Мадридда ташкил топди. 1572 йил “Корраль де ла Крус”, 1582 йилда эса “Корраль дель Принсипе” театрлари очилди. Улар Барселона, Валенсия, Севилья каби катта шаҳарларда ҳам томошалар кўя бошлади. Гарчи бу театрлар черков тасарруфида бўлса-да, улардаги спектакллар кенг оммага мўлжалланган эди. Уларда Уйғониш даври инсонпарварлик ғоялари устувор бўлган. Ўша даврнинг энг машҳур муаллифларидан бири испан драматурги Лопе де Вега эди.

XVI аср охирида корраль театрларида кўп сонли профессионал труппалар иштирок этган. Уларни таниқли актёрлар бошқаришган. Бироқ коррал театри фаолияти осон кечмаган. Қирол саройи мулозимлари ҳар қандай йўл билан бўлса-да, бундай театр ижодини ўз назоратига олишга уринган. Ҳамма жойда репертуар устидан шафқатсиз цензура ўрнатилган, зодагонлар мавзусидаги спектаклларга одатда рухсат берилмаган, баъзан эса маълум актёрларнинг саҳнага чиқиши тақиқланган.

Худди шу даврда испан жамиятининг юқори табақа вакиллари манфатини ифодалаган сарой театрлари ривожланган. Шунинг учун ҳам улар ҳокимият томонидан алоҳида назорат қилинмаган. XVII аср бошларида Эль Прадо ва Буэн Ретиро қироллик саройларида нафақат аъёнлар, балки, оддий аҳолининг ҳам саройга киришига рухсат берилган ва спектакллар учун махсус бинолар жиҳозланган. Қироллик театри репертуарида асосан мифологик мавзудаги пьесалар саҳналаштирилган.

XVII аср охирида Испания сиёсий қудратининг таназзули билан театр ҳам миллий асосларини йўқотиб, том маънода француз классик ва сентименталь театри таъсирида қолиб кетди. XVIII асрда испан буржуазиясининг кучсизланиши “сайнет” ва “сарсуел” номли бир пардали маиший мусиқа комедияларининг кўпайишига олиб келди. Мазкур жанрда зодагонларнинг биқик турмуши ва сарой муҳитини нозик пародиялаб ифодалаган Роман де ля Брус (1731–1794) шуҳрат қозонди.

Франция театрининг XIX асрдаги таъсири испан театрида романтизм йўналишининг кучайишида кўринади. Галиано (1789–1865), Хосе Эчегерай (1832–1916) ва бошқа драматурглар ўзларининг романтик драмаларида ҳақиқатдан чекиниб, эски испан театрини тиклашга интилишган. Ўша даврнинг эътиборли драматургларидан Перес Гальдос (1845–1920) ўзининг реалистик пьесаларида сарой романтизмга кескин қарши чиқади. У клерикализмни (“Электра”) танқид қилиб, хайрихоҳлик билан шаҳар хунармандлари ҳаётини (“Фортунага Хасина”) ифодалайди.

XX асрда кўпгина испан театрлари репертуари ўз йўналишини оддий одамлар хоҳишига кўра ўзгартирди. Мамлакатнинг аксарият театр саҳналарида кичик жанрлар, шунингдек, комедия ва мелодрамалар устунлик қила бошлади. 1931 йил Испанияда республика бошқарув тартиби жорий қилингандан сўнг испан театрини ислоҳ қилиш бўйича муайян ишлар амалга оширилди. Таъкидлаш жоизки, шундан кейин театр анчагина демократик кўриниш касб эта бошлади.

Фашистлар диктатурасининг ўрнатилиши (1939–1975) испан театрига салбий таъсир кўрсатди. Жабр-зулмлар бироз тарқалгач, эски драмалар саҳна юзини кўра бошлади. Шу тариқа испан театри яна оёққа турди. 1975 йилда Испания давлати театр биноларини томошабин талаби ва

дидига мос қилиб, соҳани қайта ривожлантириш ҳаракатига тушди. 1978 йили Мадридда Халқ демократик драма театри маркази ташкил этилди. Унда ҳозирги замон драматурглари Х.М.Мендес, Ф.Нева, Л.Риаса асарлари қаторида Сервантес, Гарсиа Лорка асарлари ҳам сахналаштирилди. Мадрид билан бирга Барселонада ҳам “Озод” кооператив театри ташкил топди.

Бугунги кунда испания театрлари Европанинг етакчи театр марказларидан ҳисобланади. Айниқса, Мадрид ва Барселонада фаолият юритиб келаётган қирққа яқин театр замонавий мумтоз сахна асарларини томошабинларга ҳавола этмоқда. “Гарсиа Барбон”, “Лопе де Вега”, “Вильяморт”, “Сарсуэл”, Қироллик театрлари, “Лицеу”, “Фоля” каби катта театрлар ҳозирда қизғин ижодий изланишда. Мазкур театр жамоалари испан сахна санъатини дунёга танитиб келмоқда.

Ғуломжон МИРАҲМЕДОВ
тайёрлади

Кино

Испания кинематографияси қарийб юз йилдан зиёд фаолияти давомида нафақат Европа, балки, бутун жаҳон кино мухлисларининг эътирофига сазовор бўлди.

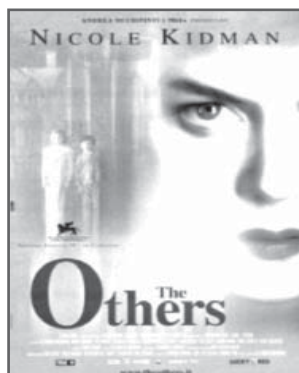
Жаҳонда кино санъатининг кашфиётчилари сифатида машҳур ака-ука Люмерлар томонидан яратилган картинанинг дастлабки кино намоиши 1895 йилнинг 5 майида Мадридда бўлиб ўтди. Кейинчалик ушбу намоишдан таъсирланган Александр Промео Барселона ва Мадридни тасмага муҳрлади.

Фотограф ва режиссёр Фруктуос Хелабертнинг “Қахвахонадаги жанжал” картинаси тасмага олинган илк испан бадий фильми ҳисобланади. 1914 йилдан эса Барселона “кино ишлаб чиқариш маркази”га айланди. Флориана Рея суратга олган “Аразонча мардлик”, “Христофор Колумбнинг ҳаёти ва Американи кашф этиши” сингари дастлабки овозсиз фильмлар яратилди.

1928 йилда Мадридда киноклуб ташкил этилиши Испан кино санъатида янги босқични бошлаб берди. Киноклуб режиссёрлар учун маҳорат маркази бўлиб қолди, марказга кўплаб режиссёрлар ва кинооператорлар уюшди. Худди шу йили режиссёр Франсиско Элиас Рикельме биринчи бор “Қуёш дарвозасининг сири” номли овозли кинокартинасини томошабинларга тақдим этди.

1936 йили мамлакатда авж олган фуқаролар уруши тугагач, Кинематография миллий департаменти ташкил қилинди ва кинодан мафкуравий тарғибот минбари сифатида фойдаланила бошланди.

Бу даврда испан киносанъатида режиссёрлар Ф.Икинонинг “Тирик мурда”, Рафаель Хильнинг “Нур изи”, Хуан де Рудиянинг “Ақлдан озган муҳаббат”, Артуро Роман, Хосе Луис Сазнс де Эрсдиаларнинг “Раса” син-

гари фильмлари энг кўзга кўринган кино асарлари сифатида баҳоланган.

1962 йилдан Испания Кино бош бошқармаси ташкил этилиши ва ҳукуматнинг қўллаб-қувватлаши замонавий испан киносининг шаклланишига туртки бўлди. Марио Камуси, Мигелия Пикассо, Франсиско Регейро, Мануэль Саммерс, Карлос Саура каби режиссёрлар етишиб чиқди. “Тўла хола”, “Яхши муҳаббат”, “Алвондан сарикқача”, “Ов” сингари бадий фильмлар мухлислар томонидан илиқ кутиб олинди. Мавзулар кўлами ва жанрлар хилма-хиллиги билан испан кинематографияси Европада ўзига хос ўрин эгаллади.

Кино асарларни тарғиб қилиш мақсадида 1967 йили Испаниянинг Ситжес шаҳрида кинофестиваль ўтказилди. Кейинчалик бу тадбир Каталония Халқаро кинофестивали сифатида машҳур бўлиб кетди ва Европа кинематография танловларининг энг яхшиларидан бири бўлиб қолди. Айниқса, бу кинофестиваль фантастика йўналишида намоён этилган фильмлари билан ном қозонди. Бу жанрда ижод қилган, режиссёр Хесус Франкони киномухлислар яхши танийди.

Кастилия лаҳжасидан ташқари бошқа испан лаҳжаларида ҳам маданий мерос яратиш ишлари кенгайиб кетди. Кўплаб санъат асарлари яратилган ва тадқиқ қилинадиган марказлар вужудга келди. Масалан, Каталония кинематография институти ва бошқалар шулар жумласидандир. Уларда нафақат режиссёрлар, балки кинооператорлар, актёрлар тайёрлаш ишларига ҳам катта эътибор берилди.

Мамлакатда ишлаб чиқилган фильмларни қўллаб-қувватлаш учун турли йўналишдаги мукофотлар таъсис этилди. Хусусан, 1987 йили испан фильмлари учун Оскар даражасидаги Гойя мукофоти асос солинди.

Бугунги кунда ҳам испан киносанъати тараққиёт йўлида давом этмоқда. Испания кўплаб халқаро кинофестиваллар, танловлар, анжуманларга мезбонлик қилади. 1953 йилда ташкил қилинган “Сан-Себастенда-Кино” халқаро фестивали ҳозирги кунда Вальядомида шаҳрида ўтказиб келинмоқда.

Испан киноси халқаро микёсда ҳам алоҳида ўрин тутди. Соҳада кўплаб таниқли режиссёрлар, операторлар, актёрлар самарали ижод қилиб келмоқда. Улар орасида кинооператор Нестор Аммендос, актёрлар: Фернандо Рей, Антонио Бандерос, Фернандо Фернан Гомес, Хавер Бардем, актрисалар: Пенелопа Круз Моура, Морибель Верду ва бошқалар бор. Улар испан киносанъатининг ҳақиқий кашфиётлари саналади.

*Иқбол МЕЛИҚЎЗИЕВ
тайёрлади*

Музей

Испания музейлари ўз бағрида санъатнинг нодир дурдоналарини сақлаб келаётган тарихий аҳамиятга эга кўхна бинолар сифатида дунёга машҳур. Шундай музейларидан бири Мадрид шахрининг тарихий марказида жойлашган Прадо музейидир (испан тилида “ўтлок”, “майсазор” деган маъноларни англатади). 1405 йилда қирол Энрике III бу ерда овчилар уйчасини курдиради. Кейинчалик бу уйча ўрнида қирол Карл I ўғлига атаб сарой барпо этади.

Бугунги кунда Прадо музейи Европанинг энг яхши рангтасвир галереяларидан бири ҳисобланади. Музей 1830 йилда омма учун очиқ деб эълон қилинди. Прадо испан қиролларининг суратлар жамланмаси асосида шаклланган. Музей ташкил этилган вақтда бу жамланмада 319 та асар бор эди. Ҳозирда эса музей хазинасидан 8000 га яқин картина, 1000 дан зиёд ҳайкалтарошлик намуналари ва 12 000 дан ортиқ халқ амалий санъатининг нодир намуналари ўрин олган. Музей италян, фламанд, испан, инглиз, француз, немис мактаби каби рангтасвир ҳамда ҳайкалтарошлик, декоратив санъат намуналари, қаламтасвир ва эстамп (ганч, гипс, қоғоз ва бошқаларга босиб туширилган ёки кўчирилган гравюра, расм) асарлари бўлимларига бўлинади. Прадо музейида Диего Веласкес, Эль Греко, Франсиско де Гойя, Хусепе де Рибера, Франсиско де Сурбаран каби дунёга машҳур рассомларнинг асарлари сақланади. Пабло Пикассонинг машҳур “Герника” асарини ҳам айнан шу музейда учратиш мумкин. 2003 йили музей Тицианнинг дунё музейлари хазинаси ва шахсий коллекциялардан ўрин олган барча асарларини тўплаб катта кўргазма уюштирди.

Испания қироли Филипп II номи билан боғлиқ музейлардан бири бу Эскориалдир. У Мадрид яқинидаги Сьерра де Гвадаррама тепалигида жойлашган. Эскориаль меъморий мажмуасига “дунёнинг саккизинчи мўъжизаси”, “тошдаги симфония” каби номлар билан таъриф берилган.

Эскориаль мажмуасининг қурилиши 1557 йил 10 августда бошланган. Дастлаб бу ерда Филипп II авлиё Лаврентийга атаб черков барпо этади. Қирол Карл V даврида эса черков атрофига сарой қурилади. Саройнинг биринчи ғишти 1563 йилда қўйилган. Қурилиш 21 йил давом этади. Саройнинг бош меъмори Микеланжелонинг шогирди Хуан Баутиста де Толедо эди. Унинг вафотидан сўнг сарой қурилишига 1569 йилда машҳур меъмор Хуан де Эрера киришади. Қасрнинг безак ишларида энг сифатли қурилиш материалларидан фойдаланилган. Саройни безашда ўз даврининг энг яхши усталари қатнашган. Ёғоч ўймакорлиги ишлари Куэнке ва Авила, мрамар безаклари Арасен томонидан ишланган. Ҳайкалтарошлик намуналари эса Милан шахридан келтирилган. Бронза ва кумуш безаклари Толедо, Сарагос ва Фландрия усталари томонидан бажарилган. 1584 йил 13 декабрда мажмуанинг охириги тоши қўйилган. Шундан сўнг рассомлар, безакчи усталар безак ишларини бошлашган. Улар орасида италиялик машҳур рассомлардан П. Тибалдини, Л. Камбязо, Ф. Кастелло ва бошқалар бор эди.

Эскориаль мажмуаси 15 галерея, 16 патио (ички эшиклар), 13 бутхона, 300 монастир, 86 зина, 9 минора, 9 орган сози, 2673 ойна, 1200 эшик, 2 музей ва 1600 картинали жамланмадан иборат.

Эскориаль мажмуаси таркибида иккита катта музей мавжуд. Биринчи музейда Эскориалнинг қурилиши, меъморларнинг иш режалари, лойиҳалари, эскизлари, қурилиш ашёлари ва масштабли моделлар сақланади.

Иккинчиси бадий музей ҳисобланиб, у 9 та катта хонадан иборат. Музей залларида XV–XVI асрларга оид полотнолар ўрин олган. Улар орасида Босх, Веронезе, Тинторетто, Ван Дейк каби машҳур рассомларнинг асарлари мавжуд.

Эскориаль мажмуаси очик осмон остидаги музей ҳисобланиб, меъморий иншоотлар санъат асари даражасида безатилган. Биргина Эскориаль таркибига кирувчи черковнинг шифти ва меҳроб қисмини 43 испан ва италиялик рассомларнинг асарлари безаб турибди. Эскориаль пантеони эса бронза, мрамар ва яшм тошлари билан ишлов берилган ноёб меъморий обида ҳисобланади.

Испания музейлари орасида асосан тарихий-бадий ҳамда уй-музейларни кўплаб учратиш мумкин. Жумладан, Сальвадор Далининг Фигерас шаҳридаги театр музейи, Жирона вилоятидаги Пуболь қасри рассом истиқомат қилган тарихий обидалар ҳамда унинг ижодига бағишланган замонавий музейлардир. Шундай музейлардан машҳур испан рассоми Пабло Пикассо ижодига бағишланган, Барселона ва Малага шаҳарларидаги музейларни, Толедодаги Эль Греко ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ музейни санаб ўтиши мумкин.

*Гулираъно ОРИФЖОНОВА
тайёрлади*

ИСПАН ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР

УЙҒОНИШ ДАВРИ ШЕЪРИЯТИДАН

*Рус тилидан
Маҳкам МАҲМУД
таржимаси*

Ўрта асрларда аслзода табақа вакиллари бўлган испан шоирлари антик поэзиядан кўра кўпроқ Данте, Петрарка, Саккетти, Тассо, Ариосто шеърларидан таъсирланиб итальян шеърияти мактаби йўналишида терцетлар (учликлар), канцоналар, сонетлар, эклогалар, элегиялар ёза бошладилар. Бу йўналиш етакчилари Хуан-Боскон-и-Алмуҳовир, Гарсиласа де-ла Вега, Диего Мендоса, Балтасар дел-Алкасар, Фернандо де Эррере ва бошқалар мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатида фаол иштирок этадилар. Гарсиласо де ла Вега насл-насаби “Испан Плутархи” деб шуҳрат қозонган тарихчи Фернан Гусманга боғланади. У бир айби учун испан қироли Карл V томонидан Дунай дарёси оролидан бирига сургун қилинади. Шоир 35 ёшида Францияга қарши Прованс урушида ҳалок бўлади. Асарларини Боскон-и-Алмуҳовирнинг беваси ўз эрининг асарлари билан бирга нашр этади. Машҳур испан адиби ва шоири Мигел де Сервантес номи эса барчага яхши таниш. Испания Уйғониш даври сўнгидаги санъаткорлардан бири бўлган Сервантес шеърларида ватанпарварлик руҳи кучли. Биз куйида испан Уйғониш даврининг мазкур уч ижодкори шеърларидан айрим намуналарни эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

ХУАН БОСКОН-И-АЛМУҲОВИР

(1490–1542)

Таниқли испан шоири, жамоат арбоби. Барселонада зодагон оилада туғилган. 1507 йилдан қирол саройида, жумладан, император Карлос I саройида хизмат қилган. 1532 йили Испаниянинг Италиядаги мухтор элчиси бўлган. У шеъриятда “Италия мактаби” асосчиларидан бири ҳисобланади.

(Дўстим дон Диего де Мендосага мактубдан)

*Бу дунёда йўллар кўндир,
Хатарларни қолдирсанг ортда,
Шунинг ўзи яхши йўлдир.*

*Баъзилар мол-дунё излаб,
Қўшни юртни қилар вайрон.
Найзабозлик қилар хезлаб.*

*Сарсон кезмай дунё бўйлаб,
Оилада топдим роҳат,
Аёлимга садоқат сақлаб.*

*Менга уруш, бойлик керакмас,
Бировларни қириш керакмас,
Қонхўр юрак тоза юракмас.*

*Менга маъқул яшаш тинч-омон,
Оиламда ёзиб дастурхон,
Табиатдан топамиз эҳсон.*

*Кўнглим тинчдир, аёлим гўзал,
Гоҳи вақтлар чиқса-да жанжал,
Ярашурмиз шу он, шу маҳал.*

*Камчилик йўқ емоқ-ичмоқдан,
Қисилмадик сира томоқдан,
Фарзандлару набиралар ҳам.*

*Болали уй бозор дейдилар,
Шодлик йўқ уй мазор дейдилар,
Болалар одобли, кўнгли хотиржам.*

*Шаҳарда ҳам уй-жойимиз бор,
Агар шаҳар бўлиб қолса тор,
Қишлоқ кутар бизни интизор.*

*Бизни кутар ям-яшил ўтлоқ,
Яшил қирлар ва узумзор боғ,
Гоҳо келар шаҳардан дўст-ёр.*

*Ёз чилласи бунда қийнамас,
Ғир-ғир эсар шамол ҳар нафас,
Сурув-сурув қўйлар қайтишар.*

*Уйнаб-кулиб қирлар бағридан,
Биз ҳам бироз ҳориб қайтамиз,
Уй томонга – дала сайридан.*

*Уйимизда ёзиқ дастурхон,
Уй бекаси кутар шод-хандон,
Йўл чарчогин унутамиз тез.*

*Дастурхонга қўйилар шу кез
Турли мева-чева, тузлама.
Чанқоқбосди шарбат ҳам тайёр.*

*Патнисларда тилларанг узум,
Олма, ноклар устида райҳон.
Саховати беминнат кузнинг.*

*Пишлоқ ҳам бор эчки сутидан,
Сигир сути ҳозир соғилган,
Товуқ гўшти келар кетидан.*

*Қонли урушларда топилган шухрат,
Қотиллик-ла топилган бойлик
Кимга керак, тинчлик чиройлик.*

ГАРСИЛАСО ДЕ-ЛА ВЕГА

(1501 ёки 1503–1536)

Испан шоири, ҳарбий амалдор. Толеда саройга яқин бўлган зодагон оилада туғилган. Карл V ҳукмронлиги даврида ҳарбий ҳаракатларда иштирок этган, дипломатик вазибаларни бажарган. Унинг ижоди испан шеърлятининг ифтихорига айланиб, мақол ва шиорларга айланган. Адабий мероси унчалик катта бўлмаса-да, жаҳон шеърляти ихлосмандларининг эътиборини қозонган.

ИККИНЧИ ЭЛЕГИЯ

Босконга бахшида

*Дўстим Боскон, зиёрат қил
Дардан элин доҳийсин.
Уларни куйламиш Вергилий.*

*Бош узра ҳилтирар
Испан байроғи,
Африка қаҳрамони –
Юртимиз кўз қароғи.*

*Жангда ўзин аямай,
Қўрсатаркан жасорат,
Мукофот истар кўнгли,
Ўлим учун каффорат.*

*Аммо оқил одамлар
Истамайди урушини.
Тинч меҳнат қилиб улар,
Истар давр суришини.*

*Ахли диллар кўзлайди
Фазл-ла камол топишни.
Сира истамас улар
Низо, жанжал, қопишни.*

*Баъзилар бор заҳарда
Яхши кўрсатар ўзин.
Ботинида аксинча
Ўяр дўстларин кўзин.*

*Мен ўртача йўл тутдим,
Шухрат топиб ижоддан,
Зеб-зийнатни унутдим.
Узоқман гирдибоддан.*

*Баъзилардай кечалар
Висол излаб чопмадим.
Шилқимлик, бузуқликдан
Бирор маза топмадим.*

*Элегия ёзай деб,
Қайга бошлар қаламим?
Ёзганим сатира-ку,
Ё олдимми аламим?*

*Бўпти, дўстим, энди қайтай,
Мавзуимнинг бошига.
Маъюс оҳанг ярашади
Гарсилоса ёшига.*

*Гоҳо мақтов эшитиб,
Яшайман камтарона.
Сиздай азиз дўстларни
Қилиб гоҳо тарона.*

*Фаришталар безайди
Умрим лаҳзаларини,
Қайғу чарчоқ йўқолар
Ижод богчаларида.*

*Илҳом париларига
Дилим очиб яшайман.
Ижоду меҳнат билан
Вақтни ортга ташлайман.*

*Аммо қалбда оғир дард,
Ватанимдан жудолик
Не-не бойликдан аъло
Ўз юртимда гадолик.*

*Уруш тангриси – Марсга
Кўп йиллар қилиб хизмат,
Энди барча топганим –
Қувғиндилик ва гурбат.*

*Жудолик диёрида
Олов куйдирар жисмим.
Тирикликда кўрмасам,
Ватанга етар исмим.*

*Бундан кўра яхшийдим
Жанг чоғида ўлганим.
Кўрмас эди ганимлар
Ўзга юртда сўлганим.*

*Умидим бор – дўстларга
Узрларим айтарман.
Гар ўлмасам, бир куни
Она юртга қайтарман...*

МИГЕЛЬ ДЕ СЕРВАНТЕС СААВЕДРА

(1547–1616)

Машҳур испан адиби. У Испаниянинг Алькала-де-Энарес шаҳарчасида кўчманчи табиб оиласида туғилган. “Сеҳргарлар мени омаддан жудо қилиши мумкин, аммо улар мени жасорат ва эрдан маҳрум қила олишмайди” – бу сўзлар Сервантеснинг жаҳон адабиётида машҳур “Дон Кихот” романидан олинган бўлиб, том маънода муаллифнинг таржима ҳолини англатади. Сервантес аввал Италияда яшайди ва ўша ерда 1570 йили ҳарбий хизматга ёлланади. 1580 йили Испанияга қайтиб, ҳаётини янги соҳа – театрда бошқатдан бошлайди.

Сервантес бутун ҳаёти мобайнида шеър ёзган. Аммо у шеърларини насрий асарлари таркибига киритиб, қаҳрамонларига нисбат беради. Фақат XX асрга келиб унинг шоир сифатида ўзига хос овози борлиги кашф этилди.

ИСПАНИЯ НИДОСИ

*Эй, озод, тоғлардан юксак осмон,
Кўнгилни ёритиб турасан ҳамон,
Испания яшнар меҳринг нуридан,
Халқим севар сени кўнгил тўридан.
Аммо, тингла, тургил қошимда,
Сўйлай, нелар ўтмиш бошимдан.
Қайғуларим айлайин баён,
Тингла мени, ҳамдард, меҳрибон.
Бир замонлар бахтли эдим мен,
Ҳозир эса аҳволим ёмон.*

*Наҳот бегоналар ҳукм этар бунда,
Жабру зулм қилар кундузу тунда.
Наҳотки мусаффо бўлмас осмоним,
Наҳот яна келмас хурлик замони?
Қачон эсар бунда бахтим шамоли,
Байрогим ҳилтирар очиб жамолин?
Ўйлаб кўрсам, ўзимда айб бор,
Ўғлонларим севар жангу жадални,
Урушларда шуҳрат излайди такрор,
Аҳилликни билмас, беқарор.*

*Уйимга ўт қўйди ганимлар,
Зилзиладан ёрилди бағрим.
Не чандиқлар қолди танзимда.
Ёвуз кучлар тилдилар сағрим.
Хоинлар қулликка мени сотдилар,
Гоҳ Юнон, Карфаген ўтга отдилар.
Билмадим, не учун мунчалар сазо,
Эҳтимол, гуноҳим учун бу жазо.
Сенинг ҳукмингмиди бу, эй, осмон,
Ё тақдирда борми шум замон?*

*Уларга бегона қардошлик руҳи,
Низою жанжалдан излар шуқуҳин.
Фалокатлар қанча келса ҳам бошига,
Бирлашмас, тилаги, мақсади бошиқа.
Ғанимларга қўл келар бу ҳол,
Ўзаро низолар қилар бемажол.
Барбарлар гуриллаб кирар бемалол,
Юртда ҳамжиҳатлик бўлмаса доим,
Юртни ҳам, халқни ҳам севмас худойим.*

ЛУИС ДЕ ГОНГОРА

(1561–1627)

*Рус тилидан
Омон МУХТОР таржимаси*

Мумтоз испан шеърляти намояндаси. У зодагон оилада туғилиб, асосан, фан ва дин аҳли даврасию салтанат доирасида ҳаёт кечирганига қарамай, доим оддий одамлар орасида бўлгани, камтар, хокисор яшагани илмий адабиётларда таъкидланади. Гонгора шеърляти унинг ҳаётлик давридаёқ катта шуҳрат қозонган. Унга бағишлаб китоблар ёзилган, рассомлар унинг тасвирини ўз асарларида муҳрлаб қолдирганлар. Гонгора шеърларида тафаккур кенглиги ва манзаралар тиниқлигини Гарсиа Лорка ҳам таъкидлаган.

Гонгора Ғарбга ҳам, Шарққа ҳам бирдек чексиз ҳурмат билан қарайди. Ҳикоятларга ўхшаш асарларини шоирнинг ўзи романтик руҳда, испан халқ қўшиқларига суяниб ёзгани учун романслар деб атайди.

СЕВГИ ЕРУ КЎКДА БЎЛГАН МУНОЖОТ

*Ўтиб-ўтмай шўх-шодон
Тўй-томоша, онажон,
Шуми дунёда шева? –
Қолдим ёшигина бева.
Қандай қилмайин, ахир,*

*Кўзёшимни шайқатор? –
Ичган май бўлиб тахир,
Аскарликка кетса ёр.
Қўйинг, борай қирғоққа,
Дардларимни ювмоққа!*

Нега кўндим мен шўрлик,
Керакмиди шу никоҳ? –
Бир дам бахтдан масрурлик,
Сўнг йўлда қазилган чоҳ.
Қайсидир олис ерда
Сенга келса ўлим гар –
Билгин, мени ҳам бирга
Кўмган каби бўлурлар.
Кўйинг, борай қиргоққа,
Дардларимни ювмоққа!

Сени этмоқни ҳалок,
Аниқ, истайди ганим.
Кўксим қанча қилмай чоқ,
Музга айланган танним.
Гарчи ёруғдир олам,
Дилда сўнди бутун нур.
Бу не ҳасрат? Не алам? –
Кўзларимни куйдирур.
Кўйинг, борай қиргоққа,
Дардларимни ювмоққа!

Кўйинг! Дарё бўйида
Таралсин ўтли оҳим.
Ёнганим ишқ кўйида –
Шудир фақат гуноҳим.
Оқизмай қанча кўзёш,
Узилдим қора кундан.
Кўксимда оғир бир тош,
Қутулмоқ мушкул ундан.
Кўйинг, борай қиргоққа,
Дардларимни ювмоққа!

Менинг ўрнимда ким у
Чекмасди мендек нола?
Юрибман баъзан жим-у,
Дардим кўкка ҳавола.
Қалби бўлган ҳар бир жон
Сезса, титрар зоримдан.
Айрилдим-ку, онажон,
Мен ўз навбаҳоримдан.
Кўйинг, борай қиргоққа,
Дардларимни ювмоққа!

Биз ухламай гоҳи тун,
Исиниб қалб кўрида –
Эслайман – кўздан учқун
Сочардик ой нурида.
Шу бахт косаси синди,
Энди ой зор, мен ҳам зор.
Кўрна-тўшагим энди
Ерда ётган қалин қор.
Кўйинг, борай қиргоққа,
Дардларимни ювмоққа!

* * *

Ўз қавмининг пешвоси ҳабаш,
У – жангларда билмай хавотир
Қилич сермаб елган баҳодир,
Керак пайтда мулоим, дилкаш.
Ҳар қадамда қулми, хўжамии –
Унга шундан берар эътибор.
Тўлдиради одам кўчани,
У ўтганда кўчадан кибор.
Билгани ор, шараф ва амир,
Ҳарбда келган нақдинадан бот
Масжидларни тиклаган бу зот,
Барча ишда излайди замир.
Унинг баъзан иродасидан
Гарчи ёвлар қучанлар зиндон –
Биров чиқиб эл орасидан
Пичоқ қайраб юрмаган пинҳон.
У испанлар тортганда кўйин,

Қайтарган ҳам қонли босқиндан...
Фақат билмас амир хоҳишин,
Амир қандай хаёлга минган.
Ўйламас у, қилмас тасаввур
Тайёрланган не жазо унга.
Юрт эгаси даргазаб бир қур –
Ҳукм қилар уни сургунга.
Не гуноҳи хизматда юрган
Мард-валломат Абусалимнинг?
Севмоқликни у раво кўрган
Амирга ҳам ёққан санамни.
Мавританлик ўша, юзи ол –
Гул отади гоҳ шом, гоҳ саҳар.
Йигит учун қулгилари бол,
Амир учун гўёки заҳар.
Аламзада ҳукмдор учун
Қилган каби йигит хиёнат.

Абусалим бўлсин деб дилхун,
 Асли раишдан бутун қиёмат.
 Мана, йигит ноилож, қара,
 Энди гурбат йўлида борар.
 Келиб тўхтаб, Гвадалквивара¹
 Суви билан отин сузорар.
 Ёлларида қўнғироқчалар,
 Мана, тақиб гўё зар қанот –
 Алланечук бетоқатланар
 Ва депсинар соҳилдаги от.
 Худди рақсга тушар жонивор,
 Бир сўз билан талпинган йўлга.
 Чавандоз ҳам тўкканча виқор,
 Энди олар тизгинни қўлга.
 Елкадаги ёпқичи ҳарир,
 Нақшларида арабий ёзув:
 “Биз кирган йўл бир умр ҳарбдир,
 Кўзёшларни оқизмаймиз дув!”
 Эғнидаги ёпқич ва чакмон
 Ҳилтирайди елларда хур-хур.
 Гарчи руҳи шикаста, бежон,
 Кўзларида ўлмаган гурур.
 У ҳис этар, келмас қуролдан,
 Шижоатдан галаба... Тақдир –
 Камарига аммо тақилган
 Толедода ясалган шамшир.
 Оқ пар унинг дубулгасида,
 Бошин дадил кўтарган жўмард –
 Қалби қолиб ўз ўлкасида,
 Туйса ҳамки баёнсиз бир дард.
 Ўз юртига бир кун, эҳтимол,
 Қайтиб келар умид отида.
 Ёри билан гарчи йўқ висол,

Шу ўй турар унинг ёдида.
 Мармолехо, Архондан² ўтар,
 Теграсида тоғлар ва қирлар.
 Уни қатор шаҳарлар кутар,
 Унинг қавми бўлган фақирлар.
 Кўришиб бир, хайрлашарлар
 Зодагонлар, беклар ҳам саф-саф.
 Дарчалардан гўзал аёллар
 Кўз ташилашиб қўяр у тараф.
 Улар олар кўзларига ёш,
 Йигит учун чекиб надомат –
 Етармикан йигитда бардош,
 Ғарибликда чўкмасми қомат?
 Қайлиги-чи, Абусалимнинг
 Куйдиргандан айрилиқ доғи –
 Ерга уриб тарс-тарс қўлини,
 Қонар унинг ҳар бир бармоғи.
 Эшитилса кўчадан бир сас,
 Чопар дарча олдида дарҳол.
 Афсус, унинг кутгани эмас,
 Мадад берар биргина хаёл:
 “Баҳодирим! Тилиб кўксимни,
 Гарчи томар кўздан ёш йирик –
 Унутмайман, билгинки, сени,
 То дунёда эканман тирик!”
 “Муҳаббатим! Қолмагин толиб, –
 Дер хаёлан унга йигит ҳам. –
 Ҳеч пайт келмас юракдан голиб
 На бу ҳижрон, на зулму ситам!” –
 Ўз-ўзича шивирлаб шундай,
 Қалбида бир дунё галаён –
 Унинг руҳи ёришиб кундай,
 Мана, борар Андухар³ томон.

* * *

Умидим сўнганида, кўриниб тиниқ осмон –
 Зил қопқа очилганча, мен тирилдим ногаҳон.

Арзир кўк гумбазига чизсам энди нақшу зар –
 Тутқун эдим, узилди устимдаги кишанлар.

Агар қуёш нуридан бошдан тегса бир парча –
 Қопқага тикилмасдан, ўзим очардим дарча.

Топиб мўъжаз бир қайиқ, келтирганча қирғоққа –
 Бандиликдан қутулиб, қочар эдим йироққа.

Лекин мен минган қайиқ синган эди бошданоқ –
 Кун кўрмаслик насибам, бўлгандан қуруқ таёқ.

¹ Гвадалквивара – Испания Жанубидаги дарё.

² Мармолехо, Архон – Жанубий Америкадаги тоғлар.

³ Андухар – Испаниядаги шаҳар.

*Мен барибир, ҳаётни севгандан тушмадим паст,
Бир кун илоҳа Амур қилганда ҳам менга қасд.*

*Ўша болакай узди кўксимга камондан ўқ –
Бахтим аравасида борар эдим, дардим йўқ.*

*Юракда пуч орзулар, умиддан терс бир ҳолат:
Дўзах аро роҳату жаннат аро малолат.*

*Қанча талпинса арзир чиндан ҳам, сенга, осмон,
Ерда сенинг нурингдан баҳра топар ҳар бир жон.*

*Сенда ёнган буюк шам айтар тангрига сано –
Олам тўла мушк-анбар, гарчи қисматдир фано.*

*Биласизми, менга ким дарсин берди ўйлашининг? –
Дея, ҳозир даврим бор рост гапни сўйлашининг.*

*Бу – сен эдинг, сенъора, менга шафқатсиз санам –
Лекин менинг руҳим – у, менинг яйраган танам.*

*Бир дам бериб эътибор, тинглагин, нозик малак,
Топган телба феълимдан менинг ўзим ҳам ҳалак.*

*Гоҳида ҳатто итинг мени бир тўнками, деб –
Усти-бошимни бутун гажиб ташлар, бериб “зеб”.*

*Ҳар гал айланиб чиқиб теграмда хотинталоқ –
Кейин, ишин биткариб, отиб қолар шаталоқ.*

*Неча бора оқиомлар ҳасратдан тугаб бардош –
Шудгор қилиб кўчангни, териб чиқдим майда тош –*

*Кўриб боқишинг бир қур дарчангга тошлар отиб –
Умиддан саҳаргача қолдим кўчада қотиб.*

*Неча кунлар дардингда яшадим ютганча қон –
Бундоқ ўз хизматимга ўзим ҳам қолиб ҳайрон.*

*Овора-сарсонлигим баъзан тегди жонимга,
Озиб, ёпишиб кетди этим устихонимга.*

*Неча муддат шу тахлит мен юрдим гариб ва хор –
Ўз-ўзига бепарво, ўз-ўзига гамгусор.*

*Қўлим чарчаб-толгунча, қоралаб сонсиз бетлар –
Кейин тўқиб ташладим сен ҳақингда сонетлар.*

*Телба алжирашлардан бари эди иборат –
Сени кулдирди, холос, мен қурган бу иморат.*

*Не ёзсам, рост деб билдим, сен-чи, хушрўй, хушқомат, –
Барисини атадинг бировларга хушомад.*

*Кеч тун чалиб гитара, мен ҳайқирдим неча бор:
– Қултум сув бер, сеньора, юрак куймоқда, нигор.*

*Лекин боқмай ҳолимга, менга қилмадинг шафқат, –
Устимга бир челак сув сепди қўшилар фақат...*

*Хайр энди, барибир меҳрибонсан сен, дилдор, –
Ёзда қуёшнинг тафти, қишда илинганнинг қор.*

*Барибир, раҳмат, менга сен ўргатдинг кўп бора:
Ҳар бир телба ўзига ўзи излашни чора.*

* * *

*Барбарлардан¹ жангда тортиб олинган,
Кенг бир ўтлоқзорга ҳайдаб солинган,
Қон юққан, топталиб қолган ўтлардан
Хурксиниб чекинган
Учқур отлардан –
Оранлик² бирини шошмасдан танлар.
Испан саркардаси сумбатни англар, –
Билар от баҳосин гижинглашидан,
Қулогини динг этиб сўз тинглашидан.
Ниҳоят, минар у шу учқур отга,
Кейин, қарагандек ўлжа жонзотга –
Ғаним саркардасин олар ортмоқлаб,
Йўлга тушиб кетар отига боғлаб.
Энди йўлда борар чиқариб қанот –
Сокин далаларни қўмсаб қолган от.
Гоҳ-гоҳ ерга қўниб сапчиган учун
Отнинг тўғидан сачрайди учқун.
Қора танли асир хўрсинар ҳар дам,
Қунишиб олган у, унинг боши ҳам.
Бир маҳал ўзининг ҳолидан огоҳ
Бўлгандек ахийри, йиғлар баногоҳ.
Сал паришон боқар асирга испан
Бир оз ноқулайлик тўйгандек ҳисдан.
Наҳот, жангда шердек ташланган ҳабаши
Турад оғизликда қўрқув аралаш?
Истаб кўтармоқни бу ҳолдан парда,
Мағлуб саркардадан золиб саркарда –
Сўради: сабаб не бундай бебардош,
Ғўр бола сингари тўкмоққа кўзёш?
Шунда, берилмасдан жаҳл-зардага,
Бағрикенг сўз қотган бир саркардага –
Иккинчи саркарда иқрорга борди,
Қалбида беркинган дардини ёрди:
– Сен бўлмай фақатки қудратли ҳарбий,
Кўксингда бор экан юракнинг зарби.*

¹ Барбар – варвар, ёввойи.

² Оран – Жазоирдаги порт-шаҳар.

Мени икки қатла айладинг асир,
 Жангда – бир, одамлик жабҳасида – бир.
 Менинг дардларимни билмоқ иштайсан,
 Балки қистамайсан, балки қистайсан.
 Шу он дунё кўзга бўлса ҳамки тор,
 Мен бутун ҳолатни қиламан изҳор.
 Тугилдим Гельнахда, бамисоли сел
 Босқинга ўшанда учраганди эл.
 Онам олиб кетди Тременон томон.
 Отам ўлган экан – онам гапидан –
 У корсарлар аро бўлган капитан.
 Мелиондан келган оила билан
 Кўп пайт қўшни турдик биз тасодифан.
 Улар мавританлик боёнлар қавми,
 Қизи бор, эслатар худди оловни.
 Ёшлиқдан эркимга бўлди кушанда,
 У малика эди, мен ғариб банда.
 У бир саҳро қизи, саҳрода илон
 Заҳар тўплаб юриб, олган каби жон.
 Шундай гўзал эди ва лекин у қиз,

Нурдан яралгандек покиза, нафис.
 Гуллар рашиқ этгудек чехраси гулгун,
 Уялиб турарди қаршиида кун.
 Сочлари мавжидан дарё хижолат,
 Қошу кипригида тун каби ҳолат.
 Унга қарасанг, бас, қамашарди кўз,
 Бир нима дейишига топилмасди сўз.
 Биз ёнма-ён ўсдик ўша илк ёшдан,
 Амур қалбимизга ўқ отди бошдан.
 Эски дostonларга ўхшаши жойи йўқ –
 Бизга таъсир қилди икки хилда ўқ.
 Ўқ менинг кўксимни айлади пора,
 Гўё бир шоҳ эдим, бўлдим бечора.
 У қиз-чи, кундан кун бедард, бепарво,
 Қайрилиб қарашни кўрмади раво.
 Ҳеч билиб бўлмасди кўнглида не бор,

Босган қадамимда – тиклагани дор.
 Бу майли, қанчага сенда бор бардош,
 Дегандек мен томон отар эди тош.
 Алқисса, яқинда у юмшаб бир оз,
 Сен асирим, деди қилганича ноз.
 Мен бу кун енгилиб, сенгаман асир!
 У менинг устимдан қулмасми, ахир?
 Бутун воқеа шу, тўғриси, жаноб,
 Дунёда кимса йўқ менчалик хароб.
 Икки асирликнинг ўртасида фарқ
 Қидириб, бўлдим мен изтиробга зарқ...
 Бу дил изҳоридан испан қолди лол,
 Жисмини чулғади ширин бир хаёл –
 Қанийди, шу йигит сингари содда
 Ҳар ким устун кўрса ишқни дунёда.
 Тортиб от жиловин, деди:

– Эй ҳабаш!

Сен шу дам эслаган тенги йўқ маҳваши
 Чиндан этган бўлса юрагингни ром,
 Қолган даъволарнинг барчаси ҳаром.
 Севги еру кўкда бўлган муножот,
 Аммо ҳар ким олмас бундай мукофот.
 Тангрим сенга бермиш ҳайбатингга мос
 Катта бир юракда катта эҳтирос.
 Тангрим сенга бермиш боз қилсам нақл,
 Эҳтиросдан бўлак муносиб ақл.
 Яралган экан кўксингни Амур,
 Боргин, ёр олдидан асирликда тур.
 Мен-чи, ёт қўшиқни қўйибман куйлаб,

Бировнинг асирин меники ўйлаб.
 Қўлимдан келгани – сенга эрк сийлов,
 Сен учун талаб ҳам қилмайман тўлов.
 Менга керак эмас бирон сийму зар,
 Етар бўлмаганим менинг ишқбузар!
 Бундан сўнг тутганда ишқни муқаддас,
 Ҳар қачон мени ҳам эслайсан, шу бас! –
 Шундай деб сакради саркарда отдан,
 Асирин туширди “учқур қанот” дан.
 Тирик сўз, бор ҳолат этганча таъсир,

Унинг оёғига йиқилди асир.
 Деди:
 – Ҳаётда кам сендек валломат,
 Сенга йўлиққаним мен учун омад.
 Қалбим ва ҳурматим бўлсин сенга бож,
 Ҳеч пайт менга ўхшаб қолма ноилож.
 Доим сенга бўлсин ҳаётда паноҳ –
 Менинг сизинганим Ягона Оллоҳ.
 Ёмғир ёққанда ҳам, ёққанда ҳам қор –
 Эзгу амалларинг бўлсин давомдор!

ХУАН РАМОН ХИМЕНЕС

(1881–1956)

Рус тилидан
 Ўктамой ХОЛДОРОВА
 таржимаси

Атоқли испан шоири, Нобель мукофоти совриндори (1956). Могоер шаҳарчасида ўзига тўқ банкир оиласида туғилган. Севилья университетининг юридик факультетида ўқишга киради, бироқ бу соҳада ўқиш унга ёқмайди. У бўш вақтларини расм чизиш, немис, француз, испан романтик шеърляти вакилларининг асарларини ўқиш билан ўтказар ва ўзи ҳам шеър ёзишни бошлаганди. Шеърлари илк бор испан журналида нашр этилганида Хуан 16 ёшда эди. 19 ёшида унинг “Настарин қалби” ва “Нимфиялар” номли китоблари чоп этилди. 1900 йили Хименес модернист шоир Рубен Дарио билан танишади. “Бу учрашув менинг ҳаётимда унутилмас ва муҳим босқичга айланди”, деб ёзади шоир. Унинг “Сатрларим” (1902), “Ғамгин оҳанглар” (1903), “Олисдаги боғлар” (1904), “Чўпон қўшиғи” (1905), “Кўклам наволари” (1910), “Мунгли қўшиқлар” (1908–1910), “Дилғирлик” (1912) ва бошқа китоблари эълон қилинган.

Хименес она тилининг фусункорлигини чуқур ҳис қилган ижодкор. Унинг шеърларида сўз, оҳанг ва тасвирлар бир-бири билан чамбарчас боғланган... Бу унинг ёшлигида тасвирий санъат билан шуғулланиб, мойбўёқда суратлар ишлаганидан бўлса керак.

* * *

У оқшомнинг шамоли
 ишқни учириб елди...
 Поль Верлен

Қуз оқшомин шамоли эсди,
 Олтин япроқ узилди қанча.
 Бунча ғамгин дарахтлар тунда,
 Бунча узоқ чўзилди кеча.
 Кўкда хира сариқ ой аста
 Сузар туннинг қора йўлида.
 Кўз ёши йўқ, йўқдир бўса ҳам
 Унинг сўнаётган нурида.

Дарахтларга оҳиста айтгум
 Тилло япроқлар-чун йиғламанг,
 Кўклам келса яшилланасиз,
 Шохда гарчи буткул ёқилсанг.
 Дарахтзорлар ғамгин, жим турар
 Хазонларга тутгандай мотам.
 Олтин япроқлар-чун йиғламанг,
 Хазон бўлар яшил япроқ ҳам.

* * *

Январнинг дам олиш оқишони
 Бирор жонзот кўринмас уйда.
 Яшил сарғиш товланиб қуёш
 Деразамдан оқиб киради
 Хонамга,
 Гулларимга
 Ва томади томчи нур бўлиб.

Сўриб олинган гамгин ҳаво
 Зерикарли, чўзилган Вақтда.
 Қотган очик саҳифаларда.
 Бўшаган уй, оёқ учида
 Кўнглим борар аста чайқалиб
 Тушаётган нон ушогини
 Нигоҳ ташлаб кўраман кафтда.

КУЗ ҚЎШИҒИ

Кун ботарга кетар турналар
 Улар учиб борар... Қаяққа?
 Заррин барглари олиб кетаётган
 Кумуш дарё оқар... Қай ёққа?
 Кетгум олтин ангиззор бўйлаб
 Қетаману билмам қаянга?
 Йўл бўлсин, эй, олтин куз – сулув,
 Йўл бўлсин, эй, сизга, кумуш сув.

* * *

Умид ўзингники, ўхшашидир
 ялтираган зебу зийнатга,
 юраклардан худди гилофдай
 авайлаб тортаман узлатга;

ва у билан сайр этгум боғда,
 ардоқлайман худди қизимдай,
 эркалайман келинчак каби
 боз қолдиргум ёлғиз бутунлай.

* * *

Фақат гул бўлмоқни қилгумдир ҳавас,
 Фақат юлдуз бўлсам, бошқа ҳеч не, бас.
 Лекин бу мўъжиза насиб этар кимга,
 Қарайман, тирқишдан кўринар менга.

ЛУИС ГАРСИЯ МОНТЕРО

(1958 йил туғилган)

Испан тилидан
 Зиёдулло ЖОНИҚУЛОВ
 таржумаси

Замонавий испан шеърлятининг таниқли вакили. Гранада шаҳрида туғилган. Гранада университети Испан филологияси кафедрасининг катта ўқитувчиси. У Федерико Гарсиа Лорка номидаги мукофот, Севилья шаҳри мукофоти, 1982 йили “Хорижлик боғбон” шеъри тўғайли қўлга киритган Адонаэ мукофоти, Гранада олтин медали, Сервантес номидаги мукофот ва бошқаларга сазовор бўлган.

МАЪЮС ҚЎШИҚ

Уч йил ўтди, юзида ҳамон
 Тонг саҳардан узилган калом.
 Юрагингни парчалар мудом –
 Қоронгилик ҳар ённи босар.
 Йўлақларда зимистон, қаранг,
 Елкам узра эшикни қоқар.
 Юрагингни парчалаб шу дам,
 Судраб кетар зулмат қаърига.
 Музлаб кетган эҳтирос мудом
 Танҳо турар сўзлар ортида.
 Одимлар у оҳиста, сокин,
 Қайғу олар ўз қаърига жим.
 Кулбам сари бир кетар шарпа,
 Маъюс куйни эслатар, у ким...
 Кўча узра сунъий нур балқар,
 Учта кема лангарин ташлар.
 Ёнимда ногаҳон ўшал нур ўтар,
 Бамисли зарб уриб эшкагин эшар.

МЕНИ ТАЪҚИБ ҚИЛАР...

Таъқиб қилар мени тинмасдан,
 Фарнотанинг қўнғироқлари.
 Толиқсам гар сени излашдан,
 Далда берар кенг кўчалари.

Боғлар мункиб чиқарар ҳордиқ,
 Ёз ҳам эшик қоқиб тинмайди.
 Аста-секин кичраяр борлиқ,
 Мен уларда яшайман аммо.

Қамраб олар момоқалдироқ,
 Денгиз ичра тин олар тўлқин.
 Сукунатга чўмса-да, бироқ,
 Тошиб борар унда ҳансираш.

Бўса истаб севишган диллар,
 Кўзларимга ташлар нигоҳин.
 Хавотирдан юрагим гуллар,
 Безовта қалб ёришар тинсиз.

Сокин шаҳар хаёлга чўмиб,
 Қушларига қараб яйрайди.
 Бизни бу чарх сирларга кўмиб,
 Наҳот яна имдод истайди.

САРҲАДЛАР

*Роман очколар билан ютса,
ҳикоя нокаутлар билан голиб келади.
Роберто Арльт*

ШАРАФЛИ БУРЧ

Испан ёзувчиси Шоан Игнасио Тайбонинг журнал саҳифасида берилаётган ҳикояси – “Одамлар, кимсиз ўзи?” дельфин боласи ҳақида. Тўғриси айтсам, уни 1985 йили таржима қилгандим. Ўша пайтда мен ҳикояни қай тарзда тушунганман, фикр-мулоҳазаларим қанчалик асосли ва холисанилло эди, эсимда йўқ, лекин буеун уриниб кўрмоқчиманки, зора, жўяли гап айтиб, ўқувчини ўзимга ҳамфикр қилолсам, нозикфаҳм, зукко адабиёт мухлисининг эътиборини қозонолсам.

Ҳикоя дельфинча, унинг Фуко деган бола билан дўст тутингани, унинг ҳикоялари орқали инсон ҳаётдан бохабар бўлиши ва ниҳоят, одамзод билан дельфинлар ўртасида тасаввур қилиб бўлмас фарқ маевжудлиги, бунини енгиланинг сира иложи йўқлиги – бундай оғир қисматдан ҳеч қачон қутулолмаслигини сезиб қолгач, ҳамма нарсадан кўнгли совиб, олисларга бош олиб кетиши ҳақида. Бу мажозий ҳикоя. Лекин ҳар қандай бадиий асар нима ҳақда бўлиши ва қандай услубда ёзилганидан қатъий назар, ўқувчини бефарқ қолдирмадими, уни ўйга толдира олдимми бас, у яшашга лойиқ, бинобарин, у ҳақиқий адабиёт маҳсули сифатида эътироф этилиши шарт. Адабий асарга ҳаётда бундай бўлмайди, деган мезонлар билан қараш нотўғри ва хатодир. Унда одамга адабиёт нима қилиб берарди, ундан кўра фойдалироқ ишлар билан шуғулланган маъқул, қабилда фикр юритадиган манфаатпараст, чўнтагию нафсидан бошқа нарсани билмайдиган ва тан олмайдиган, тор фикрли, чекланган кишига айланиб қолади.

Мазкур ҳикоя мажозий ёзилгани билан унинг рамзий маъноси теран ва биз кутгандан кўра ҳаққонийдир. Инсон ҳаёт йўлида адолат ва тўғрилиқ, муруват ва беозорлик билан зулм ва адоват, фаҳш ва зўравонлик, тубанлик ва разилликни енга олса, бу ҳаёт бани башар орзу қилган – эзгулик йўли бўлади. Одамзодни порлоқ келажакка ана ўша эзгулик йўли элтади. Тарихда алломалар бунини ҳидоят йўли, деб таърифлашган. Дунёда дарахтлар, жониворлар, паррандалар зўғумдан йироқ, табиат уларни онгли қилиб яратмаган, шунинг учун улар ўз қилмишларига масъул эмасдилар, улар табиат ҳукмига итоат этиб яшайдилар ва бу йўлдан оғишмайдилар. Инсон-чи? У ҳар бир қилмишига жавобгар, чунки у ақл-идрок соҳиби қилиб яратилган. Агар у тўғри йўл қолиб, шунчалик қудратли неъмат – ақл-идрок билан ҳам инсонийлик ман этган, инсоф ва диёнатдан воз кечиб разолатга юз тутса, нафсининг қулига айланса, у энди одамгарчиликдан чиққан бўлади. “Одамлар, кимсиз ўзи?” ҳикоясида дельфин боласи яқин дўсти Фукодан эшитган гапларни сира ҳазм қилолмайди: уларнинг (одамларнинг) тонг саҳардан ярим кечага қадар ишлашлари бойлик орттирмаган, деб ҳаётларини хавф остига қўйишлари, фаровон яшаш ва муҳтожликдан халос бўлиш учун ўзларини ўққа-чўққа уришлари дельфин боласини ларзага солади. Бу инсон ҳаётининг бир парчаси, майли, бусиз иложи йўқ. “... Дельфинча Фукодан сўради ва йиғлаб юборди, ваҳоланки, дельфинлар одатда йиғламас

эдилар: *Биз ахир дўстмиз-ку, нега ахир сен ўзинг яшаётган қишлоқни, мана шу кўрфазни, мени яхши кўра туриб ташлаб кетмоқчи бўлаяпсан? Нега, нима учун?*” Лекин содда дельфиннинг бу саволларига Фуко тугул, катталар ҳам жавоб беролмайди. Фуконинг ўртаниб берган жавоби эса, шунчаки дийдиёдек туюлади. У: *“...Бизнинг кўрфазда балиқ қолмади, одамлар сувни заҳарлашди, булғашди, балиқлар қирилди ёки описларга кетиб қолди, балиқчилар кун кўра олмаяпти. Бу ерда қолсанг, сен ҳам ҳалок бўласан”* – дейди.

Дельфин буларни эшитиб доврираб қолади. Нафақат у, бошқа жониворларга ақл, забон берилса, улар ҳам шу кўйга тушар эдилар. Фақат инсон бундай ҳолга тушмайди. У доврирамасдан, ҳар бир ишни билиб, онгли равишда амалга оширади. Бутунлай бошқа мақсадда берилган ақл-идрок уни ёвузликдан, мисли кўрилмаган манфур ишлардан сақлашга қодир эмас. Иккита одамнинг ўртасидаги ноиттифоқлик, иззат-нафс туфайли туғилган адоват ўз йўлига. Лекин бугунги кунда ер юзида тинмаётган хунрезликлар-чи, ким қиляпти бундай ишларни? Ёки ўша қонхўр бўрилар, одамхўр тимсоҳларми? Дельфинни қийнаган жамики саволларнинг замирида мана шундай тушунчалар ётади. Ёки тушунарлироқ айтадиган бўлсак, дельфин боласининг оддийгина саволлари шу оламшумул азобли муаммоларга олиб боради. Ҳикоя якунида дельфиннинг ноласи дунёда инсон нималарга маҳжум экани, бу “нималар” инсониятни фожиага элтишининг башорати сифатида янграйди: *“Одамлар бизларга мутлақо ўхшамас экан. Сизлар ваҳший экансиз, сизларга заррача зиёни етмаган бўлса ҳам балиқларни ўлдирасиз, сувларни заҳарлайсиз, ер юзида ҳаёт чашмаларини қуритасиз. Узггаларни яқсон қилиш, қириш, ўлдиришга шароит яратасиз, йўл қўясиз!”*

Ҳикоя ёзилганига 40 йилча бўлди.

Бу гапларни бугун мактаб ўқувчиси ҳам билади. Бироқ буни билишдан нима фойда? Ёки инсоннинг келажаги ҳақида қайғуриш керак эмасми, фойдаси бўлмаса?! Ёзувчи ҳаётдаги бунақа муаммоларни ҳал қилиб бериши шарт эмас, илло, ҳал қила олмайди ҳам, қолаверса, бундай вазифани у ўз уҳдасига олмаган. Унинг юксак бурчи, мақсади бутунлай бошқа. Игнасио Тайбо адабиётнинг атомдан кучли эканини билади. Айни чоғда дунёни адабий асарлар билан ўзгартириб бўлмаслигини ҳам тушунади. Зеро, мана шу билим ва тушуниш уни *“Одамлар, кимсиз ўзи?”* деган ҳикояни ёзишга мажбур қилган. Бу зарбулмасал эмас, реалистик ҳикоя, фақат воқеалар, ҳикоя қаҳрамонлари ҳаётдан олинмаган. У ёзувчининг кўнглидаги воқелик маҳсули.

Испан ёзувчиси Хуан Бенетнинг асарлари тили, қаламга олинган воқеаларнинг ғайритабиийлиги, фалсафаси, мақсади ҳеч қайси бир ёзувчи асарига ўхшамайди. Мигель Делибес, Камило Хосе Села, Сото Висенте, Гарсиа Павон сингари адиблар бир замонда яшагани билан ижодий йўналишлари, услублари ўртасида катта фарқ бор. Лекин бундай ижодий ранг-баранглик бир-бирига халал бермайди. Аксинча, шу сабабли испан адабиётини турфа хил меваали дарахтлардан ҳосил бўлган боққа менгзаш мумкин. Мана, Хуан Бенетнинг *“Райхенау”* ҳикояси. У ёзувчининг ўзига хос услуби, ижод йўли ва диапазонини белгилашга бемалол хизмат қила олади.

Умуман олганда, Хуан Бенетнинг ҳикоялари эътирозга ўрин қолдирмайдиган даражада бадиий ўзига хослиги билан китобхон эътиборини жалб этади. Унинг ўтган асрнинг иккинчи ярмида адабиётга кириб келиши мунаққидлар томонидан *“неоавангардизмнинг бостириб кириши”* сифатида баҳоланган эди. Бир қараганда ёзувчи учун нима ҳикоя қилингани эмас, қандай ҳикоя қилингани муҳимроқдек туюлади. Унинг асарларида қаҳрамонлар, персонажлар тили алоҳида ажралиб турмайди: қаҳрамонлар тили билан муаллиф тили бир хил. Жумлалар узун ва чалкаш, бири-бирига қоришиб кетганлигидан ажратиш қийин оҳанглар, изоҳлар, қўшимча тушунтиришлар, аллақайси китоблардан олинган образли ифодалар узук-юлуқ туюлади ва шу туфайли нореалга ўхшайди. Гўё гапирётган одам асосий фикр, мақсадни унутиб қўйгандек, адашиб кетгандек... Ўз ҳолича шунинг тагига етмоқчи бўлади-ю, бироқ ожизлик қилади, қурби етмайди. Хуан Бенет романлари ва ҳикояларида хавотир, сиқилиш ва нималарнидир кўмсаш оҳанглари кучли, буларни у мутлақо адабий тил воситасида ҳосил қилади.

Ўша роман ва ҳикояларда воқеалар гўё иқир-чиқиригача акс эттириляётгандек, шу билан бирга улар мужмал ва мавҳум бўлади. Аслида ўқувчи нима

бўлганини, нега шундай бўлганини билолмайди ёки шу хусусда аниқ бир фикрга келолмайди ёки турлича хулосалар чиқаради.

Хуан Бенетнинг изланишлари ўтган асрнинг 60–70-йилларида Испания адабиётидаги ўзгаришлар билан боғлиқ.

“Райхенау” ҳикояси қаҳрамонининг қиёфаси ҳам йўқ, биз кўниккан тарздаги “типик”лиги ҳам кўринмайди. Бир одам кечаси йўлдан адашиб ташландиқ карвонсаройда тунаб қолади. Туни билан ваҳима босади, хотиржам ухлолмайди. Ҳар хил товушлар туфайли дилида иштибоҳ, хавотир ва қўрқув уйғонади, бироқ у ўша карвонсарой хўжайинининг уқтирган гапларига қулоқ солмайди, яъни ёрдамга чақирмайди. Уша пайтда у ёш, серғайрат, келажакка ишонч ва умид билан боқарди. Орадан кўп йиллар ўтади. Уша кимса яна шундай вазиятга тушади. У энди сармоядор, ёши улуғ, орзулари рўёбга чиққан – лекин юрагида илгариги ғайрат-шижоатдан асар йўқ – у қўрқоққа айланган, ўзлигини йўқотган. Ёшликдаги ғурур-шижоати қани, қаерга кетди? Одам иқрор бўлмаса ҳам ўзини ўзи алдаёлмайди. Инсон табиатида хос ножиоз хусусиятлар мардлик, сабр-бардош, жўшқинликдан устун келдими, тамом, ҳикоя қаҳрамонининг аҳволига тушиши муқаррар. Ўзи буни сезадими-сезмайдими, фарқи йўқ, турмуш уринишлари, мол-дунёга ҳирс қўйиш оқибатида шу кўйга тушади, ҳаёт учун кураш, оғирчиликларни енгилшга юрагида заррача куч тополмайди. Ёзувчининг бизга айтмоқчи бўлган гапи, менимча, шундай.

Хуан Бенет ҳамда бошқа испан ёзувчиларининг асарлари ўзбек тилида илк бор эълон қилиниши хайрли ишларнинг давом этаётганидан далолатдир.

Таржимондан

Шоан Игнасио ТАЙБО

(1949 йили туғилган)

Испан ёзувчиси Шоан Игнасио Тайбо Мадридда таваллуд топган. Унинг аждодлари мамлакатнинг шимоли-ғарбидаги Галисия вилоятидан пойтахтга кўчиб келишганди. Адиб Мадриддаги Комплутенсе университетидида жамиятшунослик йўналишида таҳсилини якунлагач, 1976 йили Галисияга қайтиб журналистика соҳасида фаолият юрита бошлайди. 1975 йилдан Тайбонинг галисия лаҳжасида ёзилган бир қатор китоблари чоп этилган. Адибнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган “Одамлар, кимсиз ўзи?” ҳикояси 1981 йили ёзилган.

ОДАМЛАР, КИМСИЗ ЎЗИ?

Ҳикоя

I

Рус тилидан
Олим ОТАХОН таржимаси

У ҳали кичкина пайтларидаёқ, отаси одамларга яқин борма, гарчи денгизда тирикчилик қиладиганлар унчалик бадқирдор бўлишмаса ҳам, бекордан-бекорга тош ёки калтак билан уриб дилингни сиёҳ қилиб қўйишлари мумкин, деб тайинлаган, бироқ дельфин боласи унда ҳали жуда мурғак, бунинг устига гапиришни ҳам билмас, шу боис бу билан отаси нима демокчи бўлаётганини тушунмаган эди.

Орадан йиллар ўтди. Ўша пайтларда улар суви мусаффо, ҳароратли ва сокин кўрфазда яшашар, у ерда балиқ мўл-кўл бўлиб, ҳаммаларига етиб

ортар, бинобарин, дельфинлар қорин ташвишидан бутунлай фориг эдилар.

Ўзига айтилган гапни ҳали тушунмаса ҳам, лекин сузишга келганда дельфинчага етадигани йўқ эди, у шунчалар моҳирона сузар эдики, гарчи очик денгизга чиқмаса ҳам бир ўзи кўрфазда эмин-эркин сузиб юра оларди. У атрофидаги мавжуд оламини билишга қизиқар, ҳамма нарсадан бохабар бўлишни истар, паррандалар, одамлар ҳамда дельфинлар ҳаётини, одатларини кузатишдан баҳра олар, қисқаси, дунёдаги барча болалар сингари ҳар куни ўзи учун бир янгилик кашф этарди.

Шу вайдан кунларнинг бирида у тап тортмасдан қирғокча сузиб борди. У ҳали қирғокқа етиб бормаёқ ўша ерда юрган аллақандай ғайритабиий мавжудотларга кўзи тушди. Бунақасини у ҳали кўрмаган эди, улар дельфинларга ҳам, балиқларга ҳам ўхшамасди. Бу ғалати мавжудотнинг кўли, оёғи, боши бўлиб, эғнига яна алланимабалоларни кийиб олганди, дельфин боласи фақат улардаги калла нималигини тушуниб етди, негаки бунақа аъзо денгиз жониворларида ҳам бор эди-да! Қолган нарсаларининг фарқига бормади... Дельфинчага отаси булар одамлар, деб таърифлаган мавжудот эканини дабдурустдан англаёлмади, ўз-ўзидан улардан нега кўркиши кераклигини эса мутлақо тушунмади.

У одамлар сезиб қолмасликлари учун эҳтиёткорлик билан қирғокча сузиб келди, тўғриси айтганда, у бошқа дельфин болаларига нисбатан ўйинқароқ бўлгани билан ҳар ҳолда эҳтиёткор ва итоатгўй эди. Ҳозир ҳам сувдан бошини хиёл чиқариб, соҳилни диққат билан кўздан кечирди.

Дельфинча ҳар куни эрталаб, кун энди ёйила бошлаганда ота-онаси билан бирга денгизга балиқ овлаш учун чиқадиган таги ясси кема ортидан эргашиб юрарди. У ўша кеманинг капитани билан унинг икки нафар ёрдамчи матросларини аллақачон таниб олган эди. “Кармина” деб номланган бу кема ана шу уч кишига тегишли эди. Дельфинчани ўзига ўхшаган, катталар доим овга ўзлари билан олиб чиқадиган кичкина одамча – куралай кўз бола қизиқтириб қолганди. Ўша бола энди-энди тетапоя бўлганига қарамай чайқалиб-чайқалиб сузаётган кемада йиқилмасдан бемалол юра оларди. Кичкинтой болани катталар ҳамиша бир хилда, Фуко деб чақиришар, шу сабабли дельфинча унинг исми Фуко эканини билиб олганди. Бу дельфинча ўрганиб олган одамзод тилидаги биринчи сўз эди.

Ҳар куни эрталаб балиқчилар кема билан қирғок орасига тўр ташлаб кўйишар, боланинг отаси билан матрослар тезроқ гапиришни ўргансин, деган мақсадда Фукони гапга тутишарди. Дельфин боласи ҳар бир сўзларини илиб олаётгани уларнинг ҳаёлига ҳам келмасди.

Дельфинлар бошқа жониворларга нисбатан анча-мунча идроки баланд эканидан у секин-аста одамларнинг тилида гапиришни ўрганиб олди. Кема билан ёнма-ён сузиб бораётган маҳал катталар ўргатаётган сўзларни қайтараётган Фукога эргашиб, то ёдлаб олмагунча ўша сўзларни қайта-қайта такрорларди. Ота-онаси олдига қайтиб борганда эса улар боласига дельфинча гапиришни ўргатишар эди; дельфинлар тили ғоятда гўзал, лекин шу билан бирга ўзлаштириш анча мушкул эди, уларнинг товушлари эса бамисли кўшиқ каби мураккаб ва баланд пардаларда янграр эди. Нафсиламарини айтганда, бу тилда истаган нарса ҳақида гапириш мумкин эди, бу тилда ўзга болалар, кушлар ҳамда одамларнинг оғзидан чиқаётган ҳамма гапларни айтса бўлади, фақат “ўлдираман сени”, “бошингга ит кунини соламан” қабилидаги ўта хунук, кўрқинчли ва таҳдидона сўзларни айтишга ярамасди, чунки бунақа тушунчалардан дельфинлар тамоман беҳабар эдилар.

Охир-оқибат, дельфин боласи ўзининг кадрдон она тилида ҳам, одамзоднинг тилида ҳам бир хилда бемалол гапиришни ўрганиб олди. Бирок буни у ҳали амалда қўллаб кўрмаган, шу чокқача катта одамлар ва болалар билан суҳбатлашиш унга насиб этмаган эди.

II

Кунлар кетидан кунлар, ойлар ўтди. Фуко улғайиб қолди, дельфин ҳам. У балиқ овлагани чиққан кемани кузатиб юришни яхши кўрарди; кема билан ёнма-ён сузиб бораётганда дельфинча одамлар эътиборини жалб қилиш учун дам-бадам сувдан сапчиб ҳавога отилар, катталар бунга ортиқча аҳамият беришмас, чунки улар кема атрофида сузиб юрган дельфинларнинг бундай қилиғига аллақачон кўникиб қолишган эди. Кунлардан бир кун дельфин боласи Фуконинг ўзига қизиксиниб қараётгани, бу ҳам етмагандек мароқ билан томоша қилаётганини пайқаб қолди. Кема очиқ денгизга чиқиб кетган пайтларда дельфин боласи зерикиб қоларди: унинг ортидан эргашиб боролмас, ҳали ёш экани туфайли кўрфаздан чиқиб, олисларга сузиб боришдан кўрқар эди. Иттифоқо, бир куни эрталаб Фуко барвақт уйғонди ва катталарни кутиб ўтирмай ўзи денгиз ёқасига борди. Дельфин боласи шу ерда, доимгидек кеманинг ён-верида кутиб турарди. У катталарнинг йўқлигидан фойдаланиб, беозоргина кулаётгандек туюлгувчи тумшугини сувдан чиқарди. Фукинью уни кўриб ҳайратдан қотиб қолди, негаки, шу чокқача у биринчи марта дельфинни бунақа яқиндан кўриши эди, у фақат одамларни, мушуклар билан паррандаларни ва яна кемада овладиган балиқларни кўрганди, холос, шунга қарамай у дельфинларнинг балиқларга мутлақо ўхшамаслигини, терилари эса одамларникига қараганда юмшоқ ва майинроқ эканини англаб етди. Дельфин Фуконинг исмини айтиб чақирди-да, ундан ҳол-аҳвол сўраган бўлди.

Фукинью дельфинчадан кўркмади, дельфинча ҳам ундан хуркмади, зеро, ёлғиз катталаргина ўзлари нималигини билмайдиган нарсалардан кўрқишади. Кичкинтойлар эса аксинча. Фуко дельфин боласи ўзига ўхшаб галисий тилида гапира олишидан, катталар эрталаб соҳилга келишганида доим нари юришидан бохабар бўлди. Бора-бора дельфин боласи унинг энг кадрдон, ажралмас дўстига айланди. Нафсиламрини айтганда, Фуко ҳам дельфиннинг бирдан-бир дўсти бўлиб қолди.

III

Шу асно кўклам келди. Кунлар узайди, Фуко ҳар куни овга чиқиш олдидан барвақт туриб, денгиз бўйига келарди. Катталар ҳали уйқудан турмаган маҳал икки ўртоқ сувда ким ўзарга ўйнашар, мириқиб чўмилишар, ҳаммаёққа сув сачратиб сакрашар, ичакузди кўшиқлар айтиб, тинмай яйрашар эди. Маза қилиб ўйнаб бўлишгач, олдинма-кетин отаси билан матрослар келишар, узоқ пайсалга солишмай “Кармина”да денгизга йўл олишарди. Дельфин боласи энди кема қаерга бормасин, унинг ортидан кузатиб борар, зеро, у одамлардан ҳам, ваҳимали денгиздан ҳам чўчимайдиган бўлиб қолганди.

Қисқаси, ота-онаси дельфинчанинг одамдан дўст орттирганини асло билмасдилар. Фуко ҳам дельфин билан дўстлашиб қолгани ҳақида ҳеч кимга айтмас, негаки, катталар аксар ҳолларда ҳамма нарсдан хавотир олиш тугул, ҳеч нарсани тушунишни истамас, улар ҳатто энг оддий нарсалар, айтишлик, дельфиннинг биз одамларга ўхшаб гапира олишига ҳам ишонишмас эди.

Фуко ов тугаб, уйларига қайтишгач, қош қорайгандан кейин ҳам денгиз бўйига келарди, у кела солиб ўзини сувга отар ва алоҳа, икки ўртоқ – дельфин билан инсон қайиқ ва соллар орасида ёнма-ён сузиб юришарди. Улар биргаликда кўрфаздаги ҳавзада чўмилаётган бойларнинг болаларини кузатишар, гоҳо-гоҳо ўша болалардан битта-яримтаси ҳавза ён деворидан бошини чиқариб Фуко билан дельфинни томоша қилар, боёқишлар ҳеч қачон қумлоқ соҳилда, денгиз ёқасида ўйнолмас ёки дельфин билан дўстлашолмас, бу икки кадрдон ўртоқ билан суҳбат куриш у ёқда турсин, салом-алик ҳам қилишолмас эди. Кўпинча бойларнинг ўз болаларига панд-насихатларини, ўғитларини эшитиб, улар ҳайрон бўлишарди: “Денгизда чўмилишни хаёлингга ҳам келтирма, чўкиб кетасан” ёки “анови балиқчи бола билан ўйнама, у сенинг тенгинг эмас” ё “кўп хаёл сураверма, бошинг оғриб қолади” кабилидаги гапларидан маълум бўлишича ота-оналари бу болаларга ҳеч нарсани раво кўришмас эди. Боёқишлар, бу икки ўртоқнинг шўх-шодон, беғараз кулгилари туфайли янада завқлироқ туюлаётган шўхликларига маҳлиё бўлиб қараб туришар, Фуко билан дельфин эса одамзод ҳеч қачон тўймайдиган ҳаёт завқидан маст ҳолда яйрашарди.

Ҳавзада чўмилаётган болалар орасида ширингина, кулчаюз, шахло кўзли қизалоқ ҳам бор эди, Фуко ундан кўзини узмасди ва нима учундир унинг давлатманд одамнинг қизи эканидан ич-ичидан куюнар ва оҳиста хўрсиниб кўярди. Дельфинлар бой нима, камбағал ким, деган нарсани тушунишмайди. Чунки уларнинг ҳаётида бунақа тушунчаларнинг ўзи йўқ эди; улар пул билан бойлик нималигини билишмайди; одамлар ҳаётининг мана шу жиҳатларини дельфинча Фукодан эшитиб ҳайрон бўлди, у бир нарсани сира ҳазм қилолмасди – қиз бой хонадонда, Фуко камбағал оилада ўсган бўлса нима қипти, асосийси – иккови ҳам ёш, тенгқур-ку!

Икки дўст ғира-шира оқшом қоронғисида овдан қайтиб келаётган баҳайбат кемаларни томоша қилишни яхши кўришар, куёш заволга юз тутган маҳал уфқнинг алвон жилоларда товланишини кузатишдан завқланишар эди. Ёз оқшомининг таровати, осмондаги ранглар жилоси икки ёшнинг дилига бир дунё қувонч бахш этарди.

Фуко билан дельфин улғайиб борарди. Улар улғайган сари вақт ўтиши тобора тезлашаётгандек бўларди. Улар ҳар куни бирга ўйнашар, бир-бирларига қизиқарли хангомалар айтиб беришдан чарчашмас, дельфинча ҳеч қачон бормаган заминдаги ҳаёт ҳақида гапирса, дельфин денгиз сирлари ҳақида сўзлар эди.

Кунларнинг бирида дельфиннинг исми нималигини ҳам билмаслиги Фуконинг эсига тушиб, ундан исмини сўради. Ўртоғи унга дельфинларнинг ҳар хил исмлари – касатка, гринда, денгиз мушуги, афолина, белобочка деган номлари бор, лекин сен сўраётган исмлар йўқ, деб жавоб берди. Фуко ажабланди, у дельфинларнинг умумий номи керакмас, мен кадрдон дўстимнинг исмини билгим келяпти, холос, деди. Буни билишнинг нима кераги бор, минг қилса ҳам бошқа биронта дельфин одамзод тилида гапирмагандан кейин, менинг ҳеч қанақа исмим йўқ, дея ўзича тушунтирган бўлди дельфинча, сен сўраётган бунақа исмлар ёлғиз одамлар билан уй ҳайвонларида бўлади, денгизда яшовчи жониворларнинг ҳаммаси бир хил ном билан аталади, улар бирга яшаб, бир-бирларини яхши билгандан кейин исмларнинг нима кераги бор?!

Фуконинг кўнглида дельфиндан сир саклайдиган гапи йўқ эди, нега деганда дельфин унинг бирдан-бир дўсти-ку! Бироқ йиллар ўтиб, улар

ўсиб улғайгач, Фуко бу ўйин-кулгилар, бирга вақт ўтказишлар ўзига ёқмай қолаётганини пайқади: у куни бўйи ишлаб чарчарди. Энди у дельфинга ҳар хил нарсаларни гапириб ўтирмас, кўпроқ ҳеч қачон дўстлашиб кетолмаслиги рўйи-равшан бўлиб бораётганини ҳис қилар, чўмилаётган болалар ҳаётига қизиқар, бу ўзгаришларни ўртоғидан яширишга ҳаракат қилар эди. Пировардида, Фуко бундай ўзгариш сабабларини изоҳлаб бериш учун шундай сабабларни рўқач қилар эдики, дельфин боласи буни ҳеч қачон тушуна олмасди.

Фуко одамга ўхшаб ҳаёт кечиришлари учун кун-уззукун ишлашга мажбур экани, пулдор ота-оналарнинг болалари эса ишлашни хаёлларига ҳам келтирмаслиги, балиқчининг боласи эртадан-кечгача ишлаб ҳам, очиғи, рўшнолик кўрмаслиги тўғрисида гапирарди. Улғайиб катта бўлгани учун янаям кўпроқ ишлашга мажбурлиги, бунинг устига мактабда ўқиши, ҳафтада олти кун дарсларга қатнашга мажбурлиги, хуллас, бундан буён умрининг охиригача шундай яшашга маҳкум эканлигини тушунтирмоқчи бўларди. Дельфин галисия тилини билгани билан унинг гапларини мутлақо тушунмасди, бунинг сабаби яна ўша дельфинлар ҳаёти билан боғлиқ нарсалар эди, зеро, уларни денгиз боқарди, улар ҳолдан тойгунларича тер тўкиб ишлашлари шарт эмасди, мол-дунёга зарурат сезишмасди, одамлар сингари бойлик орттираман, деб ҳаётларини хавф остига қўйишларининг ҳожати йўқ, фаровон ҳаёт ва муҳтожлик деган тушунчалар уларга бегона. Шунинг учун дельфинча Фуконинг ақли тобора хира тортиб борапти, деб ҳисоблашдан ўзга важ тополмади.

IV

Ёз тугаб, қиш яқинлашди. Кўрфаз суви совуқлик қила бошлагани етмай қандайдир ғалати нордон, дори-дармон ҳиди ёхуд таъми келадиган бўлиб қолди, дельфин боласи Фуконинг дарағи бўлмаган кунлар бепоён денгизга чиқиб кетишни афзал кўрар, у ерда ўзининг ҳамжинслари кўп, суви эса шўртанг ва тоза бўларди.

Кунларнинг бирида Фуко отаси билан матрослардан анча илгарирок кемага келди. Денгиз устини туман қоплаган эди. У ўпкаси тўлиб, келган заҳоти ўксиб-ўксиб йиғлашга тушди, дельфин боласи унинг кўз ёшларини биринчи марта кўриши эди. Фуко ўзини сира босолмади, охири кўз ёшлари қуриб, чуқур хўрсинди-да, тилга кирди. Биз бошқа кўришмаймиз, деди. Дельфинлар ёлғон гапиришни билишмайди, улар умуман ёлғон нима эканидан беҳабардирлар, бироқ бизнинг дельфинча Фуко айна лаҳзаларда алдаяпти, деган хаёлга борди, чунки унинг тушунчасига кўра, икковлари ораларидан қил ўтмайдиган дўст бўлишса, ўрталаридан гап ўтиб, уришиб қолишмаган бўлишса, нега бундан буён бутунлай кўришолмас эканлар? Бир-бирларига заррача ёмонликни раво кўрмайдиган икки қадрдон нега бирдан учрашолмай қоларкан?

Бу кун уларнинг ҳаётидаги энг қайғули кун бўлди. Кўрфазни туман қоплагани учун денгиз ичкарисси, қирғоқ яқинидаги қоялар ҳам кўзга чалинмасди. Кўрфаз тугул денгизда ҳам балиқ қолмаган, балиқчилар балиқ овлагани, дельфинлар емиш излагани анча олисга боришлари лозим бўлиб қолган эди. “Кармина” кемаси хийла кичик эканлиги сабабли балиқ овлагани денгиз ичкариссига боришолмасди, чунки у кучли тўлқинлар зарбига дош беролмасди. Фуконинг отаси “Кармина”ни сотиб

юборди, бироқ унинг пулига нисбатан йирикроқ шхуна сотиб олишнинг иложи бўлмади, шу боисдан Фуконинг отаси, ўзи ва икки нафар матрос улкан бир кемада ёлланиб ишлашга қарор қилишган эди, ўша кема “Кармина” сингари уларнинг тасарруфида бўлмай, икки дўстга ҳавас билан қараган ўша кулча юзли ширинтой қизнинг отасига тегишли эди.

Дельфинча балиқ овлагани шундай баҳайбат кемада, бунинг устига, яна шунақа олисларга бориш шартми, дея боши қотарди. Ҳаммаси пул учун, деб тушунтирарди Фуко, отаси пул топиб, янги бир кема сотиб олиш мақсадида шунга қарор қилибди. Балиқчи қушлар қирғоққа яқин келиб, қанот қоқа бошлади, бу ёмғир ёғишидан дарак берарди. Дельфинча Фукодан энди нима қиласан, деб сўраганиди, у шундай жавоб берди:

– Мен пул топиш учун ишлашим керак, тушунаяпсанми? Бизнинг энди “Кармина” миз йўқ, мен энди олисларга кетишга мажбурман. Бу ерларда денгиздан балиқ овлаш мумкин эди, энди эса балиқ ҳам қолмади. Шунинг учун мен бошқа юртларга кетаяпман. У шунчалар узокда жойлашганки, у ерлардан қайтиб келишимга ҳам ишаноламаяпман. Шу сабабли биз хайрлашимиз керак. Бошқа ҳеч қачон кўришолмаймиз, деб қўрқаман.

– Лекин нега, Фуко, нима учун? – деб сўради дельфин боласи ва йиғлаб юборди, ваҳоланки, одатда дельфинлар йиғламас эди. – Биз ахир дўстмизку, дунёда энг садоқатли оға-ини бўлиб юргандик-ку, нега ахир, сен ўзинг яшаётган қишлоқни, мана шу кўрфазни, мени яхши кўрсанг, ифорли ёз тонглари, қиш фаслини, туман қоплаган қояларни ва ёмғирни яхши кўрсанг, дельфинларсиз, ҳамқишлоқларингсиз қандай яшайсан? Нега ҳаммасидан юз ўгириб, уларни унутиб, олисларга бош олиб кетмоқчи бўлаяпсан? Тушунтириб бер менга, Фуко, нега, нима учун?

Фуко кўзларига қуйилиб келаётган ёшни тўхтатолмай жавоб қайтарди:

– Чунки энди бизнинг кўрфазда балиқ қолмади, энди балиқ денгизда ҳам йўқ. Сармоядор кишилар сувни заҳарлашди, булғашди, балиқлар қирилди, қолганлари ҳам бу ерлардан олисга кетиб қолди, балиқчилар кун кўролмапти. Бу ерда қолсанг, сен ҳам ҳалок бўласан.

Фуко тўғриси бўлганига қарамай дельфин боласи унга ишонмади ва уни яна саволга тутди.

– Нега улар сувни ифлос қилишади? Нима сабабдан балиқларни қириб юборишади? Нима фойдаси бор бунинг?

Фуко елка қисди ва кўнгли бузилиб деди:

– Пул учун, улар пул дардида шундай қилишган.

Буни эшитиб дельфин боласи довдираб қолди.

– Одамлар бизларга мутлақо ўхшамас экан. Сизлар ваҳший экансиз, сизларга заррача зиёни етмаган бўлса ҳам балиқларни ўлдирасиз, сувларни заҳарлайсиз, ер юзида ҳаёт чашмаларини қуритасиз, ўзгаларни яқсон қилиш, қириш, ўлдириш, вайрон қилишга шароит яратасиз, йўл кўясиз! Фақат инсонларгина бир-бирига шундай адоватда яшар экан. Сизларнинг тилингизни ҳеч қачон ўрганмасам бўлар экан-а! Алвидо, Фуко-Фукиньо, биз бошқа ҳеч қачон кўришмаймиз!

У шундай деди-да, бепоён денгиз сари сузиб кетди. Мусаффо ҳаводан ўпқасини тўлдириб нафас олиш учун сув юзасига чиққанида Фуко ҳалиям, энди ўзларига тегишли бўлмаган “Кармина” кемасида қимир этмай, тобора узоклашиб бораётган дўстининг ортидан термилган кўйи йиғлаб турарди. Бироқ дельфин боласи изига қайтмади. Нега деганда унинг ҳафсаласи пир бўлган, аламидан ўртанар, қолаверса, Фукони ҳам, одамларни ҳам бутунлай унутишга, улар ҳақидаги хотиралардан ҳам

воз кечишга қарор қилган эди. У денгизнинг чуқур қатламларига қадар тушди ва олис-олисларни кўзлаб сузиб кетди. Дарҳақиқат, сув тахир, дори-дармон билан мой ҳиди анқирди. Бу ҳид уни беҳузур қилди.

Дельфинчанинг иложи борича узоқроққа кетгиси келарди. Фуқони, кўрфазни, бу қўланса сувнинг таъмини бутунлай унутишни истарди. У ота-онаси билан хайрлашгани борди. Лекин ёлғиз онасини учратди. Онаси аччиқ-аччиқ йиғларди. Отаси жон бераётган эди. Унга одамзод ҳиди анқиётган заҳарли сув туфайли шундай бўлди, дея тушунтиришди. Дельфинчанинг кўз ёшлари қуриган, у энди йиғлаёлмас эди. Қолаверса, дельфинлар камдан-кам ҳолларда йиғлайди.

V

У бир пайтлари қадрдон бўлган маскандан тезроқ бош олиб кетиш учун бор кучи билан сузиб борарди. Уни олис сарҳадлар чорларди. У ошиққан томонда – йироқ-йироқлардан инсон яшайдиган замин бутунлай кўринмайди, на одамлар, на кемалар, на қайиқлар, на зулм бор эди у ерда. У дельфиннинг боласи эди, бундан буён ёлғиз дельфинлардан дўст орттиради. У энди асло одамзодга яқин бўлмайди, уларни, Фуко-Фукинъони ҳар қанча соғинмасин, дельфинча ўз қароридан қайтмайди.

Хуан БЕНЕТ

(1927–1993)

Испан адиби Хуан Бенет ўз асарларида жамиятга танқидий кўз билан қараб, алоҳида олинган шахснинг ундаги ўрнини кўрсатишга уринади. Ёзувчининг “Қабр” (1971), “Самуил қаршисидаги Саул” (1980), “Фира-ширада” (1989) романлари турли тилларга ўғирилган.

РАЙХЕНАУ

Ҳикоя

Унга бир замонлар у шундай деганди:

– Бирон корихол бўлса, мана бу кўнғироқ тугмасини босинг, мен дархол етиб келаман.

Буни у доимий равишда битта жумлани такрорлайвериш одатланиб қолган одамдек айтмаганди; тўғри, унинг миждозлари айтарли кўп эмасди, лекин барибир бу билан унинг нима демоқчи бўлганини ўша пайтда у фаҳмламаган эди – қаттиқ толиққан, кўзлари юмилиб-юмилиб, тезроқ ўринга етиб олиш хаёлидаги одамга бу хил гапларнинг таъсир қилиши ҳам амримаҳол эди, ўзи шундоқ ҳам бу нусханинг афт-ангорини кўриб энсаси қотаётган бўлса.

Ярим кечаси у чорраҳада адашиб, юра-юра пировардида, дабдаласи чиққан тоғ йўлига тушиб олди ва чамаси икки соатлардан сўнг, бир замонлар қурилиб, ҳалигача сакланиб қолган биттаю битта темир симёғоч қакқайиб турган текис асфальт йўлга етди, симёғочнинг энг тепасига ўрнатилган кўрсатиш белгилари, бу белгилар остидаги ёзувлар шунчалик ҳам едирилиб кетган эдики, машина чироқларининг ўткир ёғдусида ҳам ўкиб бўлмасди. У йўл харитасини кўздан кечириб ҳам қайси томонга юриш кераклигини

аниклаёлмай боши қотди ва тусмоллаб кетаверди, ниҳоят, бир неча чақирим юргач, бамисли одамлари қирилиб, ўзи харобага айланган номаълум бир қишлоққа етиб келди. Қишлоққа қираверишдаги кўчанинг икки тарафида хом ғиштдан қурилган ўн-ўн иккитача уйлар кўланкаси аранг кўзга чалинар, симёғочдаги биттаю битта қувватсиз, хира лампочка йўлни ёритолмас, қисқаси, толиққани ва алламаҳал бўлиб қолгани учун “Рехъон – 23 км.” деган белгили ёзув кўрсатган томонга йўл олишдан ўзга илож тополмади. Кўп ҳам юрмади, кескин бурилишдан ўтиб, йўл ёқасидаги пештоқида “тунашхона” деб ёзилган пешлавҳа аранг кўринаётган баланд бинони кўриб, ўйлаб ўтирмасдан ўша тарафга бурилди.

Кўнғироқни икки бор чалгандан сўнг чироқ ёнди ва болохона деразаси очилиб, аллақандай кимса худди уйқуси бевақт бузилган одамдек норози оҳангда нима кераклигини сўради, унинг шу ерда тунамоқчи эканини эшитиб рози бўлганига қарамай, авваламбор кўрслик билан машинани уйнинг орқасига қўйишни буюрди. Эшикни ҳадеганда очмай узоқ ҳаяллади ва охири камарини боғлаганча чиқиб келди-да, ичкарига таклиф этди ва хужжат ҳам сўрамай, мўъжазгина жавондан 9 рақами зарб этилган темир тўғаракка осилган узун калитни олди.

Енгил-елпи қурилган эски бинонинг ичи зах эди, бир замонлардаги ночор ва диққинафас карвонсаройни эслатувчи ҳовли ниҳоятда ғариб, бефайз кўринар, арзимаган майда-чуйда, лекин зарур нарсалар – шафтоли данагидек лампочка нурсиз, йўлкалар бир аҳволда эди. Ётоқхона бундан ҳам хароб эди: йўлига бўлса-да, бир дона сурат илинмаган яланғоч девор, бир бало сим каравот, ёғоч кути ва юз-кўлни чайишгагина мўлжалланган кичкина чиганокдан бошқа бор-йўғи битта фанер стул турарди. Хўжайинга келсак – у шак-шубҳасиз хўжайин эди – у ҳақда нима дейиш мумкин, унинг ўз ишини унчалик хуш кўрмаслиги, фақатгина мўмай даромад кўриш ёки бор сармоясини сақлаб қолиш мақсадидагина шу ишга кўл ургани сезилиб турарди. Хонага киргач, калитни бера туриб, каравот тепасига илиб қўйилган резина нокка ишора қилди:

– Бирон гап бўлса, мана шу орқали кўнғироқ қилинг, дарҳол етиб келаман.

У туйқус шу фақирона кулбада бир амаллаб тунни ўтказиб олсам бўлди деган хаёлда ухлаб қолди, бироқ кўп ўтмай ғарақ-ғарақ терга ботиб уйғониб кетди. Анча вақт ажриққа ағнагандек у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб ётди, чойшабдан келаётган ҳид кўнглини беҳузур қилиб сира ухлолмади, ана шунда кулоғига дафъатан аллақандай ғўнғир-ғўнғир овозлар чалинди: девор ортидами, кимсасиз йўлакдами, бўм-бўш ошхона ва тунашхона ходимларининг саранжом-сариншта хонасининг орқа тарафидами икки-уч киши шовқин солиб гаплашарди – уларнинг ҳиринглаб қулишлари ва ёқимсиз овозларидан нима ҳақда гаплашаётганларини англаб бўлмасди.

Ухлаб-ухлолмай, кўнгли ғашланиб ўрнидан турди-да, чироқни ёқди, овозлар ўша заҳотиёқ тинди. У менинг хонам деразасидан кўчага тушган ёруғ бақир-чақир қилаётган одамларга огоҳлантиришдек таъсир қилди, шекилли, деб ўйлади ва энди барибир ухлолмаслигига кўзи етса ҳам енгил тортиб чироқни ўчирди. Бироқ зум ўтмай ғўнғирлаш яна эшитилди, бу сафар янаям яқинроқдан баландроқ янгради; тинимсиз гапираётган одамларнинг гап-сўзларини тушуниб бўлмас, фақатгина бир маромда давом этаётган товушлар ҳавога сингиб кетар, гарчи унинг кулоғига етиб келмаётган бўлса ҳам худди бу гапларнинг бари ўзига тегишлидек туюларди. Йўқ, бу товушлар битта ердан келмаётгани аниқ, ҳатто бунинг қай тарафдан келмаётганини ҳам илғаб бўлмасди – бу товушлар бамисли ҳамма томондан: жавонлар

ортидан, кўшни хоналардан, кўчадан келаётгандек бўлар, бу ҳам етмагандек кўнгида йиғилиб қолган жирканч сирларини бир-бирига тўкиб солаётган аёлларнинг овози эди, узук-юлук, мубҳам гап-сўзларни оидин кеча кўйнида сомеъ кўчага шамоллар учуриб чиқар, лекин ялдо кечаси бу шовқиннинг хавога сингиб кетишига йўл кўймас, хавотир тўла тун бамисли уларни бир ерга тўплаб ўйин бошламоқчи бўлаётганга ўхшарди.

У яна чирокни ёқди, лекин лампочка лип-лип этиб турди-да, куйдимикан, ўчиб қолди, буни аёллар ўзларини гўё чўчитиб юборган нур устидан ғалаба қозонганликларининг аломати, деб қабул қилишдими, қувноқ оҳангда яна гапларини давом эттирдилар, бу ўзларига ҳеч ким халал беролмаслиги муқаррарлигини ҳис қилган одамларнинг тантанасини эслатарди.

У қора терга ботганча ўрнидан турди, хона хийлагина салқин эди, ноилож у яна ўрнига кириб ётди ва бошини буркаб олди... ажабо, гўё овозлар яқингинадан, шундоққина ёнгинасидан, ҳатто чойшаб қатларидан эшитилаётгандек бўлди. У апил-тапил чойшаб остидан бошини чиқарди-да, тепасида осилиб турган нок шаклидаги резина кўнғироқни кўлига олди, лекин босмади, сўхтаси совуқ меҳмонхона хўжайинининг гердайдан авзойини эслаб, журъат қилолмади. У нима қиларини билмай бир неча дақиқа жим ётди, сўнг қандайдир жазава ичида резина нокка тилини теккизди, чидаб бўлмас даражада кучайиб, тобора баландлашиб бораётган овозлар таъсирида гангиб ўзини қўярга жой тополмай, асаблари қақшаб, дам туриб-дам яна ётиб олганча нега ва нима учун бундай аҳволга тушаётганини англаёлмай ўпкаси тўлиб йиғлагиси келаётганини ҳис қилди, бу ҳолат исканжасидан тонгга қадар қутулолмади, эрталаб қутулдим, деганда совуқ тер босиб, ҳаво етмай, ҳолсиз ётарди: манглайини каравотнинг муздек темир панжарасига босиб, бақрайганча электр кўнғироқнинг симини ушлаб ётар экан, кўнгилсиз тунни бошидан кечириб, бардош бера олгани учун ич-ичидан ғурурланди ва ҳатто ҳеч кимни ёрдамга чақирмагани учун ўзидан фахрланди.

Эртасига эрталаб бир кеча тунаганининг ҳақини тўлар экан – айтишга ҳам арзимайдиган – меҳмонхона хўжайинига тунги можаро ҳақида чурк этиб оғиз очмади; эҳтимол, ўша пайтлари минг хил қийинчиликлар исканжасидан қутулолмай эзилиб юрганига қарамай ўзига бўлган ишончини йўқотмаган эканми, меҳмонхона эгасининг энсаси қотиб ҳамда нигоҳларида зухур этган таҳқирона ифодани англаган ва бирон муаммо туғилиб қолса, тортинмай чақираверинг, деган иддаони сезмаганга олганди – ҳолбуки, кўнғироқ тугмасини шундай босса кифоя эди, зеро, меҳмонхона хўжайини пичинг қилмаган ва огоҳлантирмаган, балки шунчаки эслатиб қўйган эди – бу ёғи ўзингиздан қолар гап йўқ – зеро, хизматчилик шундай дейишни тақозо ётарди; у бекорга кўнғироқ қилиб безовта қилишнинг ҳожати йўқ, демоқчи экан; кечаги кўргилик таклиф этилган хизматдан воз кечиб такаб-бурлик қилгани учун юборилган жазо, қолаверса, кейинги сафар шундай вазиятларда ўйлаб бирон қарорга келиши учун сабоқ эди, аслида, ҳолбуки, бундан қутулиш жуда осон эди – бунинг учун кўнғироқ тугмасини босса, бас, бу хусусда меҳмонхонага кириб келганидаёқ уни огоҳлантиришган эди-ю...

Бу воқеа бир замонлар у ўта оғир, машаққатли ва уни ёлғиз яшашга мажбур этадиган касб – ўша пайтларда у ерларда турмуш учун унчалик зарур бўлмаган маҳсулотларни сотиш билан шуғулланар эди. Аммо ўзининг ғайрати, ташаббускорлиги ва тиришқоқлиги сабабли кўпам ўтмай ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган, мухтор мавқеига эришиб фаровон ҳаёт кечири бошлаган, чет эл маҳсулотларини сота бошлагач эса бориб турган сармоядор тижоратчига ҳамда ҳар йили бир марта узоқ даволаниш учун ҳавоси мусаффо,

шифобахш масканларга бориб дам олишга мажбур кашандага айланган эди. Мўъжазгина юк ташувчи машинага одамлар учун керак-нокераклиги номаълум нарсаларни ортиб, кишлокма-кишлок юрганида кунлардан бир кун ярим тунда йўл устидаги меҳмонхонага бориб қолган даврга ҳам анча йиллар бўлди. Агар, мабодо ўша тунги можарони унутмаган бўлса, у ҳолда, уни ўша қийналиб юрган маҳаллардаги энг кўнгилсиз, машъум воқеалардан бири, деб ҳисоблаган бўларди. Башарти эсидан чиқмаган бўлса, эҳтимол, ҳозирги некбин ҳаётининг ёки бугунги маъмур турмушининг муқаррар дебодаси, деб таърифлаган бўлур эди.

У яна уйғониб кетди: томоғи ачишиб нафас олишга қийналди, бир пайтлардагидек қоронғи тун ўз табиатини – ҳукмини намоёиш эта бошлади, фақат бу сафар атрофида бутунлай ўзгача манзара намоён эди. Бу сафар – Констанц кўли ёқасида – ғўнғир-ғўнғир товушларга тўла туннинг кумуш либоси товланар, бамисли бу овозлар сокин ва пурвиқор қарағайларнинг шовқини, жўка дарахти билан шумтолларнинг оҳиста шитирлашлари, теракларнинг шовиллаши – улар баайни одоб юзасидан қарсақ чалаётгандек бўларди бу ақл бовар қилмас сирли эврилишлар ила тунни бедор ҳамда вақтичоғлик билан ўтказмоқчи бўлаётган алланечук ғойибона ҳилқатнинг қовушмаган, маънисиз ўйинлари инсон ақл-идроқига таъсир этмас эди. Шамол янги ўйинларни кутиб эсишдан, япроқлар қарсақ чалишдан тўхтаганда аллақайдан – соҳил ёқалаб қад ростлаган сон-саноксиз дарахтлар ортидан киз-жувонларнинг баланд асабий ва инжиқ кулгилари янграб қоларди.

У деразани ёпди, ёпди-ю ўша замоно хонага қаердандир ёши ўтинқираган аёлларнинг ғўнғир-ғўнғири, тийиксиз кулгилари ёпирилди – буларнинг бари гўё унга имо-ишора қилаётгандек, унинг эътиборини жалб этиш учунгина хонани эгаллай бошлагандек туюларди, бу товушлар сурбетларча беписанд ёпирилар, ҳатто чирокни ёқиб, меҳмонхона ходимларини чақирганда ҳам бу ҳол хонани тарк этмайдиганга ўхшарди.

Бирдан у бир пайтлардагидек журъати етмаётганини пайқаб қолди ва бир замонлар худди шундай вазиятга тушиб қолганини эслади-ю, Рехён билан Констанц кўли яқинидаги Райхенау йўлларида адашиб-улоқиб юрган кезларда унинг ўзини доимий равишда кузатиб, кўздан қочирмай, ортидан изма-из юрганларини (буни у унга имо-ишора қилиб қўйганди) англаб етди; ҳолбуки, улар хайрлашаётган лаҳзаларда, ўша онларданок ва ҳатто кейинчалик, то шу кунга қадар ҳам у ўзини тинмай таъқиб этиб келаётганди, зотан, ўша тонгда меҳмонхонадан чиқиб кетаётгандаёқ у энди бошқа шароитда худди илгаригидек ўзига ўшандагидек ишонч билан юрмаслиги, таслим бўлажаги, ёрдам зарур бўлиб қолса, ёрдам кўнғироғининг манфур тугмасини муқаррар босажагига ишонч ҳосил қилганди. У илкис йўлакка солинган поёндоздан юриб келаётган қадам товушларини эшитди, эшитмоқ тугул бу кимнинг қадам товушлари эканини таниди ва бир пайтлар ёрдам керак бўлиб қолса ҳеч иккиланмасдан кўнғироқ тугмасини босиш лозимлигини норози оҳангда таъкидлаган ўша, энди... Зеро, у ўзи жорий этган ўйин қоидаларини сариқ чақага олишмагани учун, менсимай, йиллар давомида шаънига нолайиқ ишлар қилавериб, аламзада қилиб қўйишгани учун интиқом онлари келганидан мағрурона қадам соҳибига эшикни очиш қийин эмаслигини фаҳмлади. У ўрнидан турмади. Ёстикдан хиёл бош кўтариб, орқаси билан деворга суянган кўйи нари сурила бошлади ва эшик лўқидонини ишонч билан очган кўли, сўнг бамисли ганч ва елимшакдан ясалганга ўхшаш қадди-қомати орқали унинг ўша эканлигига ич-ичида иқроп бўлди.

АЛЕХАНДРО АМЕНАБАР

Испан режиссёри, сценарийнавис, бастакор ва актёр – Алехандро Аменабар 1972 йили Чилининг Сантьяго шаҳрида таваллуд топган. Унинг оиласи 1973 йилда Испанияга кўчиб келади. Отаси чилилик, онаси испаниялик Алехандронинг болалиги Испаниянинг гўзал ва бетакрор кўчаларида кечади.

1990 йилда Комплутенсе Мадрид университетининг информатика фанлари бўлимига ўқишга қабул қилинади, аммо бир йил ўтар-ўтмас у кино оламига қизиқиб қолади ва қисқа метражли фильм суратга олиш мақсадида ўқишни ташлаб кетади. Режиссёр “Бош” номли дебют иши учун 1991 йили Профессионал бўлмаган киноижодкорлар ассоциацияси (АИСА) томонидан тақдирланади. Кино оламининг бундай илиқ муносабати Алехандрони янада тўлқинлантиради. Бир йилдан сўнг унинг иккинчи қисқа метражли “Ўрдаксимон қанотли”

фильми Эльче ҳамда Карабанчеледа бўлиб ўтган фестивалда совринни қўлга киритади. 1994 йили ёш режиссёр томонидан яратилган навбатдаги қисқа метражли “Ой” номли фильм сценарийси учун ҳам Луис Гарсиа Берланги номидаги мукофотга ҳамда энг яхши фильм мусиқаси учун Профессионал бўлмаган киноижодкорлар ассоциациясининг совринига сазовор бўлади.

Ўзига ишончи ортган Алехандро катта фильмга қўл уришга қарор қилади. У тасвирга олмоқчи бўлган фильмнинг сценарийсини ўқиган режиссёр Хосе Луис Куэрда фильм сюжетида қизиқиб қолади ва ушбу фильмга продюсерлик қилишни таклиф этади. Ёш режиссёр бундай имкониятни қўлдан бермаслик учун “Диссертация” номли тўлиқ метражли фильмни суратга олишга киришиб кетади. Натижада Испания кинематография санъати ва фанлари академиясининг Гойя миллий киносовринини қўлга киритади. Шу билан бирга бу фильм Брюссель кинофестивалида кумуш Гран-при, Валдивийдаги (Чили) кинофестивалда томошабинлар томонидан энг яхши фильм дея эътироф этилади. Ундан ташқари “Диссертация” фильми Берлин кинофестивалида кинотанқидчилар томонидан яхши кутиб олинади.

Алехандронинг биринчи тўлиқ метражли фильмида ҳозирги кун

кино бизнес олами билан боғлиқ муаммо кўтариб чиқилган. “Диссертация” фильмида ёшлар онгини захарлашда асос бўлаётган вахшийликлар, ноинсоний хислатлар акс этаётган баъзи фильмларнинг қай тарзда вужудга келиши ҳақида ҳикоя қилинади. Режиссёр бу фильм орқали нега аксарият томошабинлар зўравонлик тасвирланган фильмларга қизиқишаётганини таҳлил қилишга ҳаракат қилади.

Режиссёр иккинчи тўлиқ метражли “Кўзингни оч” фильми билан ҳам муваффақиятга эришади. 1997 йилда яратилган бу киноасари туфайли у Берлин кинофестивалида режиссёрлик иши учун тақдирланади, Токиодаги фестивалда Гран-при соҳиби бўлади.

2001 йили Венеция кинофестивалида режиссёр “Бошқалар” фильми учун “Олтин Шер” совринини қўлга киритади. Фильм продюсери сифатида машҳур актёр Том Круз иштирок этади. Фильмда бош қахрамон ролини эса таниқли актриса Николь Кидман ўйнайди.

Ижодий изланишдан тўхтамаган режиссёр 2004 йили “Ичи денгиз”,

2009 йили “Агора”, 2015 йили эса “Қайтиш” фильмларини томошабинлар ҳукмига ҳавола этди. Бу фильмлар ҳам мамлакат ва дунё миқёсида турли совринларга лойиқ топилди.

Александро Аменабарнинг ижодий фаолиятига назар ташлар экансиз, унинг ҳар бир фильми кинотанқидчилар ва томошабинлар томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинаётганига гувоҳ бўласиз.

*Нодира ҚОСИМОВА
тайёрлади*

Журналимизнинг 2015 йил 9-сонида эълон қилинган рассом Чингиз Аҳмаров мўйқаламига мансуб “Етти гўзал” суратлари ёзувчи Дадахон Нурий томонидан тақдим этилган. Суратлар адибнинг шахсий архивида сақланмоқда.

ПЕРЕ БОРРЕЛЛ ДЕЛЬ КАСО

Мусаввир, график Пере Боррелл дель Касо 1835 йил 13 декабрда Шимолий Испаниядаги Жирона вилоятининг Пучсерда шахрида туғилган. Дель Касо 21 ёшга тўлганда оиласи билан Барселонага кўчиб кетади. У ерда шаҳарда машҳур бўлган Лотья тасвирий санъат мактабида рассомликни ўргана бошлайди. Кейинчалик ўз маҳоратини ошириш мақсадида тасвирий санъат академиясига ўқишга киради. Академияда унга мусаввир Клауди Лоренцале, Луис Ригалтлар, Пабло Мила рассомлик сир-синаотларини ўргатади. Кейинчалик изланувчан ёш мусаввир устозлари ўргатган

романтизмдан кўра реализм йўналишида ижод қилишни афзал кўради.

Дель Касо 1868 йили хусусий санъат мактабига асос солади. Бу ерда Рикард Канальс, Адрия Гуал, Рома Рибера, Ксавьер Ногес кабилар ундан таълим олиб, иқтидорли рассомлар бўлиб етишади. 1897 йилда дель Касо рассом Франческо Гуаш билан бирга тасвирий санъат жамиятини ташкил қилади.

Пере Боррелл дель Касо ҳаёти давомида уч юздан ортиқ асарлар яратган. Унинг ижодий меросин катта қисмини портрет жанридаги картиналар ташкил этади. Жмладан, “Ёш қиз портрети”, “Аёл портрети” асарлари машҳур. Рассом ижодида реализм йўналиши устивор бўлгани учун тасвирларида ҳаётийлик, табиийлик мезонлари аҳамият касб этади. Манзара жанридаги суратларини у туғилиб ўсган Пучсердага бағишлаган, уларни асосан болалиги ўтган тоғлар билан ўралган гўзал табиат бағрида яратган. Шу ўринда “Пучсерда манзараси” ва “Манзара” картиналарини мисол қилса бўлади. Унинг натюрморт жанридаги ва диний мавзудаги асарлари ҳам бор.

Дель Касонинг кўзга кўринган асарларига “Танқиддан қочиш”, “Икки бола сурати” картиналарини киритиш мумкин, мусаввир суратларни чизишда троплей, яъни оптик иллюзия усулидан фойдаланади. Журналимиз муқовасини безашда фойдаланилган “Икки қиз” сурати ҳам рассомнинг машҳур асарларидан бири бўлиб, муаллиф унда троплей усулини кўллайди. Картинада кулаётган икки ёш қиз тасвирланган, яшил кийимли қиз тирсаги билан сурат рамкасига суяниб турибди, иккинчиси ўртоғига ниманидир кўрсатмоқчи, унинг кўрсаткич бармоғи суратдан ташқарига чиқиб тургандек туюлади. Бу сурат ҳозирги кунда Каталон модернизм музейида сақланади.

Пере Боррелл дель Касо 1910 йил 16 майда Барселонада вафот этган.

*Аброр УМАРОВ
тайёрлади*

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

6 ОКТЯБРЬ 1882–1937 йиллар. КАРОЛЬ ШИМАНОВСКИЙ, польшалик композитор, пианиночи, педагог. XX асрнинг биринчи ярмидаги поляк мусиқа маданиятининг йирик намояндаларидан. “Қирол Рожер”, “Хагит”, “Шахзода Потёмкин”, “Ҳофиз қабри”, “Абадий ёшлик” сингари асарлари билан санъат оламига яхши таниш.

7 ОКТЯБРЬ 1934 йил. НОВЕЛЛА МАТВЕЕВА, россиялик драматург, адабиётшунос, шоира. “Лирика”, “Ўйинчоқ кема”, “Буюмлар қалби”, “Дарё”, “Кўшиқлар қонуни”, “Соҳиллар ватани”, “Сонетлар”, “Карвон”, “Қизалоқ ва пластилин” сингари қатор китоблар муаллифи.

10 ОКТЯБРЬ 1930 йил. МЕДЕЯ АМИРАНАШВИЛИ, грузиялик опера хонандаси, Грузия халқ артисти. Бир қатор миллий мукофотлар совриндори. “Миндия”, “Евгений Онегин”, “Иоланта”, “Отелло”, “Дон Карлос”, “Фауст”, “Богема”, “Баттерфлай хоним” каби операларда бош ролларни ижро этган.

11 ОКТЯБРЬ 1942 йил. АМИТАБҲ БАЧЧАН, ҳиндистонлик машҳур киноюлдуз. Ижодий фаолияти давомида “Оловли йўллар”, “Қонун ва қасос”, “Тоҳи шодлик, гоҳи ғам”, “Зулмат”, “Боғбон”, “Устоз” каби фильмлардаги қатор роллари билан шуҳрат қозонган.

20 ОКТЯБРЬ 1854–1891 йиллар. АРТУР РЕМБО, буюк француз шоири. Унинг “Ярамас болалар”, “Шайтонваччалар”, “Ялангоёк сайёҳ, ўйноқи шамол” шеърий асарлари ўз даврида катта шов-шувга сабаб бўлган. 1995 йили Агнешки Ҳолланд Артур Рембога бағишлаб “Тутилиш” фильмини суратга олади ва кинокартина оламшумул муваффақиятга эришади.

21 ОКТЯБРЬ 1929 йил. УРСУЛА ЛЕ ГУИН, америкалик фантаст-ёзувчи. “Хьюго” (6 марта), “Небьюла” (7 бор), “Локус” (21 марта) сингари илмий фантастика йўналишидаги миллий мукофотлар соҳибаси. “Зулматнинг чап кўли”, “Бенасиблар”, “Малафрена”, “Сўнгги соҳилда” каби асарлари билан танилган.

22 ОКТЯБРЬ 1844–1823 йиллар. САРА БЕРНАР, машҳур француз актрисаси. Асосан жиддий драматик роллар ижро қилгани боис “Авлиё Сара” номини олган. 70 ёшида 13 ёшли Жульетта образини гавдалантирган актриса Соль (“Эрнани” Гюго), Маргарита хоним (“Камелилли хоним”), Теодора (“Теодора”) каби роллари билан ҳам шуҳрат қозонган.

24 ОКТЯБРЬ 1904–1961 йиллар. МОСС ХАРТ, америкалик драматург. “Жентльмен битими”, “Юлдуз порлади”, “Ҳафта пьесаси”, “Буюк томоша”, “Ханс Кристиан Андерсен”, “Пулитцер театри”, “1936 йилнинг Бродвей мелодияси” (“Энг яхши сценарий” номинациясида “Оскар” мукофоти билан тақдирланган, 1936) сингари кўплаб фильм ва сериаллар муаллифи.

25 ОКТЯБРЬ 1941 йил. ЭНН ТАЙЛЕР, америкалик ёзувчи ва адабий танқидчи. “Пулитцер” мукофоти совриндори. “Эртанги кун насиб қилса”, “Тасодифий сайёҳ”, “Самовий саёҳат”, “Ер ноз-неъматлари” каби асарлар муаллифи.

1930 йил. ЖУМАНИЁЗ ЖАББОРОВ, шоир, драматург ва таржимон. Абулқосим Фирдавсий “Шохнома” асарининг қатта қисмини ҳамда Байрон, Лермонтов, Шевченко, Тагор, Ҳофиз Шерозий каби адиблар ижодидан намуналарни ўзбек тилига ўгирган. Унинг “Баҳор нафаси”, “Гулшан”, “Субҳидам ҳаёллари”, “Лирика”, “Куёш юрти”, “Қўнглим гўзали” шеъррий тўпламлари, “Ўжарлар”, “Тўйдан олдин томоша”, “Нексия” пьесаларива болаларга бағишланган “Тоғдаги учрашув”, “Гулжаҳон ва Ҳасанжон” каби тўпламлари бор.

26 ОКТЯБРЬ 1935–2009 йиллар. ЭРГАШ КАРИМОВ, таниқли ўзбек театр ва киноактёри, Ўзбекистон халқ артисти. У “Шохи сўзана”, “Дил-дили Зайнаб”, “Уч баҳодир” каби кўплаб спектаклларда роллар ижро этган. Антон Чехов ва Саид Аҳмад ҳикоялари асосида тайёрланган томошаларда бир қатор образлар яратган. Телеминиатюралар театрида ижро қилган ҳажвий роллари билан кенг эътироф топган. “Учрашув” ҳажвий телефильми миллий кулги санъатининг мумтоз намунаси бўлиб қолди.

30 ОКТЯБРЬ 1821–1881 йиллар. ФЁДОР МИХАЙЛОВИЧ ДОСТОЕВСКИЙ, буюк рус ёзувчиси. Жаҳон адабиётида шох асарлар дея тан олинган “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”, “Қиморбоз”, “Жиноят ва жазо”, “Телба”, “Ака-ука Карамазовлар”, “Ўлик уйдан мактублар” сингари нодир асарлари билан дунё сўз хазинасига бемисл ҳисса қўшган.

31 ОКТЯБРЬ 1795–1821 йиллар. ЖОН КИТС, инглиз шоири. “Зулматдан чиққан кабутар”, “Ёлғизлик” сонетлари ва “Типерион”, “Изабелла”, “Авлиё Агнесс арафаси”, “Ламия”, “Юнон кўзасига қасида”, “Эндимион” каби шеърлари 26 ёшли шоир номини абадиятга муҳради. Илк ва сўнгги шеъррий тўплами “Шеърлар” 1817 йили нашр этилган.

1922 йил. АНАТОЛИЙ ПАПАНОВ, атоқли рус театр ва киноактёри. “Автомобильдан сақланинг”, “Бриллиант кўл”, “Ун икки стул”, “Тарсаки” каби олтимшидан зиёд фильмларда роль ижро этган. “Сеними, шошмай тур!” туркум мультфильмларидаги бўри овози билан танилган дубляж актёри саксондан ортиқ мультфильмга овоз берган.

Севара АЛИЖОНОВА тайёрлади

✍ Очередной номер журнала посвящается Испании. В рубрике «Глобус» дан краткий обзор истории и сегодняшнего облика испанской национальной культуры: литературы, изобразительного искусства, музыки, танцев, театра и кино.

✍ Рубрика «Незабываемые личности» освящает жизнь и творчество Алендро Аменабара, режиссера, оставившего неизгладимый след в истории кинематографа Испании, фильмы которого были награждены престижными международными премиями.

✍ Рубрику «Меридианы поэзии» украсили достойные образцы творчества известных испанских поэтов Хуана Боскон-и-Алмуховира, Гарсиласо де ла Вега, Мигеля де Сервантеса Сааведра, Хуана Рамона Хименеса, Луиса Гарсия Монтеро. Проза Испании представлена в рубрике «Рассказ о рассказе» новеллами Шоана Игнасио Тайбо «Люди, кто вы?» и Хуана Бенета «Рейхенау», а также вы имеете возможность насладиться произведениями таких авторов, как Педро Угарте, Хуан Рамон Хименес, Федерико Гарсиа Лорка в рубрике «Проза».

✍ «Сага о Форсайтах», благодаря которой английский писатель и драматург Джон Голсуорси обрел мировую популярность – монументальная серия произведений, посвященная судьбе состоятельной семьи Форсайтов. В рубрике «Проза» представлена первая книга «Собственник», в переводе Хабибы Зияхановой.

✍ Романы «Униженные и оскорбленные» Фёдора Достоевского, «Мадам Бовари» Гюстава Флобера, «Ботагоз» Сабита Муканова, юмористические рассказы Антона Чехова – вот неполный список произведений, умело переведенных на узбекский язык переводчиком Зияхановой. Последние годы своей жизни она посвятила книге «Собственник». Однако по причине болезни не смогла довести начатое дело до конца. Часть романа, переведенная на узбекский язык Хабибой Зияхановой и представленная вниманию читателей в данном номере журнала, наглядное свидетельство высокого профессионализма переводчика.

✍ Испанская поэзия немыслима без произведений Федерико Гарсиа Лорка. Для узбекских читателей окно в мир творчества данного автора было открыто известным поэтом Шавкатом Рахмоном. В рубрике «Из сокровищницы мастеров перевода», посвященной переводческой деятельности Рахмона, представлены стихотворения Лорки, переведенные им на узбекский язык.

✍ Статья профессора Казакбая Юлдашева «Постмодернизм: суть, корни и признаки» о явлении, проявляющемся в различных сферах и порождающем множество дискуссий и полемик. Автор обстоятельно описывает историю, процесс формирования постмодернизма, а также анализирует, в каком виде и в какой степени он проявляется в современной культуре. Читайте в рубрике «Литературоведение. Философия».

✍ Привлекают ли читателя герои-идеалы в художественном произведении? Возможно ему ближе образ человека с обычной судьбой, похожий на него самого? Может ли человек служить идеалом для других? Журнал «Жахон адабиёти» приглашает поклонников литературы принять участие в дискуссии, в основу которой легли эти и подобные тому вопросы. В рубрике «Процесс» вы можете ознакомиться с мнениями первых участников диспута на заданную тему.

RESUME

✍ This issue of the magazine is devoted to Spain. A brief review about history and present of Spanish national culture: literature, pictorial art, music, dance, theatre and cinema is given in column “Globe”.

✍ A column “Unforgettable Persons” throws light on life and creative work of well-known producer Alehandro Amenabar who left his mark on history of Spanish cinema and whose films was awarded prestigious international prizes.

✍ Deserving examples of works written by well-known Spanish poets Juan Boskon Almkhovir, Garsilaso de la Vega, Miguel de Servantes Saavedra, Juan Ramon Himenes, Luis Garcia Montero enriched the column “Meridians Of Poetry”. Spanish prose presented by Shoan Ignacio Taibo’s “Who Are You, People?” and Juan Benet’s “Reihenau” novellas in “Story About Story” heading. You can also read works by Pedro Ugarte, Juan Ramon Himenes, Federico Garcia Lorca in “Prose” column.

✍ An English writer and dramatist John Galsworthy became one of the most popular authors after writing “The Forsyte Saga”, his monumental series of works about fate of respectable Forsytes’ family. The first book of this series named “The Man of Property” translated by Habiba Ziyohonova is presented in “Prose” column.

✍ Fedor Dostoevsky’s “Humbled And Insulted”, Gustav Flobor’s “Madam Bovary”, Sabit Mukanov’s “Botagoz”, Anton Chekhov’s humorous stories – this is a short list of works translated into Uzbek by H. Ziyohonova. She devoted the last years of her life to the translation of “The Man of Property”, but couldn’t finish it because of an illness. A part of the novel translated into Uzbek by H. Ziyohonova and presented to readers in this issue is an obvious example of translator’s high skill.

✍ It is impossible to imagine Spanish poetry without works of Federico Garcia Lorca. Popular Uzbek poet Shavkat Rahmon introduced our readers with poems of this great author. Lorca’s works translated by Sh. Rahmon into Uzbek presented in the heading “Treasures of Great Translators” dedicated to Sh. Rahmon’s translation activity.

✍ Professor Qozoqboy Yuldoshev’s article “Post-modernism: Essence, Roots And Signs” is about the phenomenon which shows itself in different spheres and evokes various polemics. The author describes the post-modernism’s history and process of formation in detail and also analyses forms and degrees of post-modernism in modern culture. Read in the column “Literary Criticism. Philosophy”.

✍ Do ideal characters attract a reader in a work of art or a personage with a usual fate similar to him is closer to him? Can one person become an ideal to other people? “Jahon adabiyoti” magazine invites admirers of literature to take part in the discussion about such kind of questions. You can read opinions of the first disputants in “Process” column.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2015 йил октябрь сони

Навбатчи муҳаррир: О.САФАРОВ
Техник муҳаррир: Д.ҲАМИДОВА
Мусаххих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829
2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ хажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босиш-
да ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 18.11.2015 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 2220 нусха. 4005 ракамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, “Shaq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:
100000, Тошкент ш., Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

© Жаҳон адабиёти, 2015 й.